

हारितायन ऋषिप्रणीत

श्रीदत्तभार्गवसंवाद

('त्रिपुरारहस्य–ज्ञानखंड' या मूळ संस्कृत ग्रंथावरून)

लेखक
के. बाळकृष्ण भाऊ जोशी

मूल्य १५ रु.

आरंभीचे मंगल !

जो सर्व जीवाच्या हृदयात 'अहं' या रूपाने नित्य स्फुरत आहे, जाणिवेच्या रूपाने अधिष्ठित झाला आहे आणि आनंदाच्या रूपाने प्रत्ययास येत आहे, तसेच जो जडचेतनादि नाना आकार धारण करून मी, तू, तो इत्यादि रूपांनी विकास पावला आहे आणि नानाविध द्वंद्वें स्वस्वरूपीच कल्पून द्वैत-विलासाची क्रीडा करीत आहे, असा जो आत्मस्वरूप

हृदयस्थ राम

की, जो तत्त्वदृष्टीने आकाशासारखा सर्वत्र एकीएक घनदाट भरला असताही केवळ भक्तिसुखासाठी वेगळेपणा स्वीकारून आपआपणाशी देवभक्ताच्या क्रीडा चालवितो, त्या शुद्ध चिन्मय परमात्मस्वरूपाला, कार्योचित मीपणाचा आश्रय घेऊन, ही ग्रंथरूप कृति, एक सुंदर पुष्प म्हणून समर्पण करितो

— लेखक

लेखनाचा योग

लोकमान्य टिळकाचे गीतारहस्य प्रसिद्ध झाल्यावरोबर विद्वान् मडळीत चोहाकडे एक मोठाच वाद उत्पन्न झाला भगवद्गीतेचे प्रतिपाद्य काय यासबधात पुष्कळाची पुष्कळ मते झाली असून, त्याच्याच अनुषगाने, 'ज्ञानी पुरुषाने लोकसग्रहाची कर्मे करावी किंवा इच्छेस येईल तसे रहावे' हाही एक प्रश्न उपस्थित झाला आहे यासबधाने रहस्यकारानी प्रगट केलेल्या मताबद्दल कित्येक लोकाना सशय वाटत आहे अशा स्थितीत हा मूळ सस्कृत ग्रथ प्रसगवशात् वाचनात आला, व त्यात या विषयाचे विवेचन मोठ्या मार्मिकपणाने आणि चिकित्सक बुद्धीला मान्य होण्याजोगी सुदर उपपत्ती दाखवून केलेले पाहून मनाला मोठे समाधान वाटले, आणि प्रस्तुत वादात निर्णय करण्याचे कामी विचारी लोकास ही मीमासा पुष्कळ उपयुक्त होईल, असे वाटून मूळातील विषय मराठीत लिहून काढून ग्रथरूपाने महाराष्ट्रापुढे आणावा अशी इच्छा आज या प्रकारे दृश्यरूपास येत आहे

आता वरील विषयावरोबर दुसऱ्याही तात्विक व धार्मिक शेकडो गोष्टीचा विचार या ग्रथात झालेला आहे त्यामुळे तत्वजिज्ञासू मुमुक्षुजनाना हा ग्रथ फारच उपयोगाचा झालेला आहे तर यावरून ग्रथाचे सामान्य स्वरूप कळून येईलच विशेष स्वरूप पाहावयाचे असल्यास ग्रथ पुढेच असल्यामुळे अत प्रवेश करावा इतकेच येथे सुचविणे वरे

— लेखक

अन्तःप्रवेश

श्रोते पुसती कोण ग्रंथ, काय बोलिले जी येथ।
श्रवण केलियाने प्राप्त, काय आहे ? ॥ — रामदास

ग्रंथ हाती येताच त्याच्या वाचनास आरंभ करण्यापूर्वी वाचकांच्या मनात असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो की, हा काय ग्रंथ आहे ? आणि तो वाचून आपणास लाभ काय ? आणि हाच विचार प्रस्तुत ग्रंथ पाहिल्या-बरोबरही येईल वाचक म्हणतील की, ही काय कादंबरी आहे किंवा एखादे मनोरंजक गोष्टीचे पुस्तक आहे ? तर या प्रश्नावर वाचकास एवढेच सुचवावयाचे की, हा श्रीगुरु दत्तात्रेय आणि भार्गव (म्हणजे परशुराम) यांचा संवाद आहे प्रत्यक्ष श्रीगुरु सांगत आहेत आणि बुद्धिमान् परशुराम तत्वजिज्ञासेने ते सर्व मन देऊन श्रवण करीत आहे तर असा उत्कृष्ट योग असताना त्यांच्या संनिध राहून चाललेला प्रकार स्वस्थपणे अवलोकन करण्यास आपणास काय हरकत आहे ? दुसऱ्या एखाद्या संभाषणप्रसंगी श्रवणास सिद्ध होताना आपण पाहिजे तर विचार करावा, परंतु गुरूंचे गुरु आणि शिक्षकांचे शिक्षक श्रीदत्तात्रेय भाषण करीत असता, ते काय आहे ? आणि त्यापासून लाभ काय ? असा विचार आपण कशास मनात येऊ द्यावा ? ज्याला कोणावरही विश्वास टाकवत नाही, त्याने सुद्धा श्रीदत्तात्रेयावर खुशाल विश्वास टाकावा ! आणि वाचकहो ! अशा प्रकारे प्रथमतःच आपले अंतःकरण उदार करून आपण जर या ग्रंथाच्या आंत प्रवेश कराल तर आपणास केवढा तरी लाभ होईल ! त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव या ग्रंथाच्या पार निघून गेल्यावर जेव्हा आपणास येईल तेव्हा येथील हे प्रास्ताविक वर्णन आपणास फार अपुरे वाटेल. पाहा की, या ग्रंथांत आपणास पाहिजे असल्यास कादंबरी आहे, मनोरंजक गोष्टी आहेत, देवादिकांच्या पौराणिक कथा हव्या असल्यास आहेत, आणखी यांत ही एक गोष्ट विशेष आहे की, आपण मनोरंजक गोष्टींच्या वाचनापेक्षा वरिष्ठ प्रतीच्या वाचनाच्या

अभिरुचीस पोचलेले असाल, तर आपणाला उपयुक्त, किंबहुना चित्ताकर्षक होतील असे मनन करण्याजोगे विषय तर यात पदोपदी भरले आहेत! आजच्या जगाचे काही विशेष संस्कार झाले असल्यामुळे, किंवा स्वभावतः च बुद्धि तीव्र असल्यामुळे आपणास जर धर्मासंबंधी चिकित्सकपणा प्राप्त झाला असेल, तर हा ग्रंथ आपल्या बुद्धीला निःसंशय शांति देण्यास कारणीभूत होईल. वाचून पाहा आणि मग या विधानाची सत्यता ठरवा. परमेश्वराकडे आपला ओढा असेल, तर हा ग्रंथ आपणास अमृततुल्यच वाटेल. कारण, धर्मसंबंधाने सांगितलेल्या विविध आचाराचा उपयोग काय? चित्तशुद्धि म्हणजे काय? जगातील पदार्थापासून प्राप्त होणारे सुख खरोखर आहे किंवा आभासात्मक आहे? सद्गुरूची अपेक्षा काय आहे? ईश्वर आहेच कशावरून? त्याचे वास्तविक स्वरूप काय? तो प्रत्यक्ष भेटतो कसा? तो भेटल्याने चिरंतन सुख प्राप्त होण्याचा संभव काय? आत्मसाक्षात्कार म्हणजे काय? वेदान्तवादी जगताला स्वप्न म्हणतात याचा अर्थ काय? हे जगत् कोणी उत्पन्न केले? केव्हा केले? कशापासून केले? का केले? आत्मज्ञान हा रुक्ष विषय आहे किंवा खरोखरच त्यात काही आनंदाचा अनुभव संभवनीय आहे? ब्रह्मज्ञान हा विषय केवळ वादविवादाचा आहे किंवा त्याचा व्यवहारात काही उपयोग आहे? कर्मनिष्ठा खरी की ज्ञाननिष्ठा खरी? प्रारब्धावर देह टाकावयाचा म्हणजे काय? ज्ञानी कोण? आणि त्याने लोकसंग्रहाची कर्मे करावी किंवा अरण्यात भटकावे? तसेच जगाला खोटे म्हणावयाचे व व्यवहार करावयाचा याचा अर्थ काय? अशा तऱ्हेचे, विचारी मनुष्यापुढे उभे राहणारे प्रश्न आपल्या मनात जर कधी उद्भवले असले, तर त्या सर्वांना या ग्रंथात श्रीदत्तात्रेयांच्या मुखातून मोठी मार्मिक आणि सयुक्तिक उत्तरे मिळाली आहेत. ती वाचून आपले मन आश्चर्यभरित होईल! अथवा आपण असल्या प्रश्नांच्या भरीस न पडता या बाह्य जगाला कटाळून टाकून ईश्वरभक्तीत गढून गेला असाल तर—तरीही हा ग्रंथ आपणास अतिशय जिवलग मित्र वाटेल. हा आपणास उपासना कशी करावी ते सांगेल. उपासनेचा मार्ग चालताना वाटेत कोणकोणते व कसकसे अनुभव येतात ते दाखवून देईल, आणि आपल्या सात्त्विक व शुद्ध बुद्धीला खेळत खेळत स्वरूपाच्या आनंदात नेऊन बसवील!

यासाठी प्रिय वाचक हो! अधिक विचारात न शिरता निश्चय करून आपण ग्रंथवाचनास आरंभ करावा. यानंतर येथे एवढेच ध्यानात ठेवावयाचे की, एखादे विधान सकृद्दर्शनी आकलन झाले नाही, तर बुजून न जाता, श्रीगुरूंच्या कृपेने त्याचा आशय पुढे ध्यानात येईल असा विश्वास धरून, तसेच वाचन पुढे चालवावे. म्हणजे दयाळू श्रीगुरुनाथ आपल्या हृदयात शिरून, अर्थ ध्यानात उतरण्यासाठी आपल्या बुद्धीवरील मल दूर करतील. हा पुढे अनुभव येईलच. तूर्तापुरता या लेखकाचा विश्वास धरावा आणि अशाच रीतीने आपल्या शंका किंवा आक्षेप व ग्रंथातील प्रतिपादन यांचा मेळ घालीत ग्रंथाच्या अखेरीपर्यंत प्रवास करावा. नंतर पुनः एक वेळ मननाला संगतीला घेऊन सर्व विषयावर सूक्ष्म व विवेकशील दृष्टी फिरवावी. इतके झाल्यानंतर हे आपले प्रश्न आपोआप मावळतील किंबहुना त्या प्रश्नांची उत्तरे परम आनंदाच्या रूपाने आपल्या हृदयात वास्तव्यच करू लागतील! मग ती उत्तरे शब्दांनी कोणी देऊ लागला तर त्या पाचोळ्या-कडे आपण दृष्टि तरी फिरवाल काय?

तर असल्या या परम आनंदसमुद्रात प्रवेश करण्यास श्रीगुरु दत्तात्रेय आपणास बुद्धि देवोत व आपणास प्रेमाने बरोबर घेऊन ग्रंथाच्या पार पोचवोत. एवढी मंगल आशा त्या श्रीगुरूंच्या चरणी प्रकट करून हे लेखन पुरे करतो.

— कै. बाळकृष्ण भाऊ जोशी

कै. वा. भा. जोशी यांचा

अल्प परिचय

पुण्यातील ज्ञानविलास प्रेसचे सचालक आणि प्रकाश टाईप फौंड्रीसारख्या राष्ट्रपति पारितोषिकास सातत्याने पात्र ठरलेल्या मुद्रण व्यवसायाचे स्फूर्तिस्थान श्री बाळकृष्ण भाऊ जोशी हे १९ मार्च १९६५ रोजी म्हणजे तुकारामबीजेस इहलोक सोडून गेले ही वार्ता कानी येताच, या उपेक्षित देशभक्ताचा चरित्रपट डोळ्यापुढे उभा राहून कृतज्ञतेचे अश्रु डोळ्यात उभे राहतात व वदनासाठी हात जुळतात

विसाव्या शतकाचे पहिले दशक स्वातंत्र्यादोलनाच्या दृष्टीने रोमहर्षक होते पुण्यासारख्या, भारतीय चळवळीचे कद्रस्थान असलेल्या ठिकाणी ट्रेनिंग

कॉलेजात शिकत असलेल्या प्राथमिक शिक्षकांनीही त्या वेळी आपल्या राष्ट्रीय कर्तव्याचा केलमहारा स्वातंत्र्याच्या शिवणवतीवर मुठी भरभरून उधळला. अशा शिक्षकातच कऱ्हाडचे मूळ रहिवासी बाळकृष्ण भाऊ जोशी हे होते. १९०२ पासून ट्रेनिंग कॉलेजात राष्ट्रीय भूमिकेवरून श्रीगणेशोत्सव सुरू झाला, 'काळ व केसरी' या पत्राचे वाचन वसतिगृहाच्या खोलीखोलीतून गुपचूप सुरू झाले, याचनानंतर चर्चा नि अभ्यासमंडळे भरत १९०५ साली ट्रेनिंग कॉलेजात विलायती कापडाची होळी झाली, तेव्हा सरकारी नोकरीचा राजीनामा देण्याबद्दल सुचविण्यात आलेल्या मंडळीत जोशीबुवा होते पण लोकमान्यांच्या सल्ल्यावरून 'सरकारच्या बालेकिल्ल्यातून आपण होऊन हलावयाचे नाही, तर हाताखालून जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी जेवढ्यांना देशभक्त करता येईल, तेवढ्यांना करावयाचे' अशा निश्चयाने चाललेल्या मंडळीत बाळकृष्ण भाऊ होते स्ववर्गीयांच्या गुप्तगत राघटनेसाठी अशी मंडळी सज्जनगड, जरंडा, सिंहगड अशा सोयिस्कर ठिकाणी मधूनमधून चर्चाही करीत

लोकजागृतीचे व्रत

ट्रेनिंग होऊन सातारा जिल्ह्यात नोकरीस लागलेले बाळकृष्ण भाऊ जोशी व त्यांचे सहकारी लक्ष्मण हरि वराडकर (मसूर), नारायण कृष्ण भावे (तासगाव), बाळकृष्ण सावळाराम बुधकर (कडेगाव) आणि नेतृत्वसिद्ध कृष्णराव मारुतीराव कळवे (कोरेगाव) यांना 'शिक्षकसमर्थ पंचायतन' असे नामाभिधानच त्या काळी सातारा जिल्ह्यात पडले होते रात्री-अपरात्री निवडक विद्यार्थ्यांना घेऊन डोंगरात फिरणे, कड्याकपाऱ्यावरून चढण्या-उतरण्याचा सराव त्यांच्याकडून करवणे, त्यांच्याकडून मारुती-उपासना साधणे, जेथे तालमी असतील तेथे त्यांच्या संघटना करणे व नसतील तेथे त्या उघडणे, सार्वजनिक जत्रा-यात्रांतून कीर्तन-पोवाडे-गायने करवून लोकांत राष्ट्रीयत्वाची जागृति, वेळेस सरकारजप्त वाङ्मयाचा गुपचूप उपयोग करूनही करणे आणि वैदिक ब्राह्मणाच्या निष्ठेने फुरसतीच्या वेळांतसुद्धा सावरकर-परांजप्यांच्या जप्त वाङ्मयाचे नि इतरही राष्ट्रीय वाङ्मयाचे वाचन करवून घ्यावयासाठी, ताकास तूर न लागू देता, आपल्या घरी विद्यार्थ्यांचे अभ्यास

घेणे, असे या मंडळीचे प्रसिद्धिविन्मुख उपक्रम असत राष्ट्रीय चळवळीला परमेश्वराचे अधिष्ठान हवेच हवे, अशी या मंडळीची दृढ समजूत होती म्हणून "पांडुरंगी जैणे पडे अंतराय। हो का बापमाय त्यजावी ते।" हा त्यावेळचा पाठ्यपुस्तकात असलेला तुकोबाचा अभंग बाळकृष्ण भाऊ जोशी एवढ्या तन्मयतेने शिकवीत, की एकदा त्याच्या वर्गातील मुले अभंगाच्या अर्थानुसार भगवत्प्राप्ती व्हावी म्हणून दूर निघून गेली त्यासरशी जोशाच्या शिकवणीमुळे पोरें बहकतात, अशी पालकाची कुजबूज सुरू होताच, स्वदेशीचा प्रचार करणारे व शिवाजी उत्सव साजरा करणारे बाळकृष्ण भाऊ जोशी आपल्या विद्यार्थ्यांना गुप्त (क्रांतिकारी) संस्थेत सामील व्हावयास प्रवृत्त करतात असा परसत्तेचा 'शक' निघावयास चुकला नाही

१९११ साल्च्या दिल्ली-राज्यारोहण समारंभप्रसंगी बाळकृष्ण भाऊ भिलवडीस शिक्षक होते आपल्या सहकाऱ्याच्या संकेताने ठरल्याप्रमाणे त्यानी त्या दिवशी सरकारी परिपत्रकाप्रमाणे सुट्टी न देता शाळा शिकवली शाळेच्या समोरच्या चावडीत मुक्कामास असलेल्या मामलेदारानी चौकशी करताच, "प्लेगमुळे अगोदरच अभ्यासाचे नुकसान झाले म्हणून मुलाना इतिहास शिकविला" असे बाळकृष्णभाऊनी समाधान केले पण मामलेदारानी मुलाना "काय इतिहास शिकविला ?" असा प्रश्न करताच, ती उत्तरली, "इंग्लंडच्या घटनेत राजस्थान सद्याजीराचाचे आहे "

'ज्ञानविलास'चे प्रह्लादेव

झाले! थोडक्याच दिवसात बाळकृष्ण भाऊची बदली उमरजेस(उंब्रजेस) झाली तेथे विद्यार्थ्यास मलखांबावरील उड्या जोशीबुवा शिकवीत असल्याचे मुक्कामास असलेल्या कलेक्टरसाहेबाच्या नजरेस आले तेव्हा तेथील हेडमास्तर बाबा पाठक यांच्यासह बाळकृष्णभाऊना कलेक्टरसाहेबाच्या तंबूवर बोलावणे होऊन, त्या तालमीचे कौतुकपूर्ण पण कुतूहलाने ध्येय विचारण्यात आले "बळकट शरीरी बळकट मन" असे उत्तर जोशीबुवाकडून जाताच "तुम्हाला नवे शिवाजी निर्माण करावयाचे आहेत, नाही का ?" असे कलेक्टरानी विचारले आणि भेट संपली

पण त्या १९१२ साली सरकारी हुकमानेच मग बाळकृष्ण भाऊना आणि त्याच्या फळने-भावे प्रभृति सहकाऱ्याना नोकरी गमवावी लागली चार चक्षूवडून त्याना एवढी पीडा झाली की, सरळ आपल्या गावाकडे न वळता, बाळकृष्ण भाऊ पढरीकडे व तेथून पुण्याकडे, वाटेने मिळणाऱ्या रानावनातील तुरीच्या व भुईमुगाच्या शेंगावर गुजराण करून आणि ओढ्या-नदीच्या पाण्यावर स्नानपान करून पुण्यात आले पुणे येथे ते चित्रशाळेत देशभक्त वासुकाका जोश्याना भेटले व मुद्रित-शोधक म्हणून कामास लागले

तेथेच मुद्रणकलेचा अभ्यास करून पुढे ते 'ज्ञानविलास'च ब्रह्मदेवच झाले त्याची रासोल्लास, इनामदाराचा बाळू आणि मारुतीचा ओटा ही लोकशिक्षक पुस्तके प्रसिद्ध आहेत त्यासह त्यानी आपला प्रपच पुण्यात थाटला कूळकायद्याचा पेचबाज अवतार झाल्यावर कऱ्हाडची आपली वडिलार्जित चीजवस्तू विकून प्रसिद्धिविन्मुखतेने "ठेविले अनन्ते तैसेचि" ते राहिले "निर्भयो निरहकार" असा हा अबोल देशभक्त भारताच्या राष्ट्रीय नागरिकत्वाचे एक वळणदार उदाहरण होता

—श्री बाबूराव गोखले, कऱ्हाड

• • •

प्रास्ताविक

'दत्तभार्गवसंवाद'ची आवृत्ति संपून बरेच दिवस झाले कै ती तात्या (वा भा जोशी) यांच्या हयातीतच नवीन आवृत्ति काढण्याचा विचार होता, पण काही अपरिहार्य अडचणीमुळे ते जमले नाही आज सदर पुस्तकाची नवीन आवृत्ति वाचकास देताना आम्हास आनंद होत आहे, पण त्याचबरोबर कै तात्या आपल्यात नाहीत याबद्दल अंत:करणात भडभडून येते

ही आवृत्ति त्यांचे स्मृतीस सादर समर्पण !

श्री बाबूराव गोखले, कराड यांनी कै ती तात्या (वा भा जोशी) यांच्याबद्दल आत्मीयतेने परिचय लिहून दिला त्यावरून त्यांची खरी ओळख सर्वांना होईल

याबद्दल आम्ही सर्वजण श्री बाबूरावांचे ऋणी आहोत

— प्रकाशक

अनुक्रम

मुद्रक : म. वा. जोशी, बी ए, ज्ञानविलास छापखाना, २७ बुधवार, पुणे २.
प्रकाशक : म. वा. जोशी व शं. वा. जोशी, २१३४ सदाशिव पेठ, पुणे ३०

आवृत्ति ७ वी, १९८३, चैत्र शु. १ शक १९०५, गुढी पाडवा

१. पर्वतावर सुचलेले विचार

कर्तव्यकर्तव्य दुःखानां परमं दुःखमुच्यते ।।
तत्तस्त्वे तु कथं तेस्तो दुःखाभाय सुखं च या ।। ४२ ।।

ब्रह्मानंद हे जिचे स्वरूप आहे व जी अमर्याद शुद्ध चैतन्यरूप असून, जगद्रूप अद्भुत चित्र, जी स्वतः आरसा होऊन प्रतिबिंबरूपाने दाखविते, त्या त्रिपुरा देवीला नमस्कार असो.

हरितायन* म्हणतात — नारदा, हे त्रिपुरादेवीचे माहात्म्य तू चांगले लक्ष देऊन ऐकलेस ना ? कारण, माहात्म्य श्रवण करणे हे मोक्षाचे मुख्य साधनच आहे. तर आता ज्ञानखंड तुला सांगतो. ते फार मोलाचे आहे. त्याचे नीट श्रवण होईल तर मनुष्याला दुःख म्हणून कसे ते भासणारच नाही. हा भाग वैदिक, वैष्णव, शैव, शाक्त, पाशुपत इत्यादी पंथाचा चांगला शोध करून मग ठरविलेला आहे. याच्याइतके बुद्धीला पटण्याजोगे दुसरे शास्त्रच नाही, हे श्रीगुरु दत्तात्रेयांनी परशुरामाला सांगितले असून, अनुभवाच्या गोष्टी

---

* हा कथाभाग हरितायन ऋषींनी नारदास सांगितलेला आहे. ज्ञानी पुरुषांना चिरंतन व अनायास अशा आनंदरूपाचा नित्य अनुभव असल्यामुळे जगातील साधारण जनसमूह सुखलाभासाठी इतस्ततः धावत असलेला पाहून खेद वाटतो व काही तरी उपायाने हे लोक सुखात रहावे, असा प्रयत्न करण्याची बुद्धि जागृत होते. अशा बुद्धीने हरितायन ऋषींनी त्रिपुरारहस्य ग्रंथ तयार केला. त्यात पहिल्या माहात्म्यखंडात त्रिपुरादेवीचा महिमा वर्णन केला असून, त्याच्या श्रवणादिकांनी ज्यांना ज्ञानविचाराचा अधिकार प्राप्त झाला आहे, अशा जिज्ञासु जनांकरिता हे ज्ञानखंड आरंभिले आहे.

आणि सयुक्तिक विचारपद्धति यांनी हे फार सुंदर झाले आहे. त्यामुळे याच्या-योगानेही जर एखाद्याला स्वरूपज्ञान होणार नसेल, तर तो दुर्दैवी पुरुष शुद्ध पाषाणच म्हटला पाहिजे. असो, तर तो विषय या ज्ञानखंडाच्या रूपाने तुला सांगतो. पण नारदा, मजपासून काही श्रवण करण्याचे तूही ज्याअर्थी मनात आणले आहेस, त्यावरून मला वाटते की, खरोखर संताचे चरित्र मोठे अलौकिक असते, अथवा अशी कृपा करणे हा संताचा अगदी सहजस्वभावच होय. कस्तुरी नासिकेला स्वभावतःच संतुष्ट करते. असो.

आतापर्यंत दत्तात्रेयाकडून परशुरामाने त्रिपुरादेवीचे माहात्म्य श्रवण केले ते ऐकल्यामुळे त्याच्या शुद्ध अंतःकरणाला प्रेमाची भरती येऊन तो काही वेळ अगदी निश्चल झाला. त्याचे डोळे आनंदाने भरून आले, अंगावर रोमांच उभे राहिले व अंतःकरणात हर्ष तर अगदी दाटून गेला. मग थोड्या वेळाने सावध होऊन त्याने दत्तात्रेयांना वंदन केले. आनंदातिरेकाने कंठ भरून आल्यामुळे वाणी साफ उमटत नव्हती. अशा अवस्थेत तो म्हणाला– 'महाराज, आपल्या कृपेने आज मी धन्य झालो ! साक्षात् शिवस्वरूप करुणासागर गुरु दत्तात्रेय संतुष्ट झाल्यावर प्रत्यक्ष ब्रह्मपदही तुच्छ आहे, असे मला वाटते. ज्याच्या संतोषामुळे प्रत्यक्ष काळ देखील जिवाचा जिवलग होतो, तो महेश्वर गुरु आज मजवर अनायासे कृपाळू झाला ! म्हणून महाराज, आपल्या कृपेमुळे मला माझे सर्व प्राप्य मिळाल्यासारखेच झाले आहे. तर एवढे जिचे माहात्म्य आहे त्या देवीची उपासना करण्याची पद्धती आज मला आपण समजावून सांगावी."

अशी प्रार्थना केल्यानंतर, आता परशुराम हा उपासना करण्यास योग्य झाला आहे असे श्रीदत्तात्रेयाच्या लक्षात आले. तेव्हा 'ईश्वरसेवेतच आपले खरे कल्याण आहे' अशी परशुरामाची श्रद्धा झालेली पाहून व त्याचे अन्तःकरणही प्रेमळ पाहून उपासनेचा सर्व क्रम त्यांनी त्याला समजावून दिला. परशुरामानेही ती सर्व कर्मे वगैरे ध्यानात घेऊन, पुढे अभ्यास करण्या-साठी एकान्तात जाण्याबद्दल श्रीगुरुंची अनुज्ञा घेतली व तो दूर असलेल्या महेंद्र नावाच्या एका पर्वतावर गेला. तेथे जाताच आपल्या मनाला ज्यायोगे आल्हाद वाटेल असे एक वसतिस्थान तयार करून लागलीच त्याने आपल्या उपासनेला आरंभ केला. त्रिपुरा देवीच्या मूर्तीचे ध्यान, जप, पूजा, नित्यनेम

अखंड चालवीत राहून तेथे त्याने एकदर बारा वर्षे काढली! उपासना प्रेम-पूर्वक चालविली असल्यामुळे बारा वर्षे गेली असे त्याच्या ध्यानातही आले नाही अशी, त्यानंतर तो एकदा सहज स्वस्थपणे बसला असता त्याच्या मनात एक विचार आला तो स्वतःशी म्हणाला, " पूर्वी संवर्त ऋषींची माझी गाठ पडली असता मी त्यांना विचारलेली ती गोष्ट अद्यापही मला समजली नाहीच! मध्यंतरी मी ती मुळीच विसरलो होतो, पण त्रिपुरामाहात्म्य श्रवण केल्यावर श्रीगुरूंना मी ते सृष्टिनिरूपणप्रसंगाने पुन विचारले परंतु संवर्त ऋषींच्या त्या भाषणाचा अर्थ अद्यापही माझ्या काही ध्यानात आला नाही त्यावर श्रीगुरूंनी यदृच्छाख्यान सांगून 'हा विषय प्रस्तुत नको' म्हणून म्हटल्याने तो मुद्दा तसाच राहिला पण खरोखर या जगद्व्यवहाराचे स्वरूप वस्तुत काय आहे बरे? एवढे मोठे हे विश्व उत्पन्न झाले कसे? हे चालले आहे तरी कोणीकडे? आणि हे मुक्काम कोठे करणार आहे? पाहिले तर जगात एक काडीही स्थिर नाही, दरेक क्षणी त्यात पालट होत आहे, पण सर्व जगद्व्यवहार स्थिर किंवा कायमचा दिसत आहे! हे असे कसे? या चमत्कारिक व्यवहारामध्ये मला विचार असा कोठेच आढळत नाही! आवळे जसे एकामागून एक जातात, त्याप्रमाणे हे सारे लोक वागत असलेले उघड दिसतात याला माझे स्वत चेच उदाहरण पुरण्याजोगे आहे! माझ्या बाल्यपणी काय काय घडले, ते मला आठवत नाही तरी पण कुमार-अवस्थेत माझी वागण्याची तऱ्हा एक प्रकारची व तरुणपणची दुसऱ्याच प्रकारची! हल्लीचा माझा व्यवसाय तर त्याहूनही निराळा! पण या सर्वांपासून मला फळ काय मिळाले तेच समजत नाही जो जो पुरुष ज्या ज्या वेळेला जो जो उद्योग करतो तो तो नीट विचार करून, बरोबर फळ मिळावे म्हणून करतो, पण इतके करूनही आजवर कोणाला काय मिळाले आहे? कोण सुखी झाला आहे? फळ मिळाले, असे लोक म्हणतात खरे. पण तो एक वेडेपणाच आहे मी त्याला फळ म्हणतच नाही कारण की लोक पुन तो उद्योग करण्यास धावतच असतात! तर मला वाटते की, एकदा फळ मिळाल्यावर आणखी पुन फळाची इच्छा कशी व्हावी? पण हे लोक तर मारल्यासारखे उद्योग करीत आहेत! फळ तर त्यालाच म्हणावे की ज्याने दु खाचा नाश होतो किंवा सुख तरी प्राप्त होते परंतु 'मला अमुक कर्तव्य करणे पाहिजे' असा

कर्तव्यशेष जोवर आहे, तोवर दुःख संपणे नाही व सुख होणे नाही ! कर्तव्याचे ओझे हेच सर्व दुःखाचे दुःख आहे ते असेपर्यंत दुःखाभाव व सुखप्राप्ती ही होणार कशी ? सर्व अंग होरपळून गेले आहे आणि पायावर चंदनाचा लेप लावीत आहेत, असाच, कर्तव्यशेष असताना सुखी होण्याचा प्रकार होय अथवा, बाण लागून काळीज अगदी फाटून गेले आहे आणि अप्सरा आलिंगन देत आहेत, हाच प्रकार कर्तव्यशेष असताना सुख मिळविणाऱ्या मनुष्याचा होय क्षयाने मरणाच्या पंथास लागला आहे आणि संगीत ऐकविण्याचा प्रयत्न चालला आहे, असाच मासला या कर्तव्य मस्तकावर घेऊन सुखी होणाऱ्या पुरुषाचा होय ! खरे सुखी असे जगात तेच, की ज्याना काही कर्तव्य राहिले नाही, व म्हणून जे पूर्ण तृप्त व अंतर्बाह्य शांत झाले आहेत अहो ! 'मला हे कर्तव्य केले पाहिजे' असे मनात वागवीत असूनही कोणाला कोठे सुख होणे शक्य असेल, तर सुळावर दिलेल्या मनुष्यालाही गंधपुष्पापासून सुख मिळेल ! अहो, या शेकडो कर्तव्यानी अगदी व्यापून गेलेला पुरुषही ज्या अर्थी सुखाची आशा धरीत राहतो, त्या अर्थी हा मोठा चमत्कार आहे ! या अविचाराचे माहात्म्य किती वर्णन करावे की, कोटयावधी कर्तव्याच्या पर्वताखाली चुरडून गेलेले लोकही आपणास सुखी समजत आहेत ! सार्वभौम राजाचा जसा सारखा उद्योग चालू आहे, तसाच अगदी भिकाऱ्याचाही चालला आहे ! तसतशी वेगळी फळेही मिळवितात आणि आपल्याला मोठे धन्य समजतात ! आणि मीही परिणामाकडे मुळीच न पाहता या विचारशून्य परिपाठाप्रमाणे, आधळयामागून आंधळा जावा तसा, अगदी नीट चाललो आहे ! तर आता हे गतानुगतिकत्व पुरे, गुरूच्याकडे जावे या संशयसमुद्रातून पार जाण्याला श्रीगुरूच्या बोधनौकेचा आधार घेतला पाहिजे, म्हणजे मला याचा उलगडा होईल "

याप्रमाणे विचार झाल्याबरोबर विलंब न लावता परशुराम श्रीगुरूची भेट घेण्याकरिता त्या महेंद्र पर्वतावरून निघाला, तो गंधमादन पर्वतावर आला तेथे आसनावर श्रीगुरूची तेजस्वी मूर्ति बसलेली त्याने अवलोकन केली तेव्हा पुढे होऊन दोही हातानी चरण धरून त्याने पायावर डोके ठेविले व साष्टांग वंदन केले हा सर्व प्रकार पाहून श्रीगुरूचे अंतःकरण प्रसन्न झाले व त्याला प्रेमाने आशीर्वाद देऊन 'वत्सा, ऊठ' म्हणून उठवून

ते म्हणाले, "वत्सा ! पुष्कळ दिवसानी ही तुझी गाठ पडली तुझी प्रकृति वगैरे नीट आहे ना ? *सांग बरे !*" *तेव्हा परशुराम उठून गुरूनी दाखविलेल्या* समोरच्या आसनावर बसला व सुप्रसन्न मुखाने हात जोडून म्हणाला, "*श्रीगुरुदेवा ! आपल्या अमृतवर्षा कृपेच्या आसऱ्यास राहणाऱ्या मला* दैववशात् प्राप्त होणाऱ्या रोगादिकानी काय होणार आहे ? आपल्या कृपेने मिळालेल्या आत्मामृताच्या करंड्यात मी राहात असल्यामुळे व्याधिरूप प्रखर सूर्याचाही ताप मला झाला नाही महाराज ! आतून आणि बाहेरून आपल्या कृपेने मला आनंदित करून टाकले आहे फक्त महाराजांच्या चरणाचे सान्निध्य नाही, हाच एक रोग त्यावाचून मला काही रोग नव्हता तेव्हा येथे येऊन श्रीगुरूच्या दर्शनाने मी आता पूर्ण बरा झालो आहे एक गोष्ट मात्र मनात पुष्कळ दिवस घोळत आहे पुष्कळ दिवसाचा संशय आहे आपण परवानगी दिली तर ते सर्व आपल्याला विचारावयाचे मनात आहे "

हे परशुरामाचे भाषण ऐकून दयाळू श्रीगुरूना फार आनंद झाला आणि ते प्रेमाने परशुरामास म्हणाले, "परशुरामा ! विचार, तुझा पुष्कळ दिवसाचा संशय मला एकदा सांग तुझे प्रेम पाहून मला फार आनंद वाटतो तर सांग, म्हणजे मी तुझे समाधान करतो "

२. सद्गुरूंची भेट

विचारः सुखवृक्षस्य बीजमंकुरशक्तिकम् ॥
विराजते विचारेण पुरुषः सर्वतोऽधिकः ॥ ५५ ॥

श्रीगुरूंनी प्रश्न विचारण्याला अनुमोदन दिल्यानंतर परशुरामाने विनयाने व आदराने बोलण्यास आरंभ केला. तो म्हणाला, "महाराज! पुष्कळ दिवस झाले, एकदा प्रसंगवशात् सर्व क्षत्रियजातीचा मला फार क्रोध आला होता. त्या वेळी क्रोधाच्या आवेशात मी सर्व क्षत्रियवंश, पोरेबाळे, किंबहुना गरोदर स्त्रियासुद्धा ठार केल्या! चुकून सुद्धा कोणी राहू नये, म्हणून मी एकवीस वेळा निःक्षत्रिय पृथ्वी केली! क्षत्रियांच्या रक्ताने तळी भरली व त्यायोगे पितरांचे तर्पण केले! इतके झाल्यावर मी स्वस्थ होतो. त्यानंतर अयोध्येला रामराजा राज्य करीत असल्याचे कळले. त्याबरोबर त्याची चीड येऊन मी गर्वाने त्याजवर चालून गेलो. परंतु त्या एकाने माझा गर्व जिरवून मला पराजित केले आणि मी ब्राह्मण म्हणून केवळ दया करून मला जिवानिशी सोडले. महाराज! तो दिवस माझ्या फार स्मरणात राहिला आहे. पराभव झाल्यामुळे त्या दिवशी माझ्या मनाला खेद उत्पन्न झाला. वाटेने परत येताना मला फार पश्चात्ताप झाला, अतिशयच हळहळ वाटली. शेवटी अकस्मात् वाटेत संवर्त अवधूत भेटले. खरोखर सज्जन हे किती लपून राहतात! भस्माखाली झाकून गेलेल्या अग्नीप्रमाणे ते लवकर ओळखता येत नाहीत. त्याप्रमाणे त्यांचे स्वरूप ध्यानात येण्याला मला पुष्कळ आयास पडले. परंतु त्या सर्वांगशीतल पुण्यपुरुषाचे संगतीने मला फार शांति प्राप्त झाली. त्यांच्या स्थितीसंबंधी मी त्यास विचारले, तेव्हा त्यांनी जे उत्तर दिले ते फार मधुर होते. त्यांनी सर्व गोष्टींचा निष्कर्ष काढून सार तेवढे सांगितले. परंतु रंकाला जसे राजाचे पद दुर्लभ, त्याप्रमाणे मला ते काही नीटसे उमजले नाही. म्हणून मी ते समजून सांगण्याबद्दल त्यांची पुनः प्रार्थना केली. त्यावर त्यांनी मला आपले नाव सुचविले.

त्यामुळे मी आपल्या चरणांकडे आलो आहे. मी आपणाकडून पूर्वी त्रिपुरा-देवीचे भक्तिपर वर्णन श्रवण केलेले आहे व उपासना चालवून मी त्या देवीला आपल्या हृदयात धारण केले आहे. परंतु अद्यापीही संवर्त मुनींनी सांगितलेला तो विषय मला आकलन होत नाही. तर पुढेही अशीच उपासना चालवीत मी किती काळ राहणार? व यापासून लाभ काय? म्हणून महाराज, संवर्तांच्या ज्ञानअवस्थेसंबंधी मला बोध करावा. ज्ञानावाचून पुरुषाला कृतकृत्यता प्राप्त होणे नाही. त्याची ओळख नाही, तोवर काहीही कर्म करणे तो पोरखेळ होय असे मी समजतो. मी आजवर पुष्कळ कर्मे केली, पुष्कळ यज्ञ केले, यज्ञात मोठमोठाल्या दक्षिणा दिल्या, पुष्कळ अन्नसंतर्पण करून इत्यादि देवांचे यजन केले. परंतु संवर्तांची भेट झाल्यावर या सर्व गोष्टींची फळे मर्यादित व क्षणभंगुर आहेत, असे मला कळून आले, व क्षणिक सुख तेच दुःख असे मी समजतो. सुखाचा अभाव हेच दुःख नसून थोडे सुख ते सुद्धा दुःखच होय. कारण त्या सुखाच्या समाप्तीनंतर निश्चयाने अधिक दुःख प्राप्त होते. इतकेच होऊन राहात नसून आणखीही एक भीति यात आहे. ती ही की, या सुखभोगादिकांनी मृत्यूला अधिक साह्यच होते व ते न व्हावे असा तर काही उपाय दिसत नाही! उपासनेचाही असाच प्रकार आहे. उपासना सर्व मानसिक अतएव काल्पनिक असल्यामुळे तीही एक पोरखेळच होतो. आपण ज्या तऱ्हेने उपासना करण्यास सांगितले, त्या तऱ्हेने उपासना करता येते, त्याहूनही निराळ्या तऱ्हेनेही करता येते. कर्मानुष्ठानाप्रमाणे ती नियमाने करता येते व वृत्तीच्या उल्हासाप्रमाणे अनियमितही होते. दोन्ही प्रकारचे शास्त्राधार आहेत. शिवाय उपास्यभेदा-प्रमाणे त्याचे विधिही भिन्नभिन्न होतात. सारांश, यज्ञाप्रमाणेच हा सर्व प्रकार असल्यामुळे यायोगे सत्य म्हणजे शाश्वत फल मिळणे शक्य नाही. शिवाय काल्पनिक गोष्टींपासून शाश्वत फल मिळावे तरी कसे? आता 'जीवमान आहे तोवर कर्तव्य करावे, त्याच्या शेवटाकडे पाहू नये' असही शास्त्रात कोठे कोठे म्हटले आहे, हे खरे. परंतु भगवान संवर्तांची स्थिती मला काही निराळीच दिसून आली. तो महात्मा सर्वांगशीतल असून कर्तव्याच्या व्यापाच्या विषज्वालातून पूर्णपणे निसटलेला होता. तो अगदी निर्भयतेच्या मार्गाला लागलेला असून, हा सर्व लोकव्यवहार त्याला हास्यास्पद वाटत

होता वणवा पेटलेल्या अरण्यातही पाण्यात बसलेल्या गजाप्रमाणे त्याची अवस्था होती सर्व–कर्तव्य–मुक्ततेच्या अमृताचे सेवन करून तो आनंदित झाला होता. त्याला ही अवस्था कशाने प्राप्त झाली होती ? महाराज, हे सर्व आपण मला कृपा करून सांगा या कर्तव्यरूपी काळसर्पापासून मला सोडवा !"

याप्रमाणे भाषण करून परशुरामाने श्रीगुरूच्या पायावर एकवार मस्तक लवविले तेव्हा श्रीगुरूंनी परशुराम ज्ञानाला अधिकारी झाला आहे असे पाहून स्वाभाविक दयेने भरून येऊन बोलण्यास आरंभ केला. ते म्हणाले, "परशुरामा ! तुला अशी बुद्धि प्राप्त झाली आहे, तेव्हा तुझी धन्य आहे. ही बुद्धि म्हणजे समुद्रात बुडणाऱ्याला मिळालेली नौकाच होय उपासनादि कर्मांच्या योगाने ज्या पुण्यवानाला असा सुविचार प्राप्त झाला आहे तोच पुरुष आपल्याला परमपावन पदावर नेऊन बसवील. ही सर्वांच्या हृदयाकाशस्वरूप असणारी त्रिपुरादेवी आपल्या अनन्यभक्ताच्या हृदयात जेव्हा उपासनावशात् विकास पावते, तेव्हा ती त्याला या मृत्यूच्या भयंकर जाळ्यातून तत्काळ सोडविते या कर्तव्यवेताळाची पुरुषाला जोपर्यंत अतिशय भीती वाटू लागलेली नसते, तोपर्यंत त्याला सुख प्राप्त होत नाही कर्तव्यरूप काळसर्पाने दंश केलेल्या पुरुषाना कल्याण कसे प्राप्त होणार ? कर्तव्याचे विष लागून हे सर्व जगत् मूर्च्छित झाले आहे, आंधळे झाले आहे आत्महिताचे खरे मार्ग त्याला ओळखत नसल्यामुळे ते भलत्याच वाटेने जात असून पुन पुन मोहात पडत आहे ! याप्रमाणे कर्तव्याच्या विषाने मूर्च्छित झालेले हे लोक अनादि कालापासून जणू भयंकर विषसागरात पिचत आहेत !

उदाहरणार्थ एक गोष्ट तुला सांगतो, ऐक

एकदा काही प्रवासी फिरता फिरता विंध्याद्रीवर येऊन पोचले, त्या वेळी ते क्षुधेने व्याकुळ झाल्यामुळे इकडे तिकडे फळे शोधू लागले तेव्हा कुचल्याची फळे तेथे त्याना आढळली परंतु आकाराच्या सारखेपणावरून तीच बाजूची फळे समजून त्यानी सेवन केली क्षुधेच्या भरात दचीकडेही त्याचे लक्ष गेले नाही परंतु थोड्याच वेळात कुचल्याचे विष अंगात भिनून अंगाचा दाह होऊ लागला तेव्हा हा बाजूच्या फळाचाच परिणाम आहे असे समजून, तो विषाचा दाह शमन होण्यासाठी ते उपाय शोधू लागले.

पुढे धोतऱ्याचे बी त्यास आढळून आले. मग तेच लिंबू आहे असा भ्रमाने त्या सर्वांनी भक्षण केले. त्यामुळे ते अधिकच भ्रमले आणि नीट मार्ग सोडून सैरावैरा फिरू लागले. त्या अरण्यात झाडी फार दाट असल्यामुळे सूर्याचा प्रकाश आत येण्याला मुळीच वाव नव्हता. त्यामुळे ते वरचेवर खाचखळग्यात पडू लागले. सर्वांगावर काट्यांचे ओरखडे पडू लागून सर्व हाताला, पायाला आणि माड्यांना तर रक्तच निघाले पुढे त्यांनी परस्परांना ढकलण्यास सुरवात केली. होता होता भांडणे सुरू होऊन काठ्या, दगड व बुक्क्या यांच्या योगाने त्यांच्यात जोराची मारामारी चालू झाली. थोड्याच वेळात त्यांची सर्व अंगे जखमांनी भरून गेली. शेवटी त्यांना एक गाव आढळले सायंकाळच्या वेळी ते त्या गावाच्या वेशीपर्यंत पोचले व वेशीच्या दरवाज्यातून आत शिरू लागले त्यावरोबर द्वारपाळांनी पुढे होऊन त्यांना आत जाण्यास अटकाव केला. तेव्हा त्या मूर्खांना, आपण कोठे आहोत व प्रसंग काय आहे याचे काही भान न राहून त्यांनी तेथेच लठ्ठालठ्ठीला सुरवात केली ! त्याचा परिणाम असा झाला की, द्वारपाळांनी त्यांना मनमुराद मार दिला तेव्हा अर्थात् मार असह्य होताच वाट सापडेल तिकडे ते पळू लागले. मग कित्येक त्या शहराच्या आसपासच्या खदकात पडले, त्यांचा सुसरींनी समाचार घेतला. कोणी खड्डयात अडकले, कोणी विहिरीत पडून प्राणास मुकले व बाकी उरले ते कसावसा जीव घेऊन पळाले !

सारांश, या मूर्खांच्यासारखे हे सर्व लोक आपल्या कल्याणाच्या इच्छेनेच कर्तव्याचे विष पिऊन मूर्च्छित झाले आहेत व मोहाने आंधळे होऊन आपणहून आपला नाश करून घेत आहेत ! अरेरे ! म्हणून परशुरामा, तुझ्या अन्तःकरणात हा विचार उत्पन्न झाला आहे, त्याअर्थी तू धन्य आहेस विचार हेच सर्वांचे मूळ असून ब्रह्मपदाच्या गच्चीवर जाण्यालाही ही पहिली पायरी आहे. सुविचारावाचून कोणाचेही कल्याण कसे होणार ? अविचार हेच मोठे मरण आहे. या अविचारानेच सर्व लोक ठार झाले आहेत विचार करणाराचाच सर्वदा जय होतो व त्यालाच सर्व इष्ट प्राप्त होते दैत्य व राक्षस यांचा अविचारातच नाश झाला व चांगल्या विचाराच्या योगानेच देवांना सर्व सुख प्राप्त झाले श्रीविष्णूच्या साहाय्याने ते आपल्या शत्रूंना जिंकतात, तेही सुविचारामुळेच. सुविचार हेच सुखवृक्षाचे बीज आहे.

यापासून मुग्धाचे अंकुर फुटतात. पुरुष विचारानेच सर्वांत अधिक शोभतो. विचारानेच ब्रह्मदेव महत्पदास चढला व विचारानेच श्रीहरीची सर्वत्र पूजा होत आहे. विचारानेच योगेश्वर हे सर्वज्ञ व महेश्वर झाले आहेत. श्रीराम बुद्धिमान् खरा, पण तोही अविचारानेच मृगाला शोधण्याच्या भरीस पडून मोठ्या संकटात सापडला, व विचाराच्या योगाने समुद्र उल्लंघन करून राक्षसांनी भरलेल्या लंकेवर चालून गेला. अविचारानेच ब्रह्मदेवाने मूर्खपणा करून व अभिमानास पेटून आपले एक मस्तक उडवून घेतले. अविचारानेच महादेवाने राक्षसास वर दिला व आपल्यावरच भस्म होण्याची पाळी आली तेव्हा आपणच भिऊन पळू लागला. हरीनेही अविचारानेच पूर्वी भृगुऋषीच्या स्त्रीस शापून ठार केले व आपणावर महत्संकट ओढवून घेतले. हे च काय, दुसरे कोणीही — देव, असुर, राक्षस, मनुष्य, पशु — सारे अविचारानेच संकटात पडतात. परशुरामा, विचार ज्याना केव्हाही सोडून जात नाही, तेच धीर व तेच महात्मे होत. त्याना निरंतर वंदन असो. या अविचारामुळेच लोक नव्हे ते कर्तव्य डोक्यावर घेऊन नाचतात. पण तेच विचार करतील तर त्यामुळेच ते अनंत संकटांपासून मुक्त होतील. सारांश, लोकांना विचार हे फार उपयुक्त साधन मिळालेले आहे. आता अविचार आहे तोवर विचार कोठून येणार? कारण प्रखर उन्हाने तापून गेलेल्या वाळूच्या मैदानात गार पाणी मिळण्याचा संभव काय? तेव्हा अविचाररूप अग्नीच्या ज्वाळा चोहोकडे पसरल्या असता विचाराचा शीतल स्पर्श, काही उपाय शोधल्यावाचून प्राप्त होणे शक्य नाही आणि तो उपायही एकच आहे व तो सर्वांत श्रेष्ठ आहे. तो म्हणजे सर्वांच्या अंतर्यामी निवास करणाऱ्या श्रीत्रिपुरादेवीची खरी कृपा! अविचारानेच अंध बनलेल्या लोकांचे घोर अज्ञानतम नष्ट करणारा व मोक्षप्राप्तीचे उत्कृष्ट साधन असलेला विचाररूपी सूर्य तिच्या कृपेवाचून कोणाला तरी कसा प्राप्त होणार? आणि तिची कृपा प्राप्त करून घेण्याचा उपाय म्हणजे भक्तीने तिची सेवा करणे हा आहे. तिची चांगली सेवा झाली व त्यायोगाने ती साधकावर संतुष्ट झाली म्हणजे अन्तःकरणात विचाराच्या रूपाने सूर्याप्रमाणे तीच उदय पावते. यासाठी या सर्वांतर्यामी चिन्मय, शिव व स्वात्मरूप श्रीत्रिपुरा महेश्वरीला भजावे. उपासनाक्रम सद्गुरूपासून

समजावून घ्यावा. मनात कोणतीही कामना ठेवू नये. ही आराधना करतानाही मुळात प्रेम आणि विश्वास पाहिजे. त्यासाठी प्रथम माहात्म्य नीट श्रवण करावे. म्हणूनच परशुरामा, मी तुला तिचे माहात्म्य सांगितले. त्यामुळे तू आज मोक्षदायक अशा या मंगल विचाराला प्राप्त झाला आहेस. तेव्हा आता तुला काही भय नाही. विचाराचा उदय होई-पर्यंतच मोठे भय असते. अविचाराने ग्रस्त झालेल्यालाच पावलोपावली भय असते. अरे, सन्निपात झालेल्या मनुष्याला औषध देऊनही उपयोग काय? शरीरगत धातु शुद्ध केले नाहीत तोवर मृत्यूचे भय आहेच. तर हा थोर विचार प्राप्त झाला की, मनुष्याच्या जीविताचे सार्थक झाले. असला चांगला जन्म मिळूनही पुरुषाला जर सुविचार प्राप्त झाला नाही, तर तो जन्मरूप वृक्ष वांझाच म्हणावयाचा! ज्यात विचार चालू आहे तोच जन्मवृक्ष सफल म्हणावा. विचार न करणारे लोक तर कूपमंडूकासारखेच होत. कूपात जन्मलेला बेडूक जसा शुभही पाहात नाही व अशुभही पाहात नाही व जन्मला तसाच मरण पावतो, त्याप्रमाणेच हे ब्रह्मांडकूपात जन्मलेले लोकही व्यर्थ होत. कारण तेही आपले हित करतात व अहित करतात, हे जाणत नाहीत व वरचेवर उत्पन्न होऊन वरचेवर मरण पावतात. पुत्रवित्तादि दुःखाला सुख समजतात व भक्तिवैराग्यादि सुखाच्या ठिकाणी दुःखाचा निश्चय करतात आणि अविचाराच्या प्रभावाने संसाररूप अग्नीवर शिजत असतात, दुःखात तडफडत असतात! परंतु ते सोडीत म्हणून नाहीत! धोंडे लाथा खाऊनही गाढव जसा गाढवीची पाठ घेनोच, तसे संसाराच्या मागे सारखे लागतात. परशुरामा, तू मात्र आज विचारी होऊन दुःखाच्या परतीराला निघालास!"

३. हेमचूड आणि हेमलेखा

हेमलेखां राजपुत्रो भोगेष्वनतिकामिनीम् ।।
उदासीनां सदा दृष्ट्वा पप्रच्छ रहसि क्वचित् ।। ४९ ।।

श्रीदत्तात्रेयाचे हे भाषण परशुरामाने फार प्रेमाने ऐकून घेतले आणि त्यावर पुन्हा एक विनयपूर्वक प्रश्न केला. तो म्हणाला, "भगवन्, आपण सांगितले तसाच प्रकार आहे खरा. अविचारानेच सर्व लोकांचा खरोखर मोठा घात केला आहे. विचारानेच हित होते आणि ते प्राप्त होण्याला परंपरेने माहात्म्य श्रवण करणे हा उपाय आहे; हेही मला कळले. परंतु त्यावरही मला एक मोठा संशय आहे. तो हा की, ते श्रवणच कसे घडावे ? त्याला उपाय काय आहे ? ते आपोआप होईल म्हणावे, तर तसे सर्वांनाच आजवर का झाले नाही ? अथवा मलाही इतके दिवस श्रवणाची इच्छा का झाली नाही ? व माझ्यापेक्षाही ज्यांना अधिक दुःख झाले आहे, जे पदोपदी आघात सहन करीत आहेत, त्यांना हे श्रवणरूप साधन प्राप्त झाल्याचे कोठे दिसत नाही, ते का ? हा विषय कृपा करुन मला समजावून सांगा."

याप्रमाणे परशुरामाने प्रश्न केल्यावर दयानिधी दत्तात्रेयांना आनंद झाला. ते म्हणाले, "परशुरामा, ऐक ! मोक्षाचे अगदी मूळ कारण सांगतो. संतांचा सहवास हे अगदी सर्व दुःखाचे निरसन करणारे आदिकारण आहे. परमार्थाचे फळ प्राप्त होण्यास सत्संग हे बीज आहे. तुला महात्मा संवर्तांची संगती घडल्यामुळेच ही मोक्षफळ देणारी अवस्था प्राप्त झाली आहे. सारांश संतांशी परिचय झाला असता तेच परम सुख दाखवून देतात. सत्संगावाचून खरे कल्याण कोणाचे आणि केव्हा झाले आहे ? आणि व्यवहारही असाच आहे की, जो जशी संगति करतो, तसेच त्याला फळ मिळते. यासंबंधात परशुरामा, तुला एक कथा सांगतो

पूर्वी दशार्ण देशाचा मुक्तापीड म्हणून राजा होता. त्याला हेमचूड व मणिचूड म्हणून दोन मुलगे होते. ते दोघेही सुंदर, गुणवान व सर्व विद्यामध्ये

निष्णात होते. त्यांना एकदा मृगया करण्याची इच्छा झाली. तेव्हा आपापले धनुष्यबाण घेऊन व काही सैन्य बरोबर घेऊन ते सह्याद्रीवरील एका भयकारक अरण्यात शिरले. तेथे त्यांनी आपल्या शरसंधान करण्याच्या चातुर्याने पुष्कळ सिंह, वाघ, लांडगे, अस्वले, हरिणे वगैरेंना ठार केले. परंतु इतके होत आहे तो मोठा प्रचंड वारा सुटला. वाळू व खडे यांचा वर्षाव होऊ लागला. धुळीने आकाश भरून जाऊन अमावास्येच्या रात्रीची स्थिती झाली. तेव्हा तेथे पुरुष, झाड किंवा दगड काहीच ओळखू येईनासे झाले. मग उंचसखल कोठून दिसणार? याप्रमाणे सर्व पर्वतभाग अंधकाराने व्यापून गेला असता खडे व वाळू यांचा मार बसल्याने सर्व सेना सैरावैरा पळून गेली. कोणी झाडाचा बुंधा धरला, कोणी दरडीला बिलगले, तर कोणी गुहा गाठली! घोड्यावर बसलेले राजपुत्रही पळून दूर गेले. त्यात हेमचूडाला एक तपस्व्याचा आश्रम लागला. केळी, खजूर वगैरे झाडांची त्याच्याभोवती गर्दी असल्यामुळे तो फार सुंदर दिसत होता. त्या ठिकाणी एक सुंदर आणि तेजस्वी कन्यका त्याने पाहिली. तापलेल्या सुवर्णाप्रमाणे तिची अंगकांति शोभत होती. लक्ष्मीसारखे तिचे स्वरूप पाहून राजपुत्र किंचित् स्मित करून तिला म्हणाला, "हे कमलानने! तू कोण आहेस? या निर्जन व भयंकर अरण्यात तू निर्धास्त कशी राहिलीस? तू कोणाची? व तू एकटीच आहेस किंवा तुजबरोबर दुसरे कोणी आहे?" असे विचारल्यावर ती शुद्धान्तःकरणाची कन्या म्हणाली, "राजपुत्र, आत या व ह्या आसनावर बसा. अतिथीचा सत्कार करणे हा आम्हा तपस्व्यांचा धर्म आहे. मेघाच्या प्रचंड भावटळीने आपण थमलेले दिसता, तर त्या खर्जूरवृक्षाला घोडा बांधून येथे बसून काहीशी विश्रांती घ्या. नंतर माझे वृत्त आपणाला कळेल."

नंतर राजपुत्राने त्याप्रमाणे केल्यावर तिने त्याला उपहाराला काही फळे व पाणी आणून दिले. राजपुत्राने त्यांचे सेवन केले. त्यानंतर त्याचा सर्व शीण गेला आहे असे पाहून, ती कन्या मधासारख्या गोड शब्दांनी त्याला म्हणाली, "राजपुत्र! व्याघ्रपाद नावाचे शिवभक्ती करणारे मुनी आहेत, त्यांनी आपल्या तपोबलाने सर्व स्वर्ग जिंकले आहेत. शिवाय ते ब्रह्मज्ञानी असल्यामुळे दुसरे थोरथोर मुनीही त्यांना फार मान देतात. त्यांची मी धर्मकन्या आहे. माझे नाव हेमलेखा. विद्युत्प्रभा म्हणून एक सर्वांगसुंदर

विद्याधरी एकदा या वेणानदीत स्नान करण्यासाठी आली होती त्याच वेळी वंग देशाचा राजा सुषेण तेथे आला, व त्याने त्या सुंदरीस नदीत स्नान करीत असताना पाहिले त्या वेळी तिच्या शरीरावरील विरल वस्त्रातून तिचे स्तन त्याच्या दृष्टीस पडून तो कामपीडीत झाला तेव्हा त्याने तिची प्रार्थना केली तीही त्याच्या सौंदर्याने मोहित झाल्यामुळे त्याचे म्हणणे तिने मान्य केले व त्यास भोग दिला इतके झाल्यावर तो राजा आपल्या नगरीस गेला. त्या वेळी तिला गर्भ राहिला परंतु अंगा दोष पडल्यामुळे पतीच्या भयाने गर्भाला तेथेच टाकून ती निघून गेली त्या वेळी त्या राजर्षीच्या अमोघ वीर्यामुळे मी जन्मास आले पुढे सध्योपासनेसाठी आल्यावर व्याघ्रपादांनी मला पाहिले तेव्हा त्याना दया येऊन त्यांनी मला आश्रमात आणले व आजवर आईप्रमाणे पालन केले धर्माचे पालन करणारासही पिता म्हणतात म्हणून मी त्यांची धर्मकन्या आहे त्यांची सेवा करीत येथे राहते त्यांच्या सामर्थ्यामुळे मला येथे कसलेही भय नाही राक्षसाना किंवा देवाना दुष्ट-बुद्धीने येथे प्रवेशच करता येत नाही कोणी करील त्याचा नाश होईल. ही माझी कथा मी सांगितली आता राजपुत्र, आपण थोडे थांबा माझे वडील आताच येतील त्याना नमस्कार करून आपली हकीगत सांगा आणि आपले इच्छित पूर्ण करून घेऊन पहाटेच्या वेळेला जाण्यास निघा " हेमलेखेचे हे भाषण ऐकल्यानंतर तिच्याशी काही बोलण्याचे राजपुत्राच्या मनात आले, परंतु धैर्य होईना यामुळे तो काहीसा गोंधळल्यासारखा झाला तेव्हा राजपुत्र कामवश झाला आहे असे ओळखून ती चतुर कन्या म्हणाली, " राजपुत्र ! थोडा धीर धरा माझे वडील इतक्यात येतील ते येताच आपली आकांक्षा पूर्ण करून घ्या " इतके ती सांगत आहे तोच व्याघ्रपादमुनि वनातून पत्रपुष्पादि घेऊन आले त्याबरोबर राजपुत्र उठला व त्याने मुनींना नमस्कार करून आपण कोण हे त्याना कळविले नंतर तो त्यांची अनुज्ञा घेऊन जागेवर बसला तेव्हा राजपुत्र कामाने व्याकुळ झाला आहे हे योगदृष्टीने जाणून व हा योग बरा आहे असे पाहून मुनीने त्याला हेमलेखा अर्पण केली राजपुत्रासही ती प्राप्त होताच संतोष झाला व तो तिला घेऊन आपल्या नगरी आला तेथे येताच त्याचा पिता राजा मुक्ताचूड यासही मोठा आनंद होऊन त्याने त्याचे मोठ्या समारंभाने लग्न केले

लग्न झाल्यानंतर राजपुत्र हेमचूड आपल्या या चतुर व सुंदर पत्नीबरोबर राजवाड्यातील गच्च्या, उपवने, नदीतीर इत्यादी स्थळी विहार करू लागला. परंतु आपली स्त्री हेमलेखा सुखोपभोगाविषयी निरिच्छ व उदासीन आहे, असे लवकरच त्याला दिसून आले. तेव्हा एकदा एकांतात असताना तो तिला म्हणाला, "प्रिये! मी तुजवर प्रेम करीत असताही तुझे मजवर प्रेम का बरे नाही? तुझे स्मित मोठे मनोहर आहे, परंतु सखे, विषयाची तुला आवड कशी नाही? माझ्या या सुखसोयी तुझ्या मनासच येत नाहीत की काय? पण हे तरी कसे व्हावे? कारण अगदी उत्तम उत्तम विषयावरही तुझ्या मनाचा ओढा विमत नाही! तू अशी अरसिक असल्याने तुझ्या संगतीने मला सुख कसे होणार? माझे लक्ष सारखे तुजवर असूनही तुझे लक्ष दुसरीकडेच कोठेतरी आहे, असे दिसते. मी तुजशी बोलू लागलो तर तू ते ऐकूनही घेत नाहीस. मी पुष्कळ वेळ तुझ्या मंदिरात येऊन तुझ्या कंठाला आलिंगन देऊन बसलो असताही "नाथ, केव्हा येणे झाले?" म्हणून प्रश्न करतेस, जणू तुला काहीच माहीत नाही. सुंदर व दुर्लभ अशाही उपभोग्य वस्तूवर तुझे मन रमतच नाही, किंबहुना त्याबद्दल तू यत्किंचितही आस्था दाखवीत नाहीस. हे असे का बरे? मी जवळ नसलो की, तू डोळे मिटून बसलेली असतेस, असे मी जेव्हा जेव्हा तुझ्याजवळ येतो तेव्हा तेव्हा पाहतो. अशा प्रकारे तू विषयोपभोगाला विमुख असल्यामुळे लाकडाच्या बाहुलीप्रमाणे तुझ्या संगतीने मला सुख ते काय लाभणार? आणि तुला सोडून मला अन्य काहीच बरे वाटत नाही. कमळ ज्याप्रमाणे चंद्रिकेला सर्वथा अनुसरते, त्याप्रमाणे मी तुला अनुसरून वागत आहे. तर तुझे मन संसारसुखाला इतके का विटले आहे ते मला सांग. प्राणापेक्षाही तू मला आवडती आहेस, तर तुला माझी शपथ आहे, दोन शब्द सांगून तू माझ्या मनाचे समाधान कर."

४. पति-पत्नींचा वाद

किं स्यात्प्रियतमं लोके किं नु स्यादप्रियं खलु ॥
नैतज्जानामि तत्त्वं मे वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ४ ॥

याप्रमाणे पतीचे भाषण ऐकून त्या शुद्ध बालेने किंचित स्मित केले; आणि युक्तिवादाने त्याला तत्त्वबोध करण्याच्या हेतूने ती म्हणाली, " राजपुत्र ! सांगते, ऐका. माझे तुमच्या ठिकाणी प्रेम नाही असे नाही; पण मी एका मोठ्या विचारात सारखी गुतले आहे. या जगात मनुष्याला प्रिय वस्तू कोणती असते व अप्रिय कोणती होते, हा तो विचार असून, माझ्या बुद्धीला याचा काही उलगडा होत नाही. पुष्कळ दिवस मी याचे चिंतन करीत आहे; परंतु माझ्या स्त्रीस्वभावामुळे ते मला काही समजत नाही. तात्त्विक दृष्टीने आपण याचा विचार करून मला सांगा बरे ! "

हा प्रश्न ऐकताच हेमचूडाला हसू आले. तो म्हणाला,

" खरोखर, स्त्रिया बुद्धीने मूढ असतात, ही गोष्ट खरी आहे; यात काही संशय राहिला नाही. कारण प्रिय आणि अप्रिय हे पशुपक्षी व कीटक यांना सुद्धा समजते. प्रिय वस्तूच्या ठिकाणी प्रवृत्त होणे व अप्रिय वस्तूपासून निवृत्त असणे हा प्रकार त्याच्यात स्पष्टच दिसून येतो. यात मोठासा विचार तो काय ? ज्यापासून सुख होते ते प्रिय व ज्यापासून दुःख होते ते अप्रिय. प्रिये ! यात एवढे अडण्याजोगे ते काय आहे ? आणि नेहमी तू विचार तो काय करतेस ? "

पतीचे भाषण ऐकून हेमलेखा पुन्हा म्हणाली, " स्त्रिया मूढ असतात व त्यांच्या ठिकाणी प्रौढ विचार असत नाहीत, हे खरे; पण आपण चांगले विचारी आहात, तर माझी समजूत घालून द्या. आपण माझी समज घालतील, म्हणजे मी हा विचार सोडून देते आणि नेहमी आपल्या बरोबर उपभोग भोगण्यास सिद्ध राहाते. राजन्, ज्यापासून सुख होईल ते प्रिय व दुःख होईल ते अप्रिय, असे आपण सूक्ष्म विचार करून सांगितले खरे; पण

जर एकच पदार्थ स्थळ व प्रसंग बदलल्यावरोबर सुख व दुःख दोन्ही उत्पन्न करतो, तर सुखाचे व दुःखाचे निश्चयात्मक स्थान कोठे राहिले ? उदाहरणार्थ, अग्नि घ्या. हा निरनिराळे वेळी निरनिराळे फळ देतो, निरनिराळया स्थानी निरनिराळे परिणाम करतो; व निरनिराळया आकाराचा असताना निरनिराळया उपयोगास येतो. हिवाळयात फार उपयुक्त असणारा अग्नि उन्हाळयात अतिशय त्याज्य वाटतो, म्हणजे देशभेदाने प्रिय–अप्रिय झाला, शिवाय शीत प्रकृतीच्या लोकाना तो मानवतो, पण उष्ण प्रकृतीच्या लोकास मानवत नाही. त्याचप्रमाणे थोडा असता एक प्रकार, तर पुष्कळ असताना दुसराच प्रकार. हीच स्थिती द्रव्याची, स्त्रियाची, मुलाची व राज्याची आहे. आता आपलेच मुक्तावूडमहाराज पाहा; संतती, संपत्ती, स्त्रिया, सर्व काही त्याना आहे; मग दुःख का पावतात ? व दुसरे लोक सुखाने कसे नादतात ? आता हे जे सुखदायक विषयभोग आहेत, तेही अमर्याद नाहीत, थोडेच आहेत म्हणून म्हणाल, तर तसे ते सर्वच्या सर्व कोणाला कधी तरी प्राप्त झाले आहेत काय ? यावर, थोडे विषय लाभल्यावर थोडे तरी सुख होईल म्हणावे, तर त्यावर माझे असे म्हणणे आहे की, ते मुळी सुखच नव्हे; कारण त्यात दुःख मिश्र झालेले असते. दुःख दोन प्रकारचे आहे; एक मानसिक व दुसरे शारीरिक. इच्छा उद्‌भवून होणारे आतील दुःख ते मानसिक; रोगादिकानी होणारे बाहेरील दुःख ते शारीरिक त्यात मानसिक दुःख मोठे आहे त्यानेच सर्व जग ग्रासून टाकले आहे. दुःखरूप वृक्षाचे याचा हेच मोठे जोमदार बीज आहे. याच्याच योगाने स्वर्गातले इंद्रादिक देवसुद्धा दास्य पत्करून सारखे रावत आहेत. राजपुत्र, इच्छा शिल्लक असताना जे सुख होईल ते दुःखच आहे असे नाही काय ? ते सुख कीटकानाही संभवते. परंतु कृमिकीटकादि तिर्यक् जतूंच्या वासनाच थोड्या असल्यामुळे त्याना होणारे सुख एकवरी बरे, पण शेकडो इच्छा करणाऱ्या या मनुष्याचे सुख ते सुख कसले ? नाना वासनांनी भरलेला मनुष्य जर काही थोडीशी गोष्ट प्राप्त होऊन सुखी होत असेल, तर मग सुखी नाही म्हणावा कोण, ते सांगा. सर्व अंग अग्नीने भाजून गेल्यावर चदनाच्या एका सूक्ष्म बिंदूने जर देह शीतल होईल, तर तोही सुखी होईल ! स्त्रीला गाढ

आलिंगन दिल्याने पुरुषाला सुख होते म्हणतात, पण तेथेही अंग अवघडून जाणे हे दुःखच आहे. कामविकाराच्या आवेशाने सर्वांगाचा क्षीण होतो, व कामभोगानंतर जे श्रम वाटतात, ते व ओझे वाहणाऱ्या पशूचे श्रम दोन्ही सारखेच. तेव्हा नाथ, त्याला आपण सौख्य कसे समजता, ते समजत नाही ! स्त्रीच्या गमनीने जे स्पर्शसुख आपल्याला मिळते तेच कुत्र्याला मिळत नाही काय ? आता स्त्रीच्या सौंदर्यापासून आपणाला जर त्यापेक्षा अधिक सुख होते म्हणाल, तर स्वप्नातल्या स्त्रीसंभोगासारखीच ती एक भावना आहे, त्यात अधिक काही नाही.

राजपुत्र, यावर मी एक उदाहरण सांगते.

एक राजपुत्र मदनाहूनही सुंदर होता. त्याला एक अत्यंत मनोहर सुकुमार स्त्री प्राप्त झाली. तेव्हा तो तिजवर अतिशय आसक्त झाला. परंतु तिचे मन त्या राजपुत्राच्या एका सेवकावर जडले होते. त्यामुळे त्या सेवकाने कपट करून त्या राजपुत्राला ठकवले. तो मोहित व्हावा म्हणून त्याला त्याने अतिशय मदिरा पाजावी, नंतर तो धुंद झाला असे पाहून त्याजकडे एक कुरूपशी दासी पाठवून देऊन त्या राजपुत्राच्या सर्वलोकसुंदर स्त्रीला यथेच्छ उपभोगावे, असा क्रम त्याने चालविला. इकडे मद्यपानाने धुंद झाल्यावर तो राजपुत्र त्या दासीशी रममाण होऊनच स्वतःला धन्य समजत असे. त्याला वाटे की, असल्या त्रैलोक्यसुंदर प्राणप्रियेचा मी नित्य उपभोग घेतो. त्या अर्थी माझ्याइतका धन्य कोणीच नाही ! याप्रमाणे पुष्कळ दिवस गेले. पुढे एकदा दैवयोगाने असे झाले की, तो सेवक राजपुत्राजवळ मद्य ठेवून स्वतः काही अगत्याच्या कामाकरिता निघून गेला आणि कर्मधर्मसंयोगाने राजपुत्रानेही त्यावेळी अतिशय मद्यपान केले नाही, बेतानच केले. नंतर नित्याप्रमाणे रतिसुखाला उत्सुक होऊन तो आपल्या विलासमंदिरात गेला. विलासाचे पुष्कळ पदार्थ भरलेले असल्यामुळे ते मंदिर फार मनोहर होते. तेथे जाऊन त्याने कामवेगाला वश होऊन पलंगावर असलेल्या त्या दासीचा अत्यंत आनंदाने उपभोग घेतला. पण रतिविलासाअंती त्या कुरूप दासीसंबंधाने त्याला शंका उत्पन्न झाली. आपण फसलो हे त्याच्या ध्यानात आले आणि हे कसे झाले म्हणून तो विचार करू लागला. 'ती माझी स्त्री कोठे आहे ! ' म्हणून त्याने त्या दासीला प्रश्न केला. तेव्हा राजपुत्र सावध

असलेला पाहून ती दासी अगदी भिऊन जाऊन थरथर कापू लागली, त्याच्याशी काहीच बोलेना. तेव्हा हा सर्व आपल्या धर्मपत्नीच्या-कपटाचा प्रकार राजपुत्राच्या ध्यानात आला व त्याचे डोळे रागाने लाल होऊन गेले! तत्काळ त्याने एका हाताने त्या दासीची वेणी धरून दुसऱ्या हाताने तरवार उपसली आणि तिला दरडावून तो म्हणाला, "बोल, काय हकिगत आहे ती! अगदी खरी सांग, नाही तर एक क्षणभरही तू आता वाचत नाहीस! बोल लवकर!" हे राजपुत्राचे भाषण ऐकून ती दासी अगदी घाबरून गेली, आणि आपले प्राण वाचविण्यासाठी तिने पुष्कळ दिवसांपासून चालत असलेला तो सर्व प्रकार जसाच्या तसा त्याला सांगितला; आणि त्या सेवकाशी त्याची स्त्री रममाण झाली असता तिने त्याला दाखवून दिली. तेथे जमिनीवर एक सतरंजी टाकली होती. त्या सेवकाचे ते कृष्णवर्ण शरीर, पिंगट डोळे, धुळीने भरलेले सर्व अंग, दात व विद्रूप दिसणारे तोंड, असे असूनही त्याच्या पट्टराणीने मोठ्या प्रेमाने त्याला आलिंगन दिले होते. रतिसंभोगाने ती अगदी थकून गेली होती व निद्रेमुळे दोघांचेही भान नाहीसे झाले होते. हा सर्व बीभत्स प्रकार अवलोकन करून राजपुत्रही क्षणभर आपले भान विसरला! पण थोड्या वेळाने सावध होऊन तो आपल्याशीच बोलू लागला."

हेमलेखा पुढे म्हणाली, "नाथ, तो काय म्हणू लागला ते ऐका. तो म्हणाला, अरेरे! मज अनाथाला धिक्कार असो! मी मद्याने मोहित होऊन अत्यंत मूर्ख बनलो. जे असल्या स्त्रियांच्या ठिकाणी प्रेम करतात ते मूर्ख होत. त्या अधम पुरुषांना धिक्कार असो. पृथ्वीवरील शाळुक्याप्रमाणे असणाऱ्या या स्त्रिया कोणाच्याही असू नयेत! या स्त्रियांच्या प्रेमावर जो विश्वास ठेवतो, तो एक वनगर्दभच होय. कारण शरदृतूमधील मेघाची स्थिती जशी क्षणिक व तीही अस्थिर असते, त्याप्रमाणेच किंबहुना त्याहूनही या स्त्रियांचे चरित्र अत्यंत चंचल व सूक्ष्म आहे. या स्त्रियांचा स्वभाव मला इतके दिवस कळू नये ना! ही माझी स्त्री, मी तिजवर सर्व भावाने आसक्त असताही मला सोडून माझ्या सेवकाशी रममाण झाली. आतून दुसऱ्यावर आसक्त असूनही ते आपले प्रेम गुप्त ठेवून माझ्यावर हिने बाह्यत प्रेम दाखविले, आणि मी मदिरापानाने मूढ बनून, तिचे हे कपट मुळीच न ओळखून, ही अगदी छायेप्रमाणे मला अनुसरून वागते असे

समजून तिजवर खुशाल विश्वास ठेवला ! अरेरे ! या घाणेरड्या दासीशी रममाण होऊन मी चांगलाच फसला गेलो ! अहो काय हा करटा व कुरूप चाकर व काय हा त्याचा देह ! असे काय सौंदर्य याच्या ठिकाणी हिने पाहिले तरी ? आणि सर्वांचे डोळे ज्याच्यावर लागून रहावे असे माझे सौंदर्य असून व मी हिजवर अतिशय प्रेम करीत असूनही ही काय म्हणून मला सोडून याला वश झाली ?"

याप्रमाणे पुष्कळ विलाप करताना त्या राजपुत्रास अत्यंत विरक्तावस्था प्राप्त झाली आणि सर्वसंगपरित्याग करून तो शेवटी अरण्यात निघून गेला ! तेव्हा नाथ, सौंदर्य ही एक मनाने केलेली कल्पना आहे हे उघड आहे माझ्या ठिकाणी आपल्याला जे सौंदर्याचे व रतिभोगाचे अतिशय सुख प्राप्त होते, तितकेच किंबहुना त्याहूनही विशेष सुख कुरूप अशा स्त्रियांच्या ठिकाणीही पुरुष मिळवितात हा विषय मी आता आपल्याला अगदी पटवून देते आपण एकाग्र मनाने श्रवण मात्र करा स्त्री जी पाहण्यात येते तो तिचा बाह्य आकार झाला परंतु सकल्परूपाने चित्ताच्या ठिकाणी तिचे पाही एक प्रतिबिंब उमटते तेथे ती सुंदर आहे असे चित्र काढले जाते असे वरचेवर होऊ लागले म्हणजे तिच्या संभोगाची इच्छा उद्भूत होऊन पुरुष मनाने क्षुब्ध होऊन जातो तेव्हा त्याला रतिसुख अनुभवास येते मनाला क्षुब्धता मुळीच झाली नाही तर, स्त्री सुंदर असूनही रतीचे सुख अनुभवास येत नाही ही क्षुब्धता उत्पन्न होण्याला मुख्य कारण स्त्रीचे सौंदर्य चित्तात पुन पुन उमटणे हेच आहे यामुळेच अगदी लहान मुले व चित्तैक्याचा अभ्यास करणारे योगी याना असा क्षोभ कधी होत नाही, म्हणून त्याना स्त्रीचे सुख भासत नाही तेव्हा स्त्री सुंदर असो की दुसरी कशी असो, तिच्या ठिकाणी जो जो रतिसुख प्राप्त करून घेतो तो तो आपल्या मन पटावर आधी ती सुंदरी आहे असे चित्र उमटवून, मग घेता ज्याच्या शरीराची स्थिती अगदी किळस येण्याजोगी आहे अशाही स्त्रिया तरुणाशी रममाण होत असतात, हे तर त्यास होणाऱ्या सवयीवरून सहज सिद्ध होते त्या कुरूप आहेत असे मनाने घेतल्यावर अथवा त्याच्या सौंदर्याचा मनावर ठसाच उमटला नाही तर, त्याच्या ठिकाणी पुरुषांना रतिसुख कसे प्राप्त होईल ? आणि असा विरुद्ध भाव उमटणे काही अशक्य नाही

कामी पुरुषांच्या या मनोभ्रष्टतेसबंधी किती म्हणून सांगावे ? की, या मूर्खांना नितंब व योनि असल्या तुच्छ भागावरही सर्वांत अधिक सौंदर्य भासत असते ! मलमूत्रादिकांनी भरलेले जे अंग त्याच्या ठिकाणी जर सौंदर्य आहे असे यांना वाटते, तर मग त्यांना दुसऱ्या कोठे सौंदर्य भासणार नाही सांगा बरे ? तेव्हा प्राणनाथ, सौंदर्य हे अशा प्रकारचे आहे हे पाहून ठेवा, तशी भावना केल्यावाचून वस्तू कोठेही सुखदायक अशी वाटणार नाही मधाच्या ठिकाणी असणाऱ्या माधुर्याप्रमाणे सौंदर्य हे जर निसर्गतःच संभवत असते, तर ते लहान मुलाच्या अनुभवाला आले नसते काय ? सांगा भिन्नभिन्न देशांत भिन्नभिन्न आकृतीचे लोक आढळतात कोणाला पाय एक, तर कोणाला डोळा एक, कोणाचे कान गाढवासारखे, तर कोणाचे तोंड घोड्यासारखे, कोणाचे कान लांब, तर कोणाच्या दाढा नागरासारख्या तोंडाबाहेर आलेल्या, कोणाला नाकच नाही, तर कोणाचे नाक मोठेच आहे, कोणाच्या अंगावर केसांचे जाळे, तर कोणाच्या अंगावर मुळी केसच नाही कोणाचे केस पिंगट, कोणाचे पांढरे, कोणाला मुळीच नाहीत, तर कोणाचे भारीच जाड आहेत ! कोणी कोड उठलेले, कोणी कावळ्यासारखे काळे, तर कोणी पिंगट रंगाचे व कोणी तांबूस अंगाचे ! सारांश, अशा तऱ्हेचे अनेकविध लोक आपापल्या जातीच्या स्त्री-पुरुषांच्या ठिकाणी, राजपुत्र, तुमच्याप्रमाणेच प्रेमसुखाचा अनुभव घेत असतात शिवाय नाथ, सुखाला साधनीभूत असणाऱ्या सर्व वस्तूंमध्ये जे स्त्रीशरीर अगदी मुख्य आहे, जे सर्वांना प्रिय वाटते, व ज्याच्यावर मोठे शहाणे देखील मोहित होतात, ते हे स्त्रीशरीर अथवा स्त्रियांना अत्यंत प्रिय व सुंदर भासणारे हे पुरुषशरीर–वस्तुतः कसे आहे याचा आपण सूक्ष्म बुद्धीने विचार करा बरे ! ते मांसाने लपेटले आहे, रक्ताने भरलेले आहे, शिरांनी बांधलेले आहे व त्वचेने वेष्टिले आहे ! आंत हाडांचा सापळा आहे व बाहेरून बारीक लव लाविली आहे कफपित्तांनी ते व्यापून गेले आहे मलमूत्रांनी लिडबिडले आहे ! तेव्हा शुक्रशोणिताने बनलेल्या व मूत्रद्वारे बाहेर पडलेल्या या अमंगळ देहालाही प्रिय मानले जाते हा केवढा चमत्कार आहे ? अशा अत्यंत किळसवाण्या देहावर जे प्रेम करतात त्याच्यांत आणि विष्ठेतील कीटकामध्ये कोणते अंतर आहे सांगा पाहू ? यासाठी हे

राजपुत्र ! आपल्याला जे हे शरीर अत्यंत प्रिय वाटते, त्यातील त्वचारक्तादिकांची वेगवेगळी स्थिति विचारांती पाहता त्या अमंगळ प्रकार दुसऱ्या दर्शीत भक्ष्य वस्तूंचा गोड, आंबट इत्यादी जे भोजनातील पदार्थ आहेत, त्यांचा काय परिणाम होतो याच्याविषयी जरा सूक्ष्मदृष्टीने आपण विचार करा. कोणतेही भक्षण करा, त्याचे परिणामी विष्ठाच व्हावयाची, हा सर्वांचा अनुभव आहे. तेव्हा राजपुत्र, अशा प्रकारे जगात स्पष्ट दिसत असल्यामुळे, आता प्रिय कोणते व अप्रिय कोणते हे मला आपण सांगा पाहू !"

हेमलेखेचे वरील अपूर्व भाषण ऐकून हेमचूडाला मोठा विस्मय वाटला ! त्याने पुन्हा आपल्याशीच त्या भाषणाचा चांगला विचार केला. तेव्हा भोग्य पदार्थांची किळस येऊन त्याला खरे वैराग्य प्राप्त झाले. त्यामुळे त्याने त्या आपल्या प्रियेला क्रमाने पुढील विषयासंबंधी अनेक प्रश्न करून शेवटी त्याने आत्मस्वरूपाची ओळख करून घेतली आणि केवळ चैतन्य अशी जी आत्मस्वरूप त्रिपुरादेवी तिचे ज्ञान करून घेऊन तो ज्ञानी झाला. सर्व वस्तुमात्र त्याला आत्मस्वरूप भासू लागले, व तो जीवन्मुक्ताच्या अवस्थेत पोचला. पुढे त्याचा बंधु मणिचूड याने ही त्याजपासून आत्मस्वरूप जाणून घेतले. राजा मुक्ताचूड याने आपल्या मुलापासून व त्याच्या राणीने आपली सून जी हेमलेखा तिजपासून ज्ञान करून घेतले. क्रमाक्रमाने राजाचे मंत्री व नगरातील लोकही ज्ञानी झाले. शेवटी त्या गावात ब्रह्मज्ञान नाही असा कोणीच राहिला नाही ! संसारात गोवणाऱ्या कामक्रोधादि वासना कोठेच दिसेनाशा झाल्या व ते विशाल नगर ब्रह्मपुरीप्रमाणे जगात चांगल्या उच्च स्थितीला प्राप्त झाले. त्या नगरात पिंजऱ्यातून पोपट व मैना असा पाठ करीत असत की,

श्लोक (इंद्रवज्रा)

चैतन्य आत्मा जन हो भजा रे,
वर्जूनिया चैत्य पदार्थ सारे,
ते चैत्यही याविण अन्य नाही,
हे दर्पणीचे प्रतिबिंब पाही. १

जे चैत्य, चैतन्यचि ते; तसाच--
मी; स्थूलसूक्ष्मादिक तेच साच.
सर्वांस चैतन्यचि भासवीते,
त्याचे स्वये भान सदैव होते. २

यालागि चैतन्यचि एक सेवा,
ज्याचा असे आश्रय सर्व भावां,
सांडोनि सारा भ्रम दूर वेगी,
साधा अहो ! चिन्मय दृष्टिलागी. ३

असा पोपटाचा पाठ चालला असता एकदा वामदेवादिक काही ब्रह्मनिष्ठ मंडळीने तो श्रवण केला, व त्यांनी त्या नगराला एक नवे नाव ठेवले ते म्हणाले, "ज्या अर्थी येथील पश्वादि निर्बुद्ध जंतुही ब्रह्मविद्येच्या गोष्टी बोलतात, त्या अर्थी हे नगर 'विद्यानगर' या नावाने जगात प्रसिद्धीस येईल." अद्यापही ते नगर त्याच नावाने प्रसिद्ध आहे

तेव्हा परशुरामा, सर्व कल्याणाचा उदय होण्याला सज्जनांशी सहवास हे मूळ आहे. त्या हेमलेखेच्या संगतीनेच सर्वांना ज्ञान प्राप्त झाले त्या अर्थी मोक्षाचे मूळ कारण सत्संग हेच आहे हे तू चांगले लक्षात ठेव "

● ● ●

५. चमत्कारिक गोष्ट

पुरा मे जननी कांचित्क्रीडनाय सखीं ददौ ॥
सा स्वभावसती कांचिदसतीमनुसंगता ॥ ३१ ॥

याप्रमाणे श्रीदत्तात्रेयाच्या तोंडून सज्जनाच्या सहवासाचा परिणाम ऐकून परशुरामाला मोठा आनंद वाटला, व आणखी काही विचारावे असे मनात आणून तो म्हणाला, "भगवन्! सर्व कल्याणाचे साधन सत्संगति आहे, म्हणून आपण सांगितले ते अगदी खरे आहे कारण ते आपण माझ्या प्रत्यक्ष अनुभवाला आणून दिले! जो जशी संगति करतो तसेच त्याला फळ मिळते. हेमलेखा ही स्त्री असूनही तिच्या संगतीने त्या सर्वांना महत्फळ प्राप्त झाले! पण महाराज, मला पुढे आणखी ऐकण्याची इच्छा आहे हेमलेखेने आपल्या पतीला कसाकसा बोध केला ते कृपा करून मला सविस्तर सांगा."

परशुरामाने असा प्रश्न केल्यावर श्रीगुरु म्हणाले, "परशुरामा ऐक, ती सर्व परम पावन कथा तुला सांगतो. 'विषय हे प्रिय म्हणता येत नाहीत,' अशा आशयाचे पत्नीचे भाषण ऐकून राजपुत्राला विषयाची नीरसता कळून येऊन तो त्यासंबंधी उदास होऊन नेहमी खिन्न राहू लागला. कारण विषय-वासनाचे संस्कार पुष्कळ दिवसांचे असल्यामुळे त्याचा त्याला त्यागही करता येईना व सहसा उपभोगही घेववेना स्त्रीने एक वेळ निरुत्तर केल्यामुळे तिला विचारावयाचीही त्यास लाज वाटू लागली. अशा प्रकारे कालजीतच त्याचे कित्येक दिवस गेले विषय प्राप्त झाले असता हेमलेखेने सांगितलेल्या विचाराची आठवण होई, परंतु वासनावश होऊन तो त्यांचे सेवन करी आणि मागाहून झाल्या प्रकाराबद्दल आपणाला धिक्कारी! संस्कारप्राबल्या-मुळे विषयाकडे तो ओढला जाई, परंतु विषयांना पाहताच स्त्रीने दाखविलेले दोष मनात येऊन त्याचे अंतःकरण दुःखाने भरून येऊन तो क्षणोक्षणी उदास होऊन बसे याप्रमाणे त्याचे चित्त मागेपुढे झोके खाऊ लागले. खाणेपिणे, वस्त्रेभूषणे, सुंदर स्त्रिया किंवा नाना तऱ्हेची वाहने, तसेच बरोबरीची मंडळी

किंवा अगदी जिवलग मित्र, कोणापासूनच त्याला सुख वाटेनासे झाले. घरदार बुडालेल्या मनुष्याप्रमाणेच तो सारखा खेद करीत बसे कारण वासनांच्या प्राबल्याने त्याचा त्याला त्याग होईना व दोषदृष्टि लाभल्यामुळे भोगही होईना.

याप्रमाणे खिन्नतेने राजपुत्राने मुख सुकून गेलेले पाहून एकदा एकांतात असता हेमलेखा त्याला म्हणाली, "प्राणनाथ! आपण पूर्वीप्रमाणे आता आनंदी का दिसत नाही? नेहमी दुःखी असता! अशी आपली अवस्था कोठून बरे झाली? आपल्याला काही होत तर नाही ना? विषयसुखे उपभोगताना रोगाची भीती असते, असे वृद्ध सांगत असतात. वात, पित्त व कफ या त्रिदोषांनी बनलेल्या या शरीरात त्यांच्या वैषम्यावस्थेत उत्पन्न होणारे रोग बहुधा सर्व शरीरास व्यापून राहिले आहेत. अशा अव्यक्त दशेत हे दोषांचे वैषम्य काही नष्ट करता येत नाही. अनेक कारणांनी दोष विषम होतात. अन्नाने, वस्त्राने, बोलण्याने, काही पाहिल्याने, काही पदार्थांचा स्पर्श झाल्याने, कालविशेषाने, स्थलविशेषाने, आणि काही प्रकारच्या उद्योगापासूनही शरीरात दोषांचे वैषम्य उत्पन्न होते. यामुळेच ते मुळीच ओळखता येत नाही. असे असल्यामुळे बाह्य लक्षणांची चिकित्सा करावी लागते. वैषम्य जर नसेल तर चिकित्सा करण्याचे कारण पडते ना."

हे ऐकून राजपुत्र हेमलेखेला म्हणाला, "प्रिये! मी माझ्या दुःखाचे कारण सांगतो. तुझ्या उपदेशाचाच हा परिणाम आहे. पूर्वी ज्या गोष्टी मला सुखकारक होत, त्या सर्व आता नष्ट झाल्या! हल्ली मला सुखदायक असे काहीच आढळत नाही. राजाने पुष्कळ पदार्थ सेवनासाठी दिले असले, तरी ते जसे वध्य पुरुषाला सुखवीत नाहीत, त्याप्रमाणे व त्याच कारणाने मला या वस्तूपासून सुख होत नाही. मी विषयांचा उपभोग घेतो तो वेठीस धरावे त्याप्रमाणे वासनावश होऊन घेतो, हौसेने नव्हे. तेव्हा प्रिये! काय केले म्हणजे मी सुखी होईन ते मी तुला विचारीत आहे; तू सांग."

याप्रमाणे राजपुत्राने विचारल्यावर हेमलेखा आपल्याशीच म्हणाली, "खरोखर माझे भाषण ऐकून यांना वैराग्य उत्पन्न झाले आहे आणि ज्या अर्थी यांची अशी अवस्था झाली आहे, त्या अर्थी मोक्षप्राप्तीचे बीज यांच्या ठिकाणी आहे यास शंका नाही, ज्यांना मोक्ष होण्याचा संभव नसतो, ते लोक

अशा यातृत्वाने एका अणूइतकेही कधी बदलत नाहीत पुष्कळ दिवस परमेश्वराची आराधना केल्यामुळे ज्याला महादेव प्रसन्न झाला आहे, त्यालाच अशी अवस्था प्राप्त होते ' असा विचार करून ती बुद्धिमती व ज्ञानी स्त्री पतीला बोध करण्याला तयार झाली व आपली विद्वत्ता त्याला कळू न देता निराळ्याच स्वरूपाने त्यास म्हणाली—

" नाथ! माझी एक पूर्वीची हकीगत ऐका पूर्वी एकदा माझ्या मातेने मला खेळण्यासाठी म्हणून एक मैत्रीण दिली[1] ती स्वभावतः शुद्ध होती परंतु पुढे ती कोणा एका असत्स्वभावी स्त्रीच्या संगतीला लागली[2] ती स्त्री अगदी नवीन आणि आश्चर्यकारक सृष्टी उत्पन्न करून दाखवील अशी सामर्थ्यवती होती तिने माझ्या मातेला न कळत माझ्या मैत्रिणीशी संगति धरली त्या स्त्रीची सारी वागणूक असत्याची असे पण तिचा माझ्या मैत्रिणीशी स्नेह, आणि ती मैत्रिण मला प्राणाहून फार आवडती, त्यामुळे साहजिकच मी तिच्या तंत्राने वागू लागले[3] मी आपल्या मैत्रिणीला सोडून क्षणभरही कधी कोठें रहात नसे[4] तिने आपल्या निर्मळ स्वभावाने मला अगदी वश करून घेतले होते त्यामुळे निरंतर तिच्या संगतीत राहून माझाही स्वभाव तिच्याशी अगदी मिळून गेला पुढे एकदा या माझ्या मैत्रिणीला त्या विचित्र व दुष्ट स्वभावाच्या नाटकी स्त्रीने खोटीच लालूच दाखवून आपल्या मुलाच्या स्वाधीन केली[5] तिचा तो मुलगा अत्यंत मूढ असे त्याचे डोळे मद्यपानाने नेहमीच चढलेले असत तो माझ्यासमक्ष त्या मैत्रिणीला बलात्काराने उपभोगीत असे या नित्याच्या त्रासाने तिचे सर्वांग पीडित झाले तरी तिने माझा त्याग केला नाही त्यामुळे एकदा तर मलाही

१ येथे माता म्हणजे शुद्धस्वरूप चिति, मैत्रीण म्हणजे बुद्धि, मी म्हणजे जीवस्वरूप चिति, व खेळणे म्हणजे जीवाने बुद्धिसंगतीने सुखदुःखाचे अनुभव घेणे असा गूढार्थ घ्यावयाचा आहे २ शुद्ध बुद्धीला अविद्येची संगति लागली ३ म्हणजे जीवचिति बुद्धिसंगाने अविद्यावश झाली ४ कारण शुद्धचैतन्याचे बुद्धीत पडलेले प्रतिबिंब म्हणजेच जीव, मग तो बुद्धीस सोडून कसा राहणार? ५ म्हणजे अविद्येचा पुत्र मोह अविद्येमुळे बुद्धि त्याच्या स्वाधीन झाली

त्याचा स्पर्श झाला असो त्याप्रमाणे काही काल गेल्यानंतर त्या दोघाना एक मुलगा झाला[१] त्याचा आकार हुबेहूब आपल्या बापासारखा होता[२] तो तरुण झाला,[३] तसा अतिशय चंचल निपजला त्यास बापापासून[४] मूढपणा प्राप्त झाला, आणि आजीपासून[५] अनेक चमत्कारिक प्रकार आपोआप उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य त्यास प्राप्त झाले[६] पुढे या अस्थिर नावाच्या मुलाला त्याच्या मूढ नावाच्या पित्याने व शून्य नावाच्या त्याच्या आजीने[७] चागला शिकवून सर्व गोष्टीत प्रवीण केला तेव्हा त्याने अत्यंत वेगाची व व अप्रतिबद्ध गति संपादन केली[८] माराज प्राणनाथ! माझी ती सखी जन्मापासून शुद्ध स्वभावाची व सती असूनही त्या असती स्त्रीच्या संगतीने अत्यंत मलिन अवस्थेला प्राप्त झाली[९], आणि चिरकाल संगती झाल्यामुळे माझ्या त्या सखीचे आपल्या प्रियावर व पुत्रावर अतिशय प्रेम बसून क्रमाक्रमाने तिचे मजवरचे प्रेम कमी झाले[१०] परंतु मी स्वभावाची सरळ असल्यामुळे लागलीच तिची संगती सोडण्यास तयार झाले नाही, सर्वथा तिच्या-बरोबरच राहिले व तिला अनुसरून वागले पुढे त्या माझ्या सखीचा प्रियपती जो मूढ तो तिला भोगता भोगता एकदा तर मलाच ओढून मजवर बलात्कार करण्यास तयार झाला! पण मी स्वभावत च शुद्ध असल्यामुळे त्याला मुळीच वश झाले नाही इतके झाले तरी लोकामध्ये, हा मूढ मला यथेच्छ

१ जीवाची बुद्धी मोहवश झाली, व त्यापासून मन उत्पन्न झाले मन हे संकल्पविकल्पात्मक असते, तेव्हा शुद्ध बुद्धीला संकल्पविकल्पाचा ओढा नसतो तो मोहाच्या संगतीने उत्पन्न होतो, असे समजावे २ मोहाचे किंवा मनाचे दोघाचे स्वरूप सारखेच असत् आहे, असा अर्थ ३ तरुण म्हणजे व्यवहार चालविणारा मनच सर्व व्यवहार चालविते ४ म्हणजे मोहापासून ५ अविद्येपासून ६ कारण, अविद्याही याच प्रकारे जगत् उत्पन्न करते मनाचे मनोराज्य व स्वप्न पाहणे यासारखाच हा प्रकार आहे ७ त्या असत्स्वभावी स्त्रीला–अविद्येला–सत्ताच नसल्यामुळे तिला शून्य म्हटले ८ मन हे सर्वांत चंचल आहेच ९ म्हणजे शुद्ध बुद्धी अविद्यावशात् पूर्ण मूढ झाली, असा अर्थ. १० म्हणजे बुद्धीला जीवचैतन्याचे विस्मरण होऊन मन व मोह यातून अन्य काही न भासनासे झाले

उपभोगितो, अशी माझी अपकीर्ती शेवटी झालीच असो राजकुमार[१] पुढे ही माझी मैत्रीण आपल्या मुलाला माझ्यापाशी ठेवून स्वत आपल्या प्रियाच्या सगतीत अगदी पूर्ण गढून गेली त्यानतर तो अस्थिर नावाचा मुलगा माझ्यापाशी वाढून चागला पुष्ट झाला तो वयात आल्यावर आपल्या आजीच्या अनुमतीने त्याने एका स्त्रीस वरले तिचे नाव चपला[२] ती क्षणोक्षणी आपल्या पतीला आवडेलसे भिन्नभिन्न मनोहर रूप धारण करी स्वत अस्थिर हाही एका क्षणात कोटयवधी योजने चालत जाई व तसाच परत येई, त्यास विसावा कधीच मिळत नव्हता अस्थिर हा जेव्हा जेव्हा जेथे जाण्याचे मनात आणी, तेव्हा तेव्हा त्याला हवे ते रूप धारण करुन ही चपलाही तेथे जाऊन आपल्या पतीला रमवीत असे याप्रमाणे ही चपला आपल्या अस्थिर पतीबरोबर गावत असता तिला एकदम पाच पुत्र झाले[३] ते मातृपितृपरायण होते त्या पाचही जणास माझ्या सखीने माझ्याच स्वाधीन केले सखीवरील प्रेमामुळे मी त्याना चागले वाढविले पुढे या चपलेच्या पाचही मुलानी आपणाला वेगळी वेगळी, चमत्कारिक व विस्तृत अशी मदिरे तयार केली[४] नतर त्यानी आपल्या आईच्या जिवावर चागली पुष्टी मिळवून आपल्या बापाला अस्थिराला–आपल्या स्वाधीन करुन घेतले[५] ते त्याला क्षणोक्षणी आपल्या स्थानाप्रत घेऊन जाऊ लागले एकदा अस्थिर हा आपल्या ज्येष्ठ मुलाकडे गेला असता त्याने तेथे अनत मधुर स्वर श्रवण केले सुदर गायन व वादन ऐकले वेदातील मत्र व ऋचा ऐकल्या दुसरीही काही शास्त्रे, इतिहास, दागिन्याचे क्षणत्कार, भृगाचा गुजारव, कोकिळाचे पचमातील गायन इत्यादी पुष्कळ मनोहर ध्वनि त्याने त्या आपल्या पुत्राच्या सागण्यावरुन श्रवण केले त्यामुळे तो खूप होऊन त्याच्या अगदी वचनात वागू लागला बाप स्वाधीन झालासे पाहून त्याच्या त्या पुत्राने दुसराच प्रकार केला

---

१ म्हणजे मनाला कल्पना ही साह्य झाली असा अर्थ २ ही पाच ज्ञानेद्रियें होत हा मनाचाच विस्तार आहे ३ कारण याच्या योगे कल्पना वाढत जाऊन मनाची पुष्टि करतात ४ म्हणजे पाच इद्रियानी शरीरातील पाच अवयवावर आपले ठाणे दिले ५ मनाला इद्रियानी स्ववश केले, असा अर्थ

त्याला नावडणारे, कर्णकटु व भयंकर शब्द त्याने त्याला ऐकविले. सिंहाच्या गर्जना, मेघाचा गडगडाट, विजेचा घोष, इत्यादी प्रकारचे ब्रह्माड कटाह फोडणारे व ऐकताच गर्भगळित करणारे असले भयंकर ध्वनि ऐकण्याची वेळ त्याने आणली. हे सर्व पाहून तो अस्थिर चकित झाला! म्हणून तो एका बाजूस वळतो आहे तो तिकडे कोणी रडत आहेत, कोणी विलाप करीत आहेत, तर कोणी दुःख करीत आहेत, असा विचित्र प्रकार त्यास आढळला! दुसऱ्या मुलाने एकदा त्याला आपल्याकडे नेले, तेव्हा तेथे त्याला मृदु असे स्पर्श व तशीच चागली आसने मिळाली. तशाच शय्या व वस्त्रे ह्यांही काही मऊ, तर काही कठीण, काही शीतल, तर काही उष्ण अशी अनेक प्रकारची त्याने अनुभविली. त्यात सुखकारक सेवन करताना त्याला आनंद झाला, तशी नसताना दुःख झाले. पुढे तो तिसऱ्या पुत्राकडे गेला. तेथे त्याने अनेक तऱ्हेचे आकार व वर्ण पाहिले. तांबडे, पाढरे, पिवळे, निळे, हिरवे, धुरकट, पिंगट इत्यादी अनेक रंग व स्थूल, कृश, लहान, मोठे, लाबट, वाटोळे, सुदर, भयकारक, बीभत्स, तेजोमय, उग्र, काळोखाचे इत्यादी अनेक आकार त्याने पाहिले. तो हे देखावे पहात आहे, तो त्यास त्याच्या चौथ्या मुलाने आपल्या विचित्र स्थानाकडे नेले. तेथे त्याला अनेक फलपुष्पे प्राप्त झाली. अमृतासारखी गोड, मधुर, आंबट अशी काही पेये आणि दुसरे कित्येक लेह्य, चोष्य व भक्ष्य पदार्थ याचे त्याने तेथे सेवन केले. त्यांत काही पदार्थ कडू, तिखट, जळजळणारे, खारट व अनेक मिश्र रुचीचे आणि चमत्कारिक प्रकाराचेही होते. हे होत आहे इतक्यात शेवटच्या मुलाने त्यास आपल्या चमत्कारिक सदनाकडे ओढून नेले. तेथे सुवासिक पुष्पे-फळे त्यास मिळाली. निरनिराळ्या औषधींचे वास, काही सुगंध, तर काही दुर्गंध, काहींचे कोमल वास तर काहींचे उग्र वास, वास, काही मोहविणारे, काही तरतरी आणणारे, तर काही मूर्च्छा आणणारे इत्यादि अनेक विचित्र गंध त्याने तेथे अनुभवले. याप्रमाणे नेहमी एकाच्या मंदिरातून दुसऱ्यात व दुसऱ्यातून तिसऱ्यात असे त्याने जात येत असावे. मग कधी सुखकारक विषयांत रमावे, प्रतिकूल वाटल्यास दुःख करावे, याप्रमाणे त्याचा नित्यक्रम चालू झाला. ती सर्व मुलेही फार पितृवत्सल असल्यामुळे आपल्या पित्याला बरोबर घेतल्यावाचून कोणताही मौजेचा विषय असला तरी त्याला कधी

शिवत सुद्धा नसत परतु अस्थिर हा या मुलाच्याकडे निरनिराळे विषय सेवन करून तेवढयानेच तृप्त न होता अनेक विषय चोरून घरी घेऊन येई आणि एकातात आपल्या स्त्रीला घेऊन सेवन करी तेथे अर्थातच मुले कोणी नसत

याप्रमाणे काही दिवस चालल्यानतर एकदा प्रसगवशात् त्या चपलेची भगिनी तेथे प्राप्त झाली तिचे नाव महाशना[१] ती मोठी खादाड असे. हा अस्थिर तिच्या मनात भरून तिने त्याला वरले.[२] लागलीच अस्थिराचे तिजवर फारच प्रेम जडले तो तिजवर अतिशय आसक्त होऊन, तिच्या सुखासाठी निरनिराळे विषय सपादन करण्याच्या उद्योगाला लागला त्याने पुष्कळ मपादून आणले, तरी ही खादाड बया ते सर्व क्षणात चट्ट करून पुन भूक लागली म्हणून पतीला कामाला जुपावयाला तयार । तोही आपला ते द्रव्य[३] मिळवून आणण्याला नेहमी तयार असे तो व त्याचे पाचही मुलगे यानी आणखी मिळवून आणले तरी ते गिळून टाकून पुन दुसऱ्या क्षणी ही त्याची नवी पत्नी भुकेने कासावीस होई, आणि मुलाना व पतीला द्रव्य घेऊन येण्यास पाठवी असे होता होता तिला कालेकरून दोन मुलगे झाले त्यात एकाचे नाव ज्वालामुखी[४] व दुसऱ्याचे नियवृत्त.[४] ते त्याच्या मातेला फार आवडत त्यामुळे असे होई की, एखादे वेळी अस्थिर हा प्रेमाच्या भरात त्या महाशनेला आलिंगन देऊ लागला, की या ज्वालामुखीच्या ज्वालाच्या योगे त्याचे सर्व अग भाजून जाऊन तो अगदी गाढ मूर्च्छा येऊन पडे कदाचित आवडत्या नियवृत्ताची गाठ पडली म्हणजे सर्व जगात छीथू होऊन तो मेल्याहून मेला होऊन जाई अशा प्रकारे अस्थिर हा जेव्हा दुःखात अगदी व्यापून गेला, तेव्हा, माझ्या मैत्रिणीचे आपल्या पुत्रावर म्हणजे–अस्थिरावर फार प्रेम असल्यामुळे, त्याच्या सगतीने तिलाही दुःख झाले[५] तिच्या नातवापैकी एकाने–नियवृत्ताने–तिला मिठी मारून

१ येथे स्वप्नादिक मानसिक विषयभोग समजावा. कारण, या वेळी इद्रिये नमतात २ म्हणजे विषयभोग वाढल्यामुळे चित्तात आशा उत्पन्न झाली ही कल्पनेची–चपलेची–भगिनी ३ विषयरूप द्रव्य ४ हे क्रमाने काम व लोभ घ्यावयाचे ५ मनोबुद्धीचे ऐक्य असल्यामुळे मनाबरोबर बुद्धिही दुःखी झाली, हा भाव

तिची सर्वत्र निंदा करून टाकली व दुसऱ्याने—ज्वालामुखीने—आलिंगन देऊन होरपळून मेल्यासारखी करून टाकली ! आणि या एवढ्या गर्दीत तिच्या नेहमी संगतीने असणारी मी तर लुप्तच होऊन गेले अशा रीतीने सखीच्या दुःखाने मी पुष्कळ वर्षे दुःख भोगले महाशनेला वरल्यापासून अस्थिर हा तर परतनच झाला पुढे एकदा काही कर्मवशात् अस्थिराला एक नगर प्राप्त झाले[1] त्याला दहा दरवाजे होते तेथे तो महाशनेला घेऊन आपली माता व पाच आणि दोन मुलगे यांच्यासह राहू लागला तो सुखाची इच्छा करी, परंतु रात्रंदिवस त्याला दुःखच भोगावे लागे कारण दोघांपैकी एक मुलगा अंगाचा दाह करी, तर दुसरा अश्रू घालवी ! त्याची स्त्री महाशना ही तर त्यांना दरक्षणी खेचीतच होती शिवाय चपलेच्या पाच मुलाकडे त्याचे जाणेयेणे सारखे चालूच होते या सर्व कारणामुळे त्याला कष्ट पडत व सुख तर कधीच मिळत नसे आपल्या मुलाचे हे दुःख पाहून माझी मैत्रीण तर दुःखाने मूर्च्छित होऊन गेली महाशना व तिचे ज्वालामुख व निद्यवृत्त हे दोघे मुलगे यांचे त्या शून्याख्य सास्वेने[2] व मूढनामक श्वशुराने[2] चांगले पोषण केले या महाशनेचे आपल्या सवतीशी[3] चांगले जमे, आणि तिने अस्थिराला वश करून घेतलेच होते मी सखीच्या लोभामुळे तेथेच राही पण सखीच्या दुःखाने मी हतप्रायच होऊन गेले होते

हेमलेखा पुढे म्हणते—राजकुमार, ऐका मी जर त्याजपाशी नसते तर तेथे काहीच पडून मेत असे मीच त्या सर्वांचे रक्षण केले सखीच्या संगतीचा असा परिणाम झाला की, शून्याख्येच्या संगतीने मी शून्य झाले, मूढाच्या योगे मूढ, अस्थिराच्या योगे अस्थिर, चपलेच्या योगाने चचल, ज्वालामुखीमुळे ज्वालामय व निद्यवृत्ताच्या योगे निद्यवृत्त झाले मी जर सखीला सोडून देईन तर ती क्षणात नष्ट होईल, अशी तिची अवस्था होती अशाच्या संगतीत राहिल्याने साधारण लोक तर मला व्यभिचारिणीच म्हणू लागले मी निर्मळ आहे, हे ज्ञात्यानी मात्र ओळखले होते माझी माता महासती अत्यंत शुद्ध व असंग असून आकाशाहून विस्तीर्ण व परमाणूहून सूक्ष्म होती तिला सर्व काही समजे पण तिला काहीच कळत नसे, सर्व काही ती करी, परंतु तिला

---

१ शरीर २ अविद्येने व मोहाने असा अर्थ ३ कल्पना ही सवत

काहीच करता येत नसे, ती सर्वांना आधार असून कोणालाही आधार होत नसे, सर्व तिच्या आश्रयाला असून, तिच्या कोणीच आश्रयाला नसे ती सर्व रूपें घेई, परतु तिला रूपच नव्हते, ती सर्वांशी मिसळून असे, पण कोणाशीच सगति करीत नसे ती सर्वत्र भासमान होणारी असून, कोणाला व कोठेही समजून येत नसे ती अतिशय आनदी पण आनदशून्य असून, तिला आईबाप कोणी नव्हते मात्र मजप्रमाणे तिला दुसऱ्या असख्य मुली मात्र होत्या समुद्रावर जसे तरग, त्याप्रमाणे अगणित भगिनी मला होत्या प्राणनाथ, त्या सर्वांचे वर्तन मजसारखेच असे मी मोठी मान्त्रिक असल्यामुळें इतक्या सखीजनांच्या सहवासात असूनही मी आपल्या मातेप्रमाणेच स्वरूपत शुद्ध राहिले असो

त्या नगरात असताना माझ्या सखीचा मुलगा अस्थिर हा अतिशय श्रांत झाला असता आपल्या मातेच्या मांडीवर पडून स्वस्थ झोप घेत असे तो निजला की, त्याचे मुलगे वगैरे सर्वच झोपी जात कोणीच जागृत राहात नसे तेव्हा अस्थिराचा प्रचार[1] नावाचा एक मित्र त्या पुरीचे रक्षण करी पूर्वांगाच्या दोन[2] दारानी त्याचा व्यवहार चाले अस्थिर व त्याची माता या दोघीही जेव्हा झोपी जात, तेव्हा तिची असत्स्वभावाची वृद्ध सासू त्या सर्वांवर आच्छादन[3] घालून त्याचे त्याच्या मुलासह सरक्षण करीत राही याप्रमाणे ही सारी झोपी गेल्यानतर मी आपल्या मातेकडे जाई[4] व मातेने मला पोटाशी घेतल्यावर मी पूर्ण आनदात प्राप्त होई पुन ते सर्व जागृत झाल्यानतर मी त्याचे पूर्वीप्रमाणेच अनुसरण करी अस्थिराचा प्रचार नावाचा मित्र तो अस्थिरासुद्धा सर्वांचे नेहमी पोषण[5] करी तो एकच असताही पाच दहा प्रकारचा होऊन सर्व नगराला व नगरवासीयांना व्यापून राही व सर्वांशी मिळून वागे माळेत गोवलेले मणी जसे सूत्र नसले तर वेगवेगळे होतात, त्याचप्रमाणे हा प्रचार त्यांजशी लागून नसला की, ते सर्व

१ हा प्रचार म्हणजे प्राणवायू झोपेत मन लीन झाल्यावरही तो चालू राहतो २ दोन नाकपुड्या ३ झोपेत मन व बुद्धि यावर अविद्येचे आच्छादन असते ४ झोपेत जीवाची शुद्धस्वरूपीच स्थिती होत असते ५ प्राणवायूच्या योगानेच सर्व क्रिया चालतात

नष्ट होत. तोच माझी सर्वांशी संगती करी, आणि त्याला त्या नगराचा सूत्रधारपणा मीच दिला होता. तो प्रचार एक नगर जीर्ण झाले तर लागलीच त्या सर्वांना दुसऱ्या नगरात घेऊन जाई[१] याप्रमाणे या प्रचाराच्या संगतीने अस्थिर हा पुष्कळ निरनिराळ्या व विचित्र देशांचा राजा झाला पहा की, हा अस्थिर सतीच्या पोटी जन्मला, महाबळ असा प्रचार, त्याचा त्याला आश्रय मिळाला प्रत्यक्ष मी त्याला वाढविले इतके असूनही त्याच्या नशिबाला दुःखच आले। कारण उघडच आहे की, त्याचा चपला, महाशना अशा स्त्रियांशी समागम, ज्वालामुख, निवृत्त असल्या मुलाचा सहवास, आणि दुसऱ्या पाच मुलांची नित्य ओढ। त्यामुळे सहजच त्याला महाक्लेश झाले, सुखाचा लेशही मिळाला नाही। त्याला कधी त्याचे पाच पुत्र इकडे तिकडे फिरवीत, क्वचित् त्याची स्त्री चपला त्याला चाळवी, त्यामुळे तो खिन्न होऊन बसे, कधी महाशनेचे पोट भरण्यासाठी त्याला धडपड करावी लागे, कधी ज्वालामुखीची भेट झाली असता पायापासून मस्तकापर्यंत दाह होऊन तो मूर्च्छित पडे व त्याला काय उपाय करावा तेही त्याला कळत नसे. कधी निवृत्त आढळला तर जगात निंदा व फजिती पावून आपणाला मृततुल्य समजून तो दुःख करी याप्रमाणे दुष्ट पत्नी व दुष्ट पुत्र यानी युक्त, मोहवश, दुष्ट कुलात जन्मलेला, पत्नी-पुत्रांनी गांजून गेलेला, पण त्यांच्याच कल्पाप्रमाणे वागणारा असा हा अस्थिर अनेक प्रकारच्या ल्हानथोर चमत्कारिक नगरांतून फिरत राहिला[२] कधी भयंकर अरण्यात, कधी हिंस्र पश्वादिकांनी भरलेल्या प्रदेशात, कधी अतिशय तप्त भागात, कधी थंड देशात, कधी अज्ञानपूर्ण स्थानी, कधी दुर्गंधीने भरलेल्या ठिकाणी, तर कधी गाढ अंधारात अशा तऱ्हेने तो अनेक देश फिरला, आणि या मूर्खांच्या संगतीने, कारण नव्हते तरी माझी सखी स्वभावसती[३] ही दुःखित झाली तिच्याच संगतीने प्राणनाथ, मीही अत्यंत मोहित होऊन तिच्या एवढ्या कुटुंबाचा सांभाळ करीत राहिले। परंतु दुःसंगतीपासून

१. वासनांसह प्राण हा मनाला निरनिराळी योनि प्राप्त करून देतो. असा अर्थ २ अनेक योनि फिरला ३ शुद्ध बुद्धि

कधीं कोणाला सुख झालें आहे ? उन्हाळ्यात अफाट वाळवंटात जाऊन कोणाची तहान भागणार आहे ? असो.

प्राणनाथ ! याप्रमाणें पुष्कळ दिवस निघून गेले. तेव्हां एकदा माझी सखी अतिशय खिन्न होऊन एकान्त साधून माझ्याकडे आली[1] आणि माझ्यापासून पृथक् उपाय[2] संपादन करून तिने एका बुद्धिमान् पतीला वरलें[3]. नंतर धर्मिष्ठपणा शिकवले[4] त्याच्या मुलाने कोणाला ठार केलें, व कोणाला बाहेर घालवलें[5] आणि शेवटी माझ्या लहानग्या माझ्या मातेचें अन्तःपूर शोधून माझ्या मातेला घट्ट मिठी मारली[6]. तेव्हां शेवटी ती निर्मलस्वभावाची माझी सखी सहज स्वाभाविक आनंदात निमग्न झाली. म्हणूनच प्रिया ! आपणही आपल्या सखीच्या दुर्वृत्त मुलाला[7] स्वाधीन करून घेऊन मातेची[8] भेट करून द्या आणि नित्य सुख मिळवा प्राणनाथ ! मी हें स्वतः अनुभवलेलें सुखाचें स्थान आपणाला सांगितलें आहे."

• • •

१ स्वरूपाचे भान झाले २ वैराग्य हा उपाय ३ विवेक प्राप्त झाला ४ मन स्वाधीन करून ५ पंचेंद्रियें आवरली ६ शुद्ध चित्स्वरूपाशी पूर्ण लीन झाली ७ मनास ८ शुद्ध चिन्मयी-चैतन्याशी

६. विश्वास पाहिजे

आप्तेष्वश्रद्धिनं मूढं जहाति श्रीः सुखं यशः ॥
स भवेत्सर्वतो हीनो यः श्रद्धारहितो नरः ॥ १४ ॥

आपल्या पत्नीचे हे भाषण ऐकून राजपुत्र हेमचूडाला फार आश्चर्य वाटले व हसूही आले. हेमलेखा ज्ञानी स्त्री आहे असे त्याला मुळीच वाटले नाही. तेव्हा तो तिला म्हणाला, "प्रिये ! तू सांगितलेस ती गोष्ट अशक्य आहे, असे मला वाटते. किंबहुना तुझ्या म्हणण्याला काहीच आधार नाही असे मी खास जाणतो. पहा की, तू विद्याधरीच्या पोटी जन्मलीस, अरण्यात तुला एका ऋषीने वाढविले, व आताच कोठे तू वयात येत आहेस. तुला शास्त्राचा गंधही अद्याप प्राप्त झाला नाही, आणि तू हजारो वर्षांच्या म्हातारीसारख्या गोष्टी सांगतेस ! शरीरावर भुताने पछाडलेल्या मनुष्या प्रमाणे तुझे बोलणे आहे. कशाचा काही मेळ तरी ? असे हे तुझे भाषण मी खरे समजेन काय ? नाही तर ती सखी कोठे आहे ते सांग. तिने वाढलेले ते मुलगे कोठे आहेत ? ती नगरे कोणत्या प्रदेशात आहेत तो खुलासा कर. पण असू दे, ते काही का असेना ? माझी सखी कोठे आहे तेवढे मला सांग. कारण मला माझ्या मातेने कोणी सखी दिलेलीच नाही. पाहिजे तर माझी माता अन्तःपुरात आहे. तिला विचारून घे. हिच्याशिवाय माझ्या पित्याला दुसरी स्त्रीही नाही. तेव्हा ती सखी व तो तिचा पुत्र हे आहेत तरी कोठे ? सांग. उशीर का झाला ? प्रिये ! मी तर समजतो की तुझे भाषण वंध्येच्या मुलासारखे अघटित आहे ! नाटकामध्ये जसा एखादा विदूषक सांगू लागतो की, एक होता वंध्येचा मुलगा. तो एकदा एका महारथाच्या प्रतिबिंबावर जाऊन बसला. नंतर त्याने शिंपीवर रुप्याचा आरोप करून त्याचे अलंकार घडवून आपल्या अंगावर घातले. पुढे त्याने मनुष्याच्या शिंगाची आयुधे घेऊन गगनरूप अरण्यात एक युद्ध केले. त्याने भविष्यकाळच्या राजाला ठार करून दशामध्ये भासमान होणारे शहर जिंकले आणि आता तो मृगजळामध्ये

स्वप्नातील स्त्रियांबरोबर क्रीडा करीत आहे ! तर या गोष्टीप्रमाणे प्रिये ! हे तुझे सर्व भाषण अगदी विसंगत आहे !"

हे बोलणे ऐकून ती चतुर स्त्री पुन्हा म्हणाली–" प्राणनाथ ! मी आपणाला सांगितले ते असे विसंगत कसे असेल ? मजसारखीचे भाषण निराधार केव्हाही असणार नाही. तपस्व्याच्या कुळात व सत्यशीलाच्या ठिकाणी पुण्याचा क्षय करणारी मिथ्या वाणी म्हणजे कोड भरलेल्या पुरुषाच्या ठिकाणी सौंदर्य याप्रमाणेच ती अशक्य आहे. तर ती येथे कोठून आणि कशी संभवणार ? जिज्ञासू पुरुषाला जो मनुष्य भलत्याच गोष्टीकडे वळवतो, त्याला त्या असत्य दोषामुळे सुखकर होणारा श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ असा कोणताच लोक प्राप्त होत नाही. राजपुत्र, व्यवहारात ज्याला तिमिररोग झाला आहे त्याला, अंजन न घालता केवळ अंजनाच्या शब्दसमूहाने शुद्ध दृष्टि प्राप्त होत नाही. म्हणूनच जिज्ञासूला अर्थशून्य शब्द सुजन सांगत नाहीत. पण अज्ञानाला हितचिंतकाने सांगितलेली गोष्टही खोटी वाटते. परंतु प्राणनाथ, मी आपली प्रिया आणि आपण जिज्ञासू, असे असताना आपणाला मी विसंगत कसे बरे सांगेन ? अथवा प्राणनाथ, माझे भाषण असत्य वाटत असेल तर आपण सूक्ष्म बुद्धीने विचार करावा. व्यवहारामध्ये ज्ञाते पुरुष एका अशाचे परीक्षण करून एकंदर प्रकार जाणतात. तेव्हा आपणाला माझे एक पूर्वीचे उदाहरण माहीतच आहे. तेच आपण नीट पाहा. आपणाला पूर्वी हे सर्वच विषय सुखकर होत होते. पण मी बोलल्यापासून अलीकडे ते काही सुखदायक होत नाहीत. परंतु तेच हल्ली इतराना सुख देतच आहेत ! तर याच अनुभवावरून आपण माझ्या म्हणण्याची सत्यासत्यता ठरवा.

राजन् ! मी आता आपणाला सांगते ते अगदी सरळ व शुद्ध भावाने ऐका. सज्जनाच्या शब्दावर अविश्वास हा मोठा शत्रु आहे. श्रद्धा नामक प्रेमळ माता आपल्याला शरण असलेल्या बालकाला सर्व कुतर्कांपासून अगदी सुरक्षित ठेवते. आप्तावर श्रद्धा न ठेवणाऱ्या मूर्खाला लक्ष्मी, कीर्ति आणि सुख ही सोडून जातात. श्रद्धाशून्य पुरुष सर्व प्रकारे हीनदीन होतो. श्रद्धा ही साऱ्या जगाला आधार आहे, किंबहुना श्रद्धा हेच सर्वांचे जीवन आहे. मातेच्या ठिकाणी विश्वास न ठेवील तर बालक कसे वाचेल ? विश्वासच वाटत नसेल तर पुरुषाला स्त्रीच्या ठिकाणी सुख काय मिळणार ? मुलावर विश्वास नसेल

तर वृक्षाला प्रेम कोठून येणार ? श्रद्धा नसेल तर शेतकरी जमिनीची नागरणी तरी कशी करील ? धान्य पेरण्यास किंवा साठवून ठेवण्यास सुद्धा श्रद्धेवाचून मनुष्य प्रवृत्त होणे शक्य नाही. तारीच श्रद्धा ढासळली तर जगाचा व्यवहारच नष्ट होईल ! नाथ, यावर आपण कदाचित् म्हणाल की, सर्व लोकप्रवृत्ति प्रत्यक्ष मिळणाऱ्या फलावर आहे, केवळ श्रद्धेवर नाही. तर – प्रत्यक्ष फळ मिळेल ही भावना तरी कशी राहणार ? कारण फळ मिळावयाचे ते सुद्धा भविष्यकाळी, सद्य काळी नव्हे. तेव्हा या मताचा आश्रय करणे म्हणजे श्रद्धेचाच आश्रय करणे होय. म्हणून श्रद्धा नसेल तर लोकव्यवहारच थांबेल, हे सिद्ध होते. खरोखर श्रद्धेवाचून श्वासही टाकता येणार नाही. तेव्हा राजकुमार ! आपण दृढ श्रद्धा प्राप्त करून घ्या आणि आत्यंतिक सुख संपादन करा !"

इतके सांगून हेमलेखा शेवटी म्हणाली—"प्राणनाथ, वाईटाच्या ठिकाणी श्रद्धा ठेवू नये असे आपले म्हणणे असेल, तर बरे म्हणण्याकडे जी आपली प्रवृत्ति होत आहे ती सुद्धा श्रद्धेमुळेच नव्हे काय ? नाही तर ती कशाने होत आहे ?"

हा हेमलेखेचा प्रश्न ऐकून हेमचूड म्हणाला, "परंतु प्रिये ! सरसहा श्रद्धा ठेवावी असे जर तुझे म्हणणे असेल, तर मला एक शंका आहे. कारण की, श्रद्धा सज्जनावरच ठेवावी, म्हणजे त्यायोगाने कल्याण होते. हितेच्छु पुरुषाने अन्यथा श्रद्धा ठेवू नये. नाहीतर मासे जसे बाहेरून सरळ दिसणाऱ्या पण आत बाकविलेल्या व पीठ लावलेल्या तीक्ष्ण गळावर विश्वासून नाश पावतात, तसा नाश होण्याची वेळ येईल ! तेव्हा सज्जनांवर श्रद्धा ठेवावी, दुर्जनावर ठेवू नये. दुर्जनावर विश्वास ठेवून ज्याचा नाश झाला आहे आणि सज्जनावर विश्वास ठेवल्यामुळे ज्यांचे कल्याण झाले आहे, त्याचे उदाहरण हा म्हणण्याला पुरे आहे. सारांश, अनुभव घेऊन श्रद्धा ठेवावी, त्यावाचून श्रद्धा ठेवणे योग्य नाही, असे उघड होते. असे असता तुझे वरील विधान कसे संभवते ?"

याप्रमाणे हेमचूडाने विचारल्यावर हेमलेखा पुनः म्हणते, "ऐका सांगते. वरील विधान कसे संभवते तेच सांगते. नाथ, 'हा चांगला व हा वाईट,' असा निश्चय आपण ठरविता, तो तरी कशाच्या आधारावर ? 'काही

प्रमाणानी ती लक्षणे जाणता येतात,' असे म्हणत असाल, तर ज्याला श्रद्धा नाही त्याला कोणते प्रमाण उपयोगी पडेल, हे प्रथम सांगा पाहू ? दुसरी कोणचीही प्रमाणे त्याला मुळीच पटणार नाहीत सारांश, सर्व लोक श्रद्धेच्या आधाराने वागत आहेत, हीच गोष्ट सिद्ध होते हेच मी आपणास सुलभ करून सांगते, आपण नीट ऐका श्रद्धा सोडून असंभाव्य तर्क केले, अथवा तर्क मुळीच चालविले नाहीत, तर उभयपक्षीही पुरुषाचे इहलोकी किंवा परलोकी हित होणे शक्य नाही त्यामध्ये कदाचित् कालेकरून दुसऱ्याला काही श्रेय पदरात पडेल, परंतु असंभाव्य तर्क करणाऱ्या पहिल्यास मात्र काहीच लाभ व्हावयाचा नाही

याला एक उदाहरण सांगते, ऐका—

पूर्वी सह्याद्रीकडे गोदावरीच्या काठी कौशिक ऋषि राहात होता तो फार शांत व सद्बुद्धीचा होता या दृश्य जगताचे मर्म त्याला कळले होते त्याच्या संगतीला त्याचे पुष्कळ शिष्य असत ते एकदा आपल्या गुरूच्या पश्चात् या जगाच्या स्वरूपाचा निर्णय करावा म्हणून एकत्र झाले व प्रत्येकजण आपापल्या बुद्धीनुसार मत प्रतिपादन करू लागला तेव्हा तेथे गुग नावाचा एक मोठा शहाणा पुढे झाला, आणि त्याने आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर सर्वांची मते खोडून काढली त्याची शास्त्रावर श्रद्धाच नव्हती त्यामुळे त्याची बुद्धि असून नाहीशी झाल्यासारखीच होती पण तो वादविवादात पंडित होता 'प्रमाणानी जे सिद्ध होईल ते सत्य,' असे त्या वेळी सर्वांचे म्हणणे होते परंतु हा केवळ तर्कवादी—असंभाव्य तर्क करणारा—त्यामुळे त्याने त्यावेळी सर्वांसच कुंठित केले तो म्हणाला,

'अहो ! माझे म्हणणे ऐका 'प्रमाणानी सिद्ध होईल ते सत्य' असे जे तुमचे म्हणणे आहे, ते सिद्ध होत नाही कारण, सिद्ध करणारे प्रमाण जर सदोष असेल तर ते असत्य ठरेल यासाठी प्रथम प्रमाण शुद्ध असल्याचा निश्चय झाला पाहिजे असा निश्चय व्हावयाला दुसरी प्रमाणे पाहिजेत मग तेथेही पुन हाच प्रश्न, की ती शुद्ध आहेत की नाहीत ? म्हणजे असा हा विचार जाणार कोठवर ? तेव्हा येथे ही अशी अनवस्था प्राप्त होते, यामुळे काहीच सिद्ध करता येत नाही सारांश, प्रमाता, प्रमेय व प्रमाण ही निश्चित होतच नाहीत तेव्हा हा जो सर्व आभास भासत आहे तो शून्यावर उभारला

आहे -- आणि ते शून्य तर शून्यच आहे कारण ते प्रमाणाला विषय होणारे नाही तस्मात् हे शून्य आहे, दुसरे काही नाही, असा याचा निर्णय लागतो "
असे शुगाचे भाषण ऐकल्यावर त्यात जे बुद्धीने मद होते, त्यानी त्या आभासात्मक तत्त्वाची कास धरली आणि ते शून्यवादी बनले सर्वच शून्य मानणारे ते स्वस्वरूपानदाला अतरले, अर्थातच विनाशाला पोचले ! परतु त्यात जे विचारी होते त्यानी ते शुगाने मत कौशिक ऋषीच्या पुढे काढले तेव्हा कौशिकाने नतर त्याचे चागले समाधान केले यासाठी राजपुत्र ! हा असमाध्य तर्क अगदी पूर्णपणे सोडून देऊन शास्त्राच्या आधाराने तर्क करावा व आपले कल्याण करून घ्यावे, हेच योग्य आहे "

याप्रमाणे प्रियेने अत्यत धीराने उत्तर दिल्यावर हेमचूड अतिशय विस्मित होऊन त्या विशाल बुद्धीच्या स्त्रीला म्हणाला --

" अहाहा ! प्रिये ! तुझे एवढे अगाध ज्ञान मी पूर्वी ओळखले नाही, तुम्ही धन्य आहे ! आणि तुझी मला सगती मिळाली त्या अर्थी मीही धन्य आहे ! श्रद्धेनेच सर्व कल्याण होते असे तू सांगितलेस, ते मला पटले पण आता ते घडावे कसे ते साग श्रद्धा कोठे ठेवावी आणि कोठे ठेवू नये ? शास्त्रे अनत आहेत, व त्याचा अर्थही परस्पराशी विरुद्ध आहे शिवाय, त्यावरील आचार्यांची मते निराळी व व्याख्या करणाराची मते निराळी ! आणि स्वत ची बुद्धी पहावी तर ती अस्थिर तेव्हा घ्यावे कोणते व घेऊ नये कोणते ? ज्याला जे रुचते ते सत्य व दुसरे सर्व अनिश्चित व हानिकारक, असेच तो ठरवितो असा प्रकार असल्यामुळे येथे कोणीही शेवट गाठीत नाही जो शून्यतत्त्व आहे म्हणून सागतो, तो दुसऱ्या अशून्यवाद्याना दोष देतो आणि अशालाही शास्त्राचा आधार मिळत असल्यामुळे ते तरी अश्रद्धेय कसे म्हणावे ? यासाठी प्रिये ! याचा तू विचार केला नसशील असे नाही, तर हे सर्व मला नीट समजावून साग "

• • •

७. ईश्वर नाही काय ?

एवं सत्तर्कागमाभ्यां जगदेतत् सकर्तृकम् ॥
न कर्ता लौकिकेभ्यस्तु कर्तृभ्य स्याद्विलक्षणः ॥ ४१ ॥

हेमलेखेला तिच्या प्रियकराने याप्रमाणे विचारल्यावर, ती सर्व जगताचे स्वरूप बरोबर ओळखणारी ज्ञानी स्त्री त्याला म्हणाली —

" प्रियकरा, सागते ते आपण चित्त स्थिर करून व आदराने ऐकावे मन हे मर्कटाप्रमाणे सदा चचल असत या मनामुळेच सर्वसाधारण लोक मोठ्या अनर्थात सापडले आहेत सर्व दु खाचे कारण हेच चचल मन आहे, असे दिसून येते कारण सुषुप्तीमध्ये मन चलनहीन असता सुख प्राप्त होत असते, यासाठी मी आपणास सागते हे आपण मन स्थिर करून श्रवण करावे ऐकताना अनास्था केली, तर ते ऐकून न ऐकल्यासारखेच होते विश्रात काढलेल्या वृक्षाप्रमाणेच तेही फलरहित होते निराधार तर्क करण्याचा हानिकारक मार्ग सोडून सुविचाराचा आश्रय केरयाने लावीना त्याचे चागले फळ तत्काळ प्राप्त होते तेव्हा सयुक्तिक विचारपद्धतीचा आश्रय करून एकनिष्ठपणे साधन चालवावे अशा विचाराने प्राप्त होणारी श्रद्धाच पुरुषाला फळ मिळवून देते यासाठी स्वैर तर्क करणे सोडून प्रियकरा, आपण विचार करा सर्व जगाची प्रवृत्ति श्रद्धेमुळेच सफल होत आहे सुविचारान योग्य काळ ओळखूनच शेतकरी जमीन नागरतो वितडवाद सोडून सरळ विचाराने आणि श्रद्धेनेच सोने, रुपे, रत्ने, औषधे याची स्वरूप निश्चित होतात साराश, सरळ विचार व श्रद्धा याच्या योगाने स्वहिताचा निश्चय ठरवून साधनासाठी चागला प्रयत्न करावा पूर्वी सागितलेल्या शुगाप्रमाणे केवळ तर्कटी होऊन प्रयत्न करणे सोडून देऊ नये श्रद्धेने प्रयत्न करणारा कधीही वाया जात नाही जोरदार प्रयत्न केल्यावर फळ कसे प्राप्त होणार नाही ? पौरुषाच्या योगानेच शेतकऱ्याना धान्य मिळते व्यापाऱ्याना द्रव्य प्राप्त होत आणि राजाना राजवैभव लाभते सर्व

सुखाचा आधार अशी जी विद्या ती ब्राह्मणाच्या हाती येते, शूद्रांना सेवा घडते, देवाना अमृत मिळते, तपस्व्याना पुण्यलोक प्राप्त होतात अथवा आणखी कोणाला काही मिळते, हे सर्व पौरुष कर्मामुळेच होय श्रद्धाशून्य व यथेच्छ तर्क करणाऱ्या पुरुषाला कधी न कोणते थोडेसे तरी फल प्राप्त झाले आहे, ते विचार करून सांगा पाहू ? त्या अर्थी, एखादे वेळी फळ मिळाले नाही म्हणून ज्याची श्रद्धा उडून जाते, तो करंटा पुरुष स्वत चा शत्रूच समजला पाहिजे यासाठी श्रद्धा आणि सामाजिक विचार यानी वृद्धिंगत होणारा पौरुष प्रयत्न स्वीकारून मोक्षाचे मुख्यतम साधन असेल त्याची पाठ धरावी मोक्षाची साधनेही नाना प्रकारची आढळतात तेव्हा त्यात जे आचरल्याने, केले ते सर्व सफल होईल, असले मुख्यतम साधन नेहमी साधावे निष्काम भावनेने केलेले सर्व पदरात पडते यासाठी प्रामाणिक विचार व अनुभव यायोगे साधन ठरवून ते दृढतेने सुरू करावे

प्रियकरा ! मागले मन देऊन ऐकावे ज्याच्या प्राप्तीपासून पुन दु ख करण्याचा प्रसगच येणार नाही, त्यालाच परम श्रेय म्हणावे आणि सूक्ष्म विचार केला तर या दृश्य जगात जिथे तिथे दु खच चोहोंकडे दिसून येते त्यामुळे जे दु खमिश्रित आहे, ते परम श्रेय मव्हेच नव्हे सपत्ती, स्त्री, पुत्र, राज्य, खजिना, सैन्य, नावलौकिक, विद्वत्ता, बुद्धिमत्ता, पाणीदार डोळे, भव्य शरीर, किंवा अगाचा कोमलपणा, ही सर्व काळसर्पाच्या मुखात सापडली आहेत, क्षणिक आहेत या सर्वांत दुखाचा अकुर उत्पन्न करणारे सूक्ष्म बीज आहे मग ती परम श्रेय कसे प्राप्त करून देतील ? परम कल्याणाचे मुख्य साधन ते निराळेच आहे धनादिक विषय उपयुक्त आहेत, असे वाटणे हा शुद्ध भ्रम आहे तो मोहामुळे होतो सर्व जगाचा कर्ता जो परमेश्वर तो मोहविणारा आहे त्यापासूनच सर्व मोहित झाले आहेत एखादा मांत्रिकही आपल्या थोड्याशा विद्येच्या बळावर लोकाना भ्रम उत्पन्न करतो आता त्याची ती विद्या मर्यादित असल्यामुळे तो सर्वांना मोहित करीत नाही, थोड्याना करतो परतु या अल्पविद्य मायाव्यापासूनही लोकांना सुटका करून घेता येत नाही, मग महामायावी अशा या महादेवा-पासून कोण सुटू शकेल ? या मांत्रिकाच्या अल्पमायेला उल्लंघिण्यासाठी तशीच प्रतिविद्या जो सपादन करतो, तोच त्या मांत्रिकाच्या गौडबगाला-

पासून आपली सुटका करून घेऊन स्वस्थपणा अनुभवतो. परंतु ती विद्या सुद्धा त्या मांत्रिकाची संगती केल्यावाचून-त्याची कृपा संपादिल्यावाचून जर कधीच प्राप्त होत नाही, तर या महामायावी ईश्वराला प्रसन्न केल्यावाचून या जगद्रूप महामोहाचे उल्लंघन कसे होईल? यासाठी सर्वभावेकरून आपण त्यालाच शरण जावे. जो त्याला चांगल्या रीतीने प्रसन्न करून घेईल त्याला त्याच्या कृपेने महाविद्या प्राप्त होईल व त्यायोगे तो या महामायेच्या मोहातून पार पडेल. या परम कल्याणाच्या प्राप्तीसाठी दुसरेही कित्येक मार्ग सांगितलेले आहेत खरे, परंतु परमेश्वराच्या कृपेवाचून ते सर्व व्यर्थ आहेत. यासाठी हे सर्व विश्व चालविणाऱ्या त्या परमेश्वराची पहिल्याने आराधना करावी, म्हणजे तो या मोहाच्या निरासासाठी योग्य ती सर्व साधने प्राप्त करून देईल.

आता प्रियकरा! 'तो आहेच कशावरून!' असा आपण संशय घ्याल. तर पाहा की, हे जगद्रूप कार्य प्रत्यक्ष झाल्याचे दिसून येत आहे पृथ्वी, आप इ० भूतांची उत्पत्ति होत असता कोणास प्रत्यक्ष दिसत नाही हे खरे, परंतु ते सर्व सावयव पदार्थ आहेत त्यामुळे ते कोणाचे तरी कार्यच असले पाहिजे. अशा प्रकारे सयुक्तिक अनुमानावरून आणि पुष्कळ शास्त्रांनी या गोष्टीला बळकटी दिली आहे त्यावरून, या जगाला कोणी एक कर्ता आहे, आणि तो सर्वसाधारण कार्यकर्त्यांहून अगदी वेगळ्या प्रकारचा आहे, असे निश्चयाने ठरते. जरी कोणत्या एका शास्त्राने 'हे जग कोणा कर्त्यावाचून, आपोआपच झाले आहे,' असे म्हटले आहे, तरी विचाराने सयुक्तिक ठरलेल्या दुसऱ्या अनेक शास्त्रांनी ते म्हणणे चांगले खोडून काढले आहे केवळ प्रत्यक्ष प्रमाणाचाच विचार करून, 'आत्माच नाही' म्हणून सिद्ध करणे हाच ज्या शास्त्राचा परमपुरुषार्थ, ते शास्त्र खरोखर शास्त्र नसून शास्त्राचा केवळ आभास होय; थोरांनी त्याकडे लक्ष देणेच योग्य नाही केवळ शुष्क तर्कानें भरलेले ते शास्त्र त्याज्यच होय दुसरेही कोणी म्हणतात की, हे सनातन जगत् कोणी उत्पन्न केलेच असले तरी ते ज्ञानपूर्वक केले नाही, ते निसर्गनियमाने अर्थात् जड सत्तेपासूनच बनले आहे पण हेही म्हणणे असमंजसपणाचे आहे. क्रिया ही बुद्धिपूर्वकच होत असते. त्यावाचून ती होताना कोठेच आढळत नाही. शिवाय पुष्कळ

शास्त्रावरून पाहतांही याचा कर्ता बुद्धियुक्त असला पाहिजे असेच ठरते तसेच कोणतेही कार्य आधी विचारात आले व मग कृतीत उतरले, असेच सर्वत्र आढळून येते सारांश, याप्रमाणे सयुक्तिक तर्क व शास्त्र यांच्या योगाने या जगाला कर्ता कोणी आहेच असे ठरते तो कर्ता व्यवहारातील कर्त्याहून काही निराळा असला पाहिजे का की, त्याचे कार्यच जर आकलन होत नाही, तर तोही अचिंत्य अशा अनंत शक्तीचा असला पाहिजे कार्यालाच जर काही मर्यादितपणा आढळत नाही, तर त्या कर्त्याचे सामर्थ्यही मर्यादेबाहेर असले पाहिजे अर्थात् तो आपणास शरण आलेल्याचा उद्धार करण्यास अगदी पूर्ण समर्थ असलाच पाहिजे म्हणून राजपुत्र ! त्यालाच सर्वभावाने निरंतर शरण जावे तुम्हाला विश्वास येण्यासाठी एक दृष्टांत सांगते पाहा की, ज्याचे ऐश्वर्य अल्पमर्यादित आहे त्यालाही जर खऱ्या प्रेमभावाने प्रसन्न करून घेतले, तर तोही आपल्या आश्रिताच्या हिताच्या इच्छेने अगत्याने झटतो व त्याचे मनोरथ पुरवितो, तर सर्व त्रैलोक्याचा अधिपती भक्तजनवत्सल भगवान ज्याने खरोखरच प्रसन्न करून घेतला, त्याला त्याचे इच्छित तो कमी देणार नाही ? लौकिकातील ऐश्वर्यवान पुरुष हे अनियमित, अगत्यशून्य, निष्ठुर व कृतघ्नही असतात परंतु परमेश्वर दयेचा सागर आहे, केलेले जाणणारा आहे व निश्चितपणे फळ देणारा आहे असे नसते तर या जगात तो सर्वांना कमी कसा झाला असता ? अथवा ही जगद्याचा तरी व्यवस्थितपणे कशी चालू शकली असती ? अहो ! राजा अव्यवस्थित असला तर त्याचे सर्व राज्य लयास जाते, हे जर स्पष्ट दिसून येते, तर हा दयासिंधू भगवान् सुव्यवस्थितच असला पाहिजे असे नाही काय ? यासाठी राजकुमार, विलंब न लावता सर्वभावाने अगदी तत्पर होऊन त्यालाच शरण जा तोच तुम्हाला तुमच्या परमकल्याणस्थानास नेऊन पोचवील

राजन् ! या परमात्म्याच्या उपासनेचे पुष्कळ प्रकार आहेत संकट आल्यामुळे किंवा काही लाभ व्हावा म्हणून उपासना चाललेल्या पुष्कळ आढळतात परंतु निष्काम उपासना मात्र क्वचितच आढळते परंतु निष्काम उपासना तीच खरी उपासना संकट प्राप्त झाले म्हणून परमेश्वराची उपासना आरंभिली असता परमेश्वर कदाचित् दयाळू होऊन त्याला

संकटातून सोडवील, अथवा कदाचित् उपासना अपुरी म्हणून उपेक्षाही करील, हे तर सर्वांनी पाहिलेच आहे याचप्रमाणे, काही लाभ व्हावा म्हणून ईश्वरोपासना चालविणारानाही मिळणारे फळ अनियमित व स्वल्पच मिळते परंतु निष्काम उपासनेचा परिणाम असा होतो की, उपासकाचा शुद्धभाव काही काळाने ओळखल्यानंतर लोकातील प्रभुसुद्धा ते अव्यवस्थित असले तरी आपल्या सेवकाच्या अगदी आधीन होतात येथे त्यांना त्याचा शुद्धभाव ओळखण्यास फार काळ तरी लागतो, पण सर्वेश्वर भगवान सर्वांच्या हृदयाचाच स्वामी असल्यामुळे सर्वच गोष्टी तत्काळ जाणतो, व तत्काळ फळ देतो व्यसनार्तांला किंवा लाभेच्छूला दोघानाही त्याचे इच्छित त्यास प्राप्त करून देण्यासाठी परमेश्वर आपल्या नियतीच्या साह्याने त्याच्या पूर्व कर्मास अनुसरून फळ देत असतो, पण निष्काम उपासक आपल्या अगदी एकनिष्ठेने व सर्वभावेकरून शरण असलेला पाहून परमेश्वर त्याच्या योगक्षेमाचा भार* आपणावर घेतो व उपासकाच्या पूर्व कर्मांची अपेक्षा न धरिता व नियतीचीही पर्वा न करता त्याला मोक्षाचे साधन सिद्ध करून देऊन लागलीच फळास आणतो, आणि हेच त्याचे महेश्वरत्व व हेच त्याचे महत्त्वातंत्र्य! पूर्व कर्म काय किंवा नियति काय, ईश्वराला विमुख असणाऱ्यावर चालणार ईश्वराच्या निष्काम व एकनिष्ठ भक्तावर त्याचा अमल होत नाही परमेश्वर आपल्या भक्ताचे पूर्वकर्म व नियति याचे उल्लंघन करतो, ही गोष्ट ईश्वरभक्त मार्कंडेयाच्या आख्यानात सर्वांना समजलीच आहे प्राणनाथ! याची उपपत्ति हवी तर सांगते ऐका वस्तुत जरी प्रारब्ध किंवा नियति ही अनुल्लघनीय आहे, तरी प्रारब्धाची ही अभेद्यता प्रयत्न न करणाऱ्याना आहे म्हणूनच प्रयत्नाने प्राणायामाचा

---

* येथे 'योगक्षेमाचा भार' म्हणजे 'भक्ताच्या निर्वाहाची सोय करणे' असाच अर्थ बहुतेक लोक घेऊन चालतात परंतु परमेश्वर अशी भक्ताच्या देहसंरक्षणाची काळजी वाहतो, असे सर्व भगवद्भक्ताच्या उदाहरणावरून निश्चयात्मक म्हणता येत नाही यामुळे 'योगक्षेमाचा भार' म्हणजे उपासकाची त्याच्या उपासनामार्गात '*स्थिति आणि प्रगति*' असाच अर्थ घेतला पाहिजे

अभ्यास चालविणाऱ्या योग्याना त्याचे प्रारब्ध दुःखाचा स्पर्श करविण्याला समर्थ नसत नाही. जे प्रयत्नास पारखे असतात ते प्रारब्धरूप भुजगाच्या तोंडात सापडतात हा सुद्धा नियतीचाच संकल्प आहे, व अनुभवही असाच आहे. नियति ही ईश्वराची शक्ति आहे. केवळ संकल्प हेच तिचे स्वरूप होय आणि परमेश्वर हा सत्यसंकल्प असल्यामुळेच ही नियति जीवाना अनुल्लघनीय झाली आहे. अशी ही अकुंठित असताही ईश्वरभक्ताच्या ठिकाणी कुंठित होते. तेव्हा प्रियकरा ! कुतर्काच्या भरीस न पडता आपण त्या महेश्वराला शरण जा. निष्काम भावनेच्या योगाने तो आपणाला आपल्या कल्याणरूपानी पोचवील. सुखाच्या शिखरावर जाण्याची हीच पहिली पायरी आहे ! हे सोडून दुसऱ्या मार्गाने जाऊन एवढे सुद्धा फळ मिळण्याचा संभव नाही."

दत्तात्रेय म्हणतात, "परशुरामा ! याप्रमाणे प्रियेचे भाषण ऐकून हेमचूड अतिशय आनंदित झाला. नंतर पुन म्हणाला, 'प्रिये ! आता मी ज्याला शरण जावे त्या परमेश्वराचे स्वरूप काय, ते मला सांग. या सर्वांचा कर्ता अत्यंत स्वतंत्र आणि ज्याच्या बळावर हे सर्व जग चालते त्याचे नाव काय ? त्याला कोणी विष्णु म्हणतात, कोणी शिव म्हणतात, कोणी गणपति म्हणतात तसेच कोणी सूर्य, कोणी नृसिंह, कोणी बुद्ध, सुगत, अर्हत्, तर कोणी वासुदेव, कोणी प्राण, कोणी चन्द्र, कोणी अग्नि, आणि कोणी तर कर्म, प्रधान, अणु इत्यादि पुष्कळच नाव देतात. याप्रमाणे जगाच्या कारणाला निरनिराळ्या मतानी विविधता आलेली आहे, तेव्हा या सर्वांतून ईश्वर-भावना कोणाच्या ठिकाणी करावी ते मला तुला माहीत नाही असे तर काहीच नाही, हे खास. कारण तो भगवान् व्याघ्रपाद मुनि अत्यंत ब्रह्मदर्शी होता, म्हणूनच तू स्त्री असूनही तुझ्या अंगी एवढे ज्ञान चमकत आहे आणि प्रिये ! तुझे भाषणही मला फार गोड लागत असून, माझी श्रद्धाही तुजवर बसली आहे. शिवाय तुझे मजवर प्रेमही आहे. तेव्हा ते सर्व मला तू समजावून दे."

राजपुत्राने असे विचारल्यावर हेमलेखेलाही आनंद झाला. नंतर ती म्हणाली—"प्राणनाथ ! ईश्वरस्वरूपाचा निर्णय मी आपणाला स्पष्ट सांगते, ऐका. हे सर्व जगदाडंबर उत्पन्न करणारा व पुनः लोप करणारा तो ईश्वर,

तोच विष्णु, तोच शंकर, तोच ब्रह्मदेव, तोच सूर्य व तोच चन्द्र होय सर्व लोक अशा अनेक प्रकारानी त्याचेच निरूपण करतात पण वस्तुत तो शिवही नव्हे, विष्णूही नव्हे, ब्रह्मदेवही नव्हे, किंवा दुसराही कोणी नव्हे हाच विषय आपणाला फोडून सागते, चित्त अगदी एकाग्र करून ऐका जे शैव आहेत ते पचमुखी व त्रिनेत्र अशा शंकराला कर्ता समजतात याप्रमाणे नाना मतवादी आपापल्या भावनेप्रमाणे बोलतात परंतु हे भेद सोडून सामान्य अनुमानाने पाहता तो कर्ता घटादिकाच्या कर्त्याप्रमाणे चेतन व देहधारी असला पाहिजे, असे प्रथम अनुमित करण्यास अडचण नाही व्यवहारातसुद्धा एखाद्या वस्तूचा कर्ता चेतन व शरीरी असतो असे आढळते अशरीर व अचेतन कर्ता कोठेच आढळत नाही आता या दोहोमध्ये कर्तृत्व हे मुख्यत चेतनाला लागते कारण, स्वप्नामध्ये जीव हा आपले स्थूल शरीर टाकून चैतन्ययुक्त देहाने आपल्याला हवे तसे सर्व पदार्थ उत्पन्न करितो, हा सर्वांचाच अनुभव आहे त्यावरून पाहता कार्य करणाऱ्या चिदात्म्याचे शरीर हे एक साधन आहे, असे म्हणावे लागते आता जीवाना अशा साधनाची अपेक्षा असणार, कारण त्याचे स्वातंत्र्य मर्यादित असते परंतु जगत्कर्ता परमेश्वर पूर्ण स्वतंत्र असल्यामुळे कोणत्याच साधनाची अपेक्षा न धरिता संपूर्ण जगत् उत्पन्न करतो, हे अगदी सयुक्तिक आहे तेव्हा त्याला शरीर नाही हे मुख्यत ठरते कारण, असे नसेल तर लौकिक कर्त्याप्रमाणे त्यालाही सामग्रीची जरूरी लागू लागेल आणि मग देश, काल इत्यादि सामग्री घेऊन त्यायोगाने जगद्रचना करणारा तो परमेश्वर एक साधारण जीवच होऊन त्याच्या पूर्णैश्वर्याचा विघात होईल! कारण जगदुत्पत्तीच्या पूर्वी त्याला काही साधने जर हवी असतील तर त्याचा तो कर्ता नव्हे असे होत असल्यामुळे, त्याचे सर्व कर्तृत्वही नाश पावेल, हे उघड आहे तेव्हा परमेश्वर स्थूल देहादीची अपेक्षा न धरता जगत् उत्पन्न करतो,–त्याला स्थूल शरीर वस्तुत नाही,–असे सिद्ध झाले आता प्रियकरा! या परमेश्वराच्या देहशून्य सूक्ष्मस्वरूपाच्या ठिकाणी स्थूल बुद्धीच्या लोकांची मति चालत नाही त्यामुळे ते भजित करताना त्या परमेश्वराचे स्वबुद्ध्यानुसार निरनिराळ्या प्रकारे ध्यान करतात त्यामुळे हा भक्तचिंतामणी भक्तांसाठी तशी तशी अनेक रूप स्वत धारण करतो सारांश, परमात्मा

हा शुद्ध चेतन असून, परम चैतन्य हाच त्याचा देह आहे, हीच त्याची महासत्ता आहे हीच महास्वामिनी परमेश्वरी देवी त्रिपुरा आहे तिच्याच ठिकाणी वस्तुतः एकरूप असणारे हे जगत् नानारूप भासते हे सर्व चराचर जगत् आरशात भासणाऱ्या नगराप्रमाणे असल्यामुळे शुद्ध चिद्रूपच आहे अर्थात् उत्तम व अधम ही भावनाच व्यर्थ आहे याशिवाय परमेश्वराचे दुसरे जे देहधारी स्थूलरूप मानतात, त्याला काही प्राधान्य नाही असे असल्यामुळे शहाण्याने देहरहित पररूपाचीच उपासना करावी हे सामर्थ्यच नसेल, तर मात्र आपल्या बुद्धीला रुचेल असे साक्षात्कार रूप घ्यावे नंतर त्याची निष्काम उपासना चालवावी म्हणजे अतिशय श्रेष्ठ प्रकारचे परम कल्याण त्यास प्राप्त होते राजपुत्र ! उपासनेवाचून दुसऱ्या मार्गात कोटयवधी जन्म घालवूनही काही सार्थक होणार नाही

८. कोड्याचा उलगडा

परा चितिर्मे जननी सखी बुद्धिर्मता मम ॥
अविद्या स्वसती प्रोक्ता यया बुद्धिः सुसंगता ॥ २६ ॥

"याप्रमाणे आपल्या प्रियेचे भाषण ऐकून हेमचूडाला परमेश्वराच्या स्वरूपाचा निर्णय पूर्णपणे समजून आला. हेमलेखेच्या वाक्यांवरून तुर्य चैतन्य-स्वरूपाबद्दल त्याच्या मनाला विश्वास उत्पन्न झाला. महेश्वरी त्रिपुरा देवी हे त्याचेच सगुण रूप आहे हेही त्याने ओळखले व तीच सर्वात श्रेष्ठ आहे असे ध्यानात येताच तो त्या महेश्वरीच्या भावनेने भरून गेला. पुढे त्याने अत्यंत एकनिष्ठेने व दृढनिश्चयाने तिची उपासना चालविली. याप्रमाणे उपासनेचा अभ्यास तीव्रपणे चालू असता काही महिने लोटले. तेव्हा परमेश्वरी त्रिपुरा त्याच्या हृदयात प्रसन्न झाली व त्यायोगे त्याचे चित्त विषयावरून अगदी उडून जाऊन विचारात निमग्न होऊन गेले. परमेश्वराच्या कृपेवाचून अशी दुर्लभ स्थिति मिळत नसते. कारण चित्त विचारात लागून जाणे हेच मोक्षाचे मुख्य कारण आहे. परशुरामा ! जोपर्यंत चित्त विचार-तत्पर होत नाही, तोवर अन्य शेकडो उपाय योजून परम कल्याणाची प्राप्ति होणे नाही असो. तर, याप्रमाणे त्याचे चित्त विचारात गढून गेले असता एके दिवशी एकांतात त्याची व त्याच्या प्रियेची भेट झाली. आपल्या मंदिराकडे आपला प्रिय पति येत आहे असे दुरून पाहताच हेमलेखा उठली व तिने त्याला घेऊन येऊन चांगल्या आसनावर बसविले. नंतर योग्य उपचारांनी त्याचा चांगला सत्कार करून अमृताच्या झऱ्यासारखे मधुर व तात्त्विक भाषण करण्यास तिने आरंभ केला

ती म्हणाली, "जिवाच्या जिवलगा ! पुष्कळ दिवसांनी आपण भेटलात; आपली शरीरप्रकृति चांगली आहे ना ? किंवा नाही ? मला सांगा. कारण इतक्या अवधीत आपण माझी आठवणही कशी केली नाही ? मला न भेटता व मजशी न बोलता एक तासभरही आपला वेळ कधी जात नसे; आणि आज

हे कसे झाले ? मला वाटते, आपण माझी अनुमति न घेता स्वप्नातसुद्धा एखादी गोष्ट केली नसेल, मग जागृतीत कोठून होणार ? असे असता हा काय प्रकार झाला तो समजत नाही ! एकच रात्र मजवाचून युगाएवढी वाटायची, तर आपण एवढ्या रात्री एकाकी कशा वरे घालविल्या ?"

असे बोलून तिने त्याला मिठी मारली; आणि ती क्षणभर अगदी खिन्न होऊन गेली. पण या वेळी हेमचूडाला प्रियेच्या आलिंगनाने थोडासुद्धा विकार उत्पन्न झाला नाही तो उलट तिला म्हणाला,

"प्रिये, मला असा तू मोह घालू नकोस मी तुला आता पूर्णपणे ओळखली आहे तुला खेद करण्याचे काहीच कारण नाही, तू ब्रह्मज्ञानी अर्थात् मोठी धैर्यशालिनी आहेस, तुला असला मोह कसा स्पर्श करील ? मध्या मी तुला काही विचारावयाला आलो आहे ते काय ते तुला सांगतो ऐक पूर्वी जी तू आपली कथा सांगितलीस, तिचो नीट फोड करून मला सांग तू जी आई सांगितलीस, ती कोण ? सखी कोणती ? तिचा पति तो कोण ? तसेच तिचे मुलगे वगैरे कोण ? मला हे नीट समजावून सांग ते मला चांगलेसे समजले नाही व ते तू खोटे सांगितले असेही आता वाटत नाही तर तू तो परोपरं अन्योक्तीने बोध केला आहेस तेव्हा त्याचा खुलासा नीट करून दे म्हणजे ते स्पष्ट माझ्या ध्यानात येईल माझे तुजवर अतिशय प्रेम जडले आहे, माझ्या अंतःकरणातील एवढा संशय प्रिये, तू दूर कर"

असे हेमलेखेला विचारताच हेमरेखेचे नेत्र व मुख अगदी सुप्रसन्न झाले तिच्या मनात आले की, हा आपला पति परमेश्वराच्या कृपेने विषयापासून पूर्ण विमुख झाला आहे याचे चित्त शुद्ध झाले आहे माहेश्वरी चिच्छक्तीने याला आपलासा केला आहे. सारांश, याचे पूर्वपुण्य फलास आले असल्यामुळे प्रबोधाची वेळ प्राप्त झाली आहे तेव्हा आपण याला बोध करावा, असा विचार करून ती म्हणाली—"प्राणनाथ ! परमेश्वरकृपेने आज आपणाला महाभाग्य प्राप्त झाले आहे ! म्हणो असे विषय-वैराग्य कोणालाच झालेले आढळत नाही परमेश्वरी प्रसाद झाल्याचे भोगवैराग्य हेच प्रथम लक्षण समजावे आणि मनाची विचार-उन्मुखता हे दुसरे लक्षण होय असो तर आता आपणाला मी माझी हकीगत स्पष्ट करून सांगते परा चिति ही

माझी आई, आणि माझी पत्नी म्हणजे बुद्धि ही बुद्धि जिच्या सहोदरीला म्हणजे ती अशी अविद्या अविद्येचे चमत्कारिक सामर्थ्य हर जगात स्पष्टपणे दिसून येते रज्जूच्या ठिकाणी सर्पाचा आभास दाखवून तोच मोठी भीति उत्पन्न करिते तिचा मुलगा म्हणजे महामोह त्याचा मुलगा ते मन त्याची स्त्री कल्पना त्यांना जे पाच मुलगे झाले, ती पंच ज्ञानेंद्रिये त्यांनी त्याने म्हणजे शरीरातील त्याच गोष्टी विषयांच्या सेवनाने मनाचे संसार वाढत असतात हीच मुलांची वाढणी दिसेनी पुष्टि स्वप्न पाहणे हाच त्या मनाचे योग्य पेरलेले मोल कल्पनेची अशक्य गाजट वहीण आशा ही हाय तिचे दोघे मुलगे म्हणून सांगितले, ते काम आणि क्रोध माझे बाप म्हणजे शरीर भजअथवा ज्या सद्गुरु म्हणून म्हटले त्या स्वरूपाचे वारंवार होणारे स्फुरण मनाला प्रिय मित्र प्रकार म्हणून म्हटले तो प्राण अरण्य म्हणून म्हटले ते मरण माझा बुद्धीशी समागम म्हणजे चित्स्वरूपात बुद्धीचा प्रवेश किंवा समाधि म्हणावयाचा आणि प्रियकरा! माझ्या मातेच्या स्थानाची प्राप्ति म्हणजे मोक्ष ही माझी हकीकत मी सांगितली प्रियकरा! याप्रमाणे सर्व विचार नीट समजावून घेऊन आपण परम पद प्राप्त करून घ्या म्हणजे झाले "

१. पाहिजे ते मिळाले

इत्युक्तः प्रियया हेमचूड आलक्ष्य तं पदम्
चिरं विश्रांतिमालभ्य बहिर्विस्मरणं ययौ ॥१००॥

याप्रमाणे हेमलेखेने सांगितलेले ऐकून हेमचूड अतिशय विस्मित झाला आनंदाने त्याची वाणी अगदी सद्गदित झाली. नंतर थोड्या वेळाने तो म्हणाला– "प्रिये ! तुझी धन्य आहे, तू अतिशय निपुण आहेस ! तू सर्व आत्मस्थिति गोष्टीच्या रूपाने रचून सांगितलीस, तेव्हा तुझ्या या ज्ञानाची थोरवी मी किती वर्णन करू ? अशा तऱ्हेची ही तुझी कथा मला प्रथम मुळीच कळली नाही परंतु तुझ्या सांगण्यामुळे आता तीच अगदी स्पष्ट समजली मला तिचे स्मरण होत आहे– अनुभव येतो आहे. अहाहा ! हा लोकव्यवहार किती अद्भुत आहे ! अगो पण प्रिये ! ती परा चिति कोण ? ती आपली माता कशी ? तिच्यापासून आपला जन्म कसा झाला ? आम्ही आहोत कोण ? व आमचे स्वरूप तरी काय, हे मला सांग बरे !"

"परशुरामा, असे विचारल्यावर हेमलेखा पतीला म्हणाली, "प्राणनाथ ! हा विषय फार गूढ आहे. मी समजावून सांगते, मात्र आपण फार जपून श्रवण करावे. प्रथम आपली बुद्धि अतिशय शुद्ध करा व तिच्या योगाने आपण आपल्या आत्म्याच्या स्वरूपाचा नीट विचार करा नाथ ! हे आत्मतत्व दिसण्याजोगे नाही किंवा सांगण्याजोगेही नाही, तेव्हा मी ते कसे निरूपण करावे ? अशा त्या आत्मस्वरूपाचे आपणास ज्ञान होईल तर आपण आपल्या मातेला ओळखाल पण प्रियकरा ! या स्वरूपाच्या ठिकाणी कोणाचा उपदेशच चालत नाही. यासाठी कोणा उपदेशकाची अपेक्षा न करता शुद्ध बुद्धीच्या आश्रयाने स्वत.च आपण आपल्या स्व-स्वरूपाचा शोध करा देवादिकांपासून अगदी क्षुद्र जंतूपर्यंत प्रत्येकाला ते आत्मत्वाने भासत आहे, परंतु आकाराने मात्र दृश्य होत नाही. कोणतेही प्रमाण त्याला दाखविता येत नाही, तरी ते सर्वांना, सर्व काळी व सर्व ठिकाणी अनुभवास मात्र येत आहे त्याचे निरूपण

असत तरी कोण, कसा, केव्हा व कोठे करू शकेल? नाथ! समजा, आताच कोणी म्हटले की, माझा डोळा मला दाखव, तर येथे डोळा दाखवण्याचे कामी जसा कोणा गुरूचा उपयोग नाही, कारण मोठा कुशल उपदेशक असला तरी तो डोळा कसा दाखविणार? — तेव्हा उपदेशकाचा उपयोग फक्त उपाय-मार्ग-दाखविण्यापुरताच आहे यासाठी मी आपणास आत्मतत्त्व ओळखण्याचा फक्त मार्ग दाखवते. आपण मन एकाग्र करून ऐका म्हणजे झाले तो मार्ग असा की, आपणाला जे जे काही माझे म्हणून अनुभवास येत आहे, त्याहून वेगळे—अर्थात् ज्याला 'माझे' असे म्हणता येणार नाही ते—ते तुमचे स्वरूप होय एकांतात जाऊन नीट विचार करा ज्याला ज्याला म्हणून 'माझे' असे म्हणता येईल त्या सर्वांचा त्याग करून त्याहून भिन्न असलेल्या स्वस्वरूपाला चांगले शोधून पाहा उदाहरणार्थ, आपणाला मी भासते, ती 'माझी ही प्रिया' अशी भासते ना? अर्थात् माझ्या ठिकाणी आत्मता संभवत नाही संबधवशात् मी आपणाला आत्मीय आहे, पण मी काही आपली स्वरूपभूत होत नाही याप्रमाणे सर्व 'मम' भाव दूर करून शेवटी ज्याचा त्याग करता येत नाही अशा स्वस्वरूपाचा शोध घ्या व परम कल्याणाला पोचा"

प्रियेने इतके सांगितल्यावर राजपुत्र हेमचूड तत्काळ उठला आणि इकडे तिकडे काही न करता पटकन घोड्यावर स्वार होऊन नगराच्या बाहेर आला आणि आपल्या रम्य उद्यानात शिरून त्याच्या अन्त प्रदेशी असलेल्या स्फटिकाच्या मंदिराच्या उंच गच्चीवर चढून गेला सेवकजनाला खालीच राहू देऊन त्याने द्वारपाळांना सक्त ताकीद देऊन ठेवली की, 'मी एकांतात विचार करीत बसत आहे येथे कोणी प्रवेश करता कामा नये महाराज असोत, प्रधानमंडळी असोत किंवा आणखी कोणी असो, माझ्या परवानगी-वाचून कोणालाही येथे येऊ देऊ नका' असे सांगून तो त्या मंदिराच्या अगदी वरच्या मजल्यावर गेला तेथून खिडक्यावाटे बाहेर पाहिले तर सर्व दूरदूरची ठिकाणे दृष्टीस पडत इतके ते स्थान उंच होते तेथे एकांत साधून मऊ वस्त्राचे आसन घालून त्याने आपले चित्त अत्यंत शांत केले, व तो विचार करू लागला

तो म्हणाला खरोखर हे सर्व लोक कसे बरे इतके मूढ झाले आहेत? यात एकजणसुद्धा आपण कोण हे लेशमात्र जाणत नाही! आणि प्रत्येकजण

आपणाकरिता म्हणून तर नाना प्रकारचे उद्योग करीत आहे ! कोणी शास्त्राचा पाठ करीत आहेत, कोणी वेद–वेदांगे घोकीत आहेत, कोणी द्रव्यसंपादन करीत आहेत, तर कोणी राज्ये चालवीत आहेत. दुसरे कोणी आपल्या शत्रूवरोबर युद्ध करीत आहेत आणि कित्येक विषयभोग भोगण्यामध्ये तर अगदी गढून गेले आहेत. हे सारे प्रकार आपणासाठी म्हणून चालले आहेत, परंतु ते आपण कोण आणि कसे आहोत, हे कोणीच ओळखीत नाहीत ! काय प्रमिष्टपणा ! असो. मीही आजपर्यंत स्वतः कोण हे न जाणता कित्येक गोष्टी केल्या. पण ते सर्व स्वप्नाप्रमाणे निष्फळ झाले. तर आता मी स्वरूपाचाच विचार करतो. तेव्हा आता हे राज्यमंदिर, हे घोडा यादिक किंवा हे सारे राज्य, खजिन्यातील संपत्ति, सुंदर स्त्रिया, हत्ती, घोडे इत्यादी यातून कोणीसुद्धा माझे स्वरूप नव्हे हे अगदी उघड आहे. कारण यांना 'मी' असे म्हणताच येत नाही. हे सर्व 'माझे' ठरत आहेत. त्या अर्थी मी म्हणजे खरोखर हा देहच असलो पाहिजे. क्षत्रियाच्या पोटी जन्मलेला, गौरवर्णाचा हा देह म्हणजेच मी, यात काही शंका नाही. पण अरे, मजप्रमाणेच हे लोकही आपापल्या देहालाच मी समजतात ! याप्रमाणे शंकित होऊन तो राजकुमार देहासंबंधी आणखी विचार करू लागला. शेवटी त्याने देहाला मी म्हणण्याचे खंडन करण्यालाच सुरुवात केली.

तो म्हणाला, "अहो ! हा देह तर 'माझा' म्हटला जातो ! मग तो माझे स्वरूप कसा होणार ? रक्तमांसाच्या या गोळ्यामध्ये प्रत्येक क्षणी पालट होत आहे. यामुळे कालगतीने यातील एकूणएक कण नष्ट होऊन पुन दुसरे कण त्यात साठून राहतात. याप्रमाणे बालपणीचे सर्व परमाणू तरुणपणापर्यंत लयास गेले, व असेच सारखे चालू आहे. परंतु मी तर बालपणीही आहे व आजही आहे. तेव्हा परमाणूंचा राशि जो देह तो मी कसा होईल ? तसेच मी स्वप्नादि अवस्थांमध्ये असताना व हा देह काष्ठ पाषाणाप्रमाणे कोठे तरी पडून राहतो अर्थात् स्वप्न पाहणारा मी या देहाहून भिन्न आहे, हे उघड होते. तसेच 'देहच मी' म्हणावे तर झोपेत तो मी अपरणावर पडलेला असतोच. मग मला जवळपास कोणी आहे अथवा नाही हे या कळत नाही ? त्या अर्थी हे जाणणारा मी कोठे अन्यत्र असता, असं म्हणावे लागते. अथवा मी अगदी हेच कशावरून ? छे. मी असता

हेंच खरे, कारण मी नसतो म्हणावे तर 'झोप झाली' हा अनुभव मला कसा यावा ? आणि तसा अनुभव येतो हे उघड आहे मला जाणता येते हेही निर्विवाद आहे कारण मी जर काहीच न जाणणारा, अर्थात् जड असेन, तर मग स्वस्वरूपाचा विचार तरी कोण आणि कसा करणार ? अर्थात् देहच मी हा विचार चुकीचा दिसतो मी देह नव्हे, दुसराच कोणी आहे मग या शरीराच्या आत असणारा व त्याला चालविणारा प्राणवायु तो मी असेन काय ? छो ! पण छे ! तोही काही जाणण्यास समर्थ नाही कारण, झोपेत तो वाहत असूनही आसपास काय चालले आहे, याचे ज्ञान होत नाही तर मन म्हणजे मी असेन कदाचित् पण मन म्हणजे तरी काय आहे ? अनेक वृत्ति मिळून मन होते मग त्यातील कोणती वृत्ति म्हणजे मी ? शरीरातील जसे परमाणु, तशाच मनाच्या वृत्ति, जातात व येतात त्यात कायमचे कोण आहे ? तर मग मी म्हणजे कोण समजावा ? हाच प्रकार बुद्धीचा निश्चय हे तिचे स्वरूप, परंतु निश्चय हाही एक जातो, दुसरा येतो आणि मी तर सदैव आहेच मी कधी नाही असे तर कधीच होत नाही मग हा नेहमी असणारा आणि जाणणारा मी आहे तरी कोण ? आणि कसा आहे ? शिवाय प्रियेच्या म्हणण्याप्रमाणे प्राण, मन, बुद्धि यांना 'मी' हा शब्द न लागता 'माझे' शब्द लागतो तेव्हा देहापासून बुद्धीपर्यंत सर्वांहून मी कोणी वेगळा आहे हे निःसशय ठरते आणि मी म्हणजे सर्वदा जाणीव-रूपाने आहे, यात काही शंका नाही ! असा सर्वदा अनुभवास येणारा मी कोणत्या साधनाने अनुभवास येतो ते काही मला नीट समजत नाही पण हे मला का बरं कळू नये ? जगामध्ये घटादिक वस्तु अनुभवास येतात त्या नेत्रेंद्रियामुळे येतात, त्यावाचून येत नाहीत प्राण हा स्पर्शेंद्रियाने कळतो मन आहे ही गोष्ट त्याला होणाऱ्या ज्ञानामुळे कळते त्याच कारणाने बुद्धिही ओळखता येते पण मी स्वतः कशामुळे अनुभवास येतो ते कळत नाही आता मला वाटते की, या इतरांच्या भानामुळे मज आत्म्याचे भान होत नसावे मग असे असेल तर,—हो ! मी आता या नाना पदार्थांचा संकल्पच सोडून देतो म्हणजे मला माझ्या स्वरूपाचा स्पष्ट अनुभव येईल असा संभव आहे"

याप्रमाणे निश्चय करून त्याने मनाने सर्व संकल्पांचा त्याग केला त्या वेळी एकाग्रतेत गाढ अंधकार त्याच्या अनुभवास आला तेव्हा हेच आपले

स्वरूप असे वाटून त्याला अतिशय आनंद झाला. मग पुन्हा एकदा स्वप्नाचा अनुभव घेण्याचे त्याचे मनात आले. तेव्हा हठयोगाने त्याने आपले चंचल मन निरुद्ध केले. त्याबरोबर एक दिव्य आणि अद्भुत तेज त्याच्या अनुभवास आले. ते क्षणभर पाहून तो जागृत झाला व हा काय प्रकार आहे म्हणून विस्मित होऊन असा विचार करू लागला की, अहो! स्वस्वरूपच असे अनेक प्रकारे कसे भासते! आपण पुन्हा पाहू या एकदा असे म्हणून त्याने मन पुन्हा निरुद्ध केले. तो ते पुष्कळ वेळ निद्रेतच लीन होऊन गेले आणि तेवढ्यात त्याने एक विचित्र देखाव्याचे स्वप्न पाहिले. थोड्या वेळाने सावध झाल्यावर या सर्व प्रकारामुळे त्याला मोठीच चिंता उत्पन्न झाली. तो म्हणू लागला की, "निद्रेने व्याप्त होऊन मी ही स्वप्ने पाहिली! तो अंधकार व ते तेज पाहिले तेही स्वप्नच होय! व स्वप्न म्हणजे मनाचाच विलास! तेव्हा हा प्रकार कसा टाळावा?' त्यानंतर पुन्हा एकदा निग्रह करून पहावे असा दृढनिश्चय करून त्याने चित्त पुन्हा एकाग्र केले. तेव्हा ते किंचित् स्थिर झाले, त्या वेळी त्याला आनंदाच्या समुद्रात बुडून गेल्यासारखा अनुभव आला! पुन्हा चित्ताच्या चाळवणीमुळे लगेच तो सावध झाला. मग मनाशी विचार करू लागला की, "हे काय मला स्वप्न पडले? की काही चित्तभ्रम झाला? किंवा हा सर्व प्रकार खराच आहे? मला मोठा चमत्कार वाटतो! मी कोणत्याच विषयाचा अनुभव तर घेतला नाही, मग मला सुख कसे वाटले? अहा! या सुखाच्या लेशाचीही सर दुसऱ्या कशाला यावयाची नाही! मी क्षार-प्रमाणे अंतर्बाह्य विरघळून गेलो असताना हे सुख तेथे कोठून आले? सुख होण्याचे कारण तर काहीच सापडत नाही. मग ते व्हावे कसे? आत्म्याच्या शोधासाठी तर मी प्रवृत्त झालो, परंतु तो प्राप्त झालाच नाही आणि काही निरनिराळेच प्रकार मला दिसून आले! हे काय असावे? मग काय, प्रकाश हा आत्मा? की अंधकार हा आत्मा? किंवा सुख हा आत्मा? की दुसराच कोणी आत्मा आहे? किंवा ही सर्वच स्वरूपे आत्म्याची आहेत? छे! याचा निर्णय होत नाही. तर आता हे आपल्या चतुर प्रियेला विचारावे म्हणजे बरे."

याप्रमाणे निश्चय होताच राजपुत्राने द्वारपाळाला बोलावले व दुमल्लांना

आपणाकडे घेऊन येण्याचा त्यास हुकूम केला थोड्याच वेळात द्वारपाळाने सांगितलेल्या निरोपावरून, ती ज्ञानमनोहर रमणी त्या स्थानी प्राप्त झाली तो तेथे राजपुत्र हेमचूड शांत चित्ताने एका आसनावर स्थिर होऊन बसलेला तिच्या दृष्टीस पडला त्या वेळी त्याचा श्वासोच्छ्वास अगदी सावपणे चालला होता चित्त चलनरहित झाले होते सर्व इंद्रियगणाचाही उपसंहार झाला होता हे पाहून ती अगदी जवळ जाऊन त्याच्याच आसनावर बसली ती जवळ येऊन बसताच त्याने डोळे उघडले, तो शेजारी हेमलेखा बसलेली त्यास दिसून आली दृष्टादृष्ट होताच हेमलेखेने प्रेमाने त्याला आलिंगन दिले आणि ती अमृतासारख्या मधुर वाणीने म्हणाली, "प्राणनाथ, आपण का बरे बोलावणे केलेत ? आपली प्रकृती ठीक आहे ना ?"

याप्रमाणे प्रियेने विचारल्यावर राजपुत्र हेमचूड म्हणाला, "प्रिये ! तुझ्या सांगण्याप्रमाणे मी आत्मस्वरूपाचे दर्शन घ्यावे म्हणून या एकांतात येऊन बसलो व अगदी तन्मय होऊन गेलो परंतु मला काही निरनिराळे चमत्कार दृष्टीस पडले ते काय ? प्रथम माझा असा विचार झाला की, आत्मा हा सर्वदा प्राप्तच असणार, शिवाय तो नित्य प्रकाशमान् आहे तेव्हा तो स्पष्टपणे अनुभवाला जो येत नाही, तो दुसऱ्या अनात्मवस्तूंच्या अनुभवामुळे येत नसावा व असे समजून मी बाह्य व आंतर सर्व भास निरुद्ध करून चित्त स्थिर केले पण इतके करून मला याहीच समजले नाही ! प्रथम मी तेथे अंधकार पाहिला, एकदा प्रकाश पाहिला, एकदा एक स्वप्नच पाहिले, एकदा तर तेथे मला अगदी महासुख प्राप्त झाले ! तेव्हा प्रिये, हे काय झाले ते मला सांग आत्म्याचे हेच स्वरूप आहे किंवा काही निराळेच आहे ? सगळे खुलासेवार सांग, म्हणजे मला तो आत्मा नीट ओळखता येईल ?"

असे विचारल्यानंतर ती ब्रह्मज्ञानी स्त्री हेमलेखा म्हणाली,–"प्राणनाथ ! नीटपणे सांगते, आपण अगदी एकाग्रतेने श्रवण करा आपण बाह्य निरोध करण्याचा जो प्रयत्न केलात, तो फार चांगला केलात सर्व आत्मवेत्त्यांना तो फार पसंत आहे त्याचाचून कोठेच कोणाला स्वरूपदर्शन झालेले नाही पण विचार करा, हा बाह्य निरोध काही आत्म्याच्या प्राप्तीचे कारण म्हणता येत नाही· कारण आत्मा हा प्राप्तच आहे तो प्राप्त व्हावयाचा असेल तर तो आत्मा

समजेल असे नसून विचार चालू करताक्षणच ते प्रकाशित होते. किंबहुना ते त्या दोन्ही अवस्थांत राहणारे चिद्रूप आहे. धावण्याने अशी करतानाची छाया हाती लागत नाही. त्याप्रमाणे एखाद्या निरनिराळ्या योगाने ते मिळणारे नव्हे. ज्याप्रमाणे एखादे बालक जवळच्या आरशात पडलेली हजारो प्रतिबिंबे पाहते परंतु आरसा मात्र पाहू शकत नाही, त्याप्रमाणे हे सर्व लोक आत्मस्वरूप महाआदर्शाच्या ठिकाणी प्रतिबिंबित झालेले जगच्चित्र अवलोकन करीत असून, केवळ ओळख नसल्यामुळेच त्या आत्म्याला मात्र जाणत नाहीत। जसा कोणी मनुष्य आकाशाची ओळख नसल्यामुळे आकाशात असणारे हे अनेक पदार्थ प्रत्यक्ष पाहतो परंतु आकाश मात्र ते जाणत नाही, तसा हा आत्मस्वरूपाचा प्रकार आहे. तेव्हा प्रियकरा ! आपण अत्यंत सूक्ष्म दृष्टीने विचार करू. हे सर्व दृश्य जगत् ज्ञान आणि ज्ञेय या दोन प्रकारांनी भरले आहे. त्या दोहोंमध्ये ज्ञान म्हणजे जाणीव हे स्वतःसिद्ध आहे. ते नसेल तर मग काहीच नाही. सर्व प्रमाणांना तेच आधारभूत आहे. अर्थात् ते स्वभाव आहे. त्याला अन्य प्रमाण म्हणून नाही. आणि त्याला प्रमाणाची अपेक्षा नसल्यामुळेच ते स्वयंसिद्ध आहे. अमुक एक साधन आणि ते त्याची सिद्धि करते असा प्रकारची त्याची सिद्धि नाही. यावर 'मग हे ज्ञान आहेच कशावरून ?' असे आपण म्हणाल तर ज्ञान वस्तुतः नसेल तर मग त्यावर आक्षेप करी कसा व उत्तर तरी कसे ? दोन्ही नाहीत. अर्थात् तो आक्षेप संभवत नाही. शिवाय त्याचा अभाव होणे शक्यच नाही. एखाद्या मोठ्या आरशाच्या भिंतीप्रमाणे त्याचे स्वरूप आहे. दर्पणातील प्रतिबिंबाप्रमाणे त्याच्यावरच हे सर्व जग भासमान होते. अमुक देश व अमुक काल अशी त्याला मर्यादाच करता नाही. देश व काल ही दोन्हीही त्याच्याच आत भासमान होणारी असल्यामुळे त्याची त्याला मर्यादा कशी करणार ? त्याला काय अन म्हणण्यामुळे जो मर्यादितपणा येत आहे तो आकाशातील घटांनी आकाशाला मर्यादा येते त्याप्रमाणे आभास होय. वस्तुतः नव्हे, प्रियकरा ! असे हे आपले स्वरूप आहे. आपण सूक्ष्म बुद्धीने त्याकडे पहा. त्याच सर्वांगावर सानावर-धैर्यावर-हे जगत् विराजत आहे. त्याच्याशी स्वरूपाचा अनुभव घेतला तो अनुभव सहजसिद्ध ज्ञाता म्हणजे पुरुषाला सर्व जगत्कृत्य प्राप्त होते प्रियकरा ! त्याचा कोणत्याही प्रकार भासत नाही म्हणजे ते पद

आपणास प्राप्त होईल. (१) निद्रा व जागृति यांच्या मध्य अवस्थेमध्ये, अथवा (२) एका वस्तूचा आकार सोडून चित्त दुसऱ्या पदार्थावर जाण्याच्या आधी, अथवा (३) हृदयातून निघालेली वृत्ति पदार्थावर पोचावयाची आहे तो, जी स्थिति असते, ती आपण सूक्ष्म बुद्धीने ध्यानात घ्या. हेच परमपद व हेच आत्मस्वरूप. हे प्राप्त झाले असता पुन: म्हणून मोहित व्हावे लागत नाही. याच्या अज्ञानाच्या योगानेच हे जगत् एवढे विस्तृत मोहित झाले आहे. प्राणनाथ ! त्या आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी रूप नाही, रस नाही, गंध नाही, स्पर्श नाही, शब्द नाही; तेथे दु:ख नाही व सुख नाही. ते आत्मस्वरूप ग्राह्यही नव्हे व ग्राहकही नव्हे. तेच या सर्वांना आधार आहे; तेच ही सर्व रूपे घटते; अथवा त्याच्या ठिकाणी ही सर्वता मुळीच नाही असेही म्हणता येते. हाच सर्वेश्वर होय. हाच विष्णु, हाच शंकर व हाच ब्रह्मदेव. चित्ताला किंचित् स्थिर करून, केवल सद्रूप आत्म्यानेच आत्म्याला पाहा. चित्त दृश्यापासून काढून अन्तर्मुख करून, 'आता मी पाहतो' हाही अभिनिवेश अधाप्रमाणे सोडून अगदी निश्चल होऊन, पाहणे व न पाहणे या दोन्ही भावना विसरून, मग जे कोणी असाल ते आपण आहात. यासाठी विलंब न लाविता त्याच अवस्थेचे आपण सेवन करा."

हेमलेखेने याप्रमाणे सांगितल्यावर थोड्या विचारानेच ते आत्मपद हेमचूडाच्या अनुभवास आले. त्याबरोबर त्याला निर्विकल्प-समाधि प्राप्त होऊन देहाचे व बाह्य जगाचे पूर्ण विस्मरण झाले !

• • •

१०. सारेच ज्ञानी

एवं तत्र नरा नार्यो दासा दास्यो नटा विटाः ॥
सर्वे वेदितवेद्यास्ते विशालनगरेऽभवन् ॥ ५९ ॥

यानंतर, आपल्या प्रियकराला परमात्मस्थिति प्राप्त झाली आहे असे पाहून, हेमलेखेने त्याच्या समाधीचा भंग न करता त्याला त्या स्थितीत तसेच राहू दिले. नंतर एका मुहूर्ताने तो सावध झाला व डोळे उघडून त्याने आपली स्त्री आणि हे बाह्य जगत् अवलोकन केले. परंतु तत्काळ त्याला त्या समाधीत राहण्याची इच्छा होऊन तो त्वरेने डोळे मिटून घेऊ लागला. तो अशी तयारी करीत आहे तोच ती सुधामधुरभाषिणी हेमलेखा प्रियकराचा हात आपल्या हाती घेऊन म्हणाली—"महाराज! आपण काय घेत गेला आहे, तो मला समजत नाही! सांगा बरे! डोळे झाकून किंवा उघडे करून आपणाला कोणता लाभ किंवा हानि व्हावयाची आहे? डोळे उघडल्याने काय नाहीसे होते व ते झाकले म्हणजे काय प्राप्त होते? प्रियकरा! आपली काय भावना आहे ती मला ऐकायची आहे."

याप्रमाणे हेमलेखेने विचारले, त्या वेळी राजपुत्र हेमचूड मदाने मत्त झाल्याप्रमाणे आळसाला येऊन बोलण्याला अगदी कंटाळला होता. तरी त्या आळसाच्या भरातच तो म्हणाला—"प्रिये! पुष्कळ दीर्घ कालाने मला आज हे अत्यंत विश्रांतीचे स्थान प्राप्त झाले. दुःखाने भरलेल्या या बाह्य दृश्य जगात विसाव्याची जागा आहे कोठे? चोयट्या घोकण्यासारखा हा बाह्य व्यवहार, मला वाटते आता पुरे झाला! दुर्दैवाने आधळ्याप्रमाणे मला हे आत्मस्थितीचे सुदर सुख आजपर्यंत प्राप्त झाले नव्हते; आणि जसा एखादा मनुष्य आपल्या घरचा द्रव्याचा ठेवा न जाणता भिक्षा मागत फिरतो, त्याप्रमाणे मी स्वसुखाचा सागर न ओळखता, दुःखसमुदायाने भरून गेलेले विषयसुख श्रेष्ठ समजून राहिलो विजेप्रमाणे क्षणात विनाश पावणारे ते सुख मला स्थिर आहेसे वाटले व अशाच्या मागे लागल्यामुळे

मला फार दुःखें भोगावी लागली ! स्वस्थपणा मुळीच मिळाला नाही अरेरे ! या लोकाला सुख आणि दुःख यांचे विचारपूर्वक ज्ञानच झालेले नाही ! सुखाची इच्छा करतात आणि मूर्खासारखे सदैव दुःखाचे ढीगच्या ढीग जमा करून ठेवतात ! तेव्हा प्रिये ! प्रयत्न करावा आणि दुःख भोगावे हे आता पुरे झाले मजवर तू कृपा कर, मी तुला हात जोडून प्रार्थना करतो सुखमय आत्मस्थानी चिरकालिक विश्रांती घेण्याची मला आता उत्कंठा झाली आहे. आणि प्रिये, अरेरे ! तू सुद्धा दुर्दैवीच आहेस तू हे परमपद जाणत असूनही ती विश्रांती सोडून वेडेपणाने दुःखासाठी का धडपडतेस ?"

असे त्याने म्हटल्यावर ती चतुर स्त्री किंचित् स्मित करून पुन आपल्या प्रियकराला म्हणाली — "प्राणनाथ ! मला खेद वाटतो की, आपण ते परमपावन पद जाणले नाही ! जेथे गेल्यानंतर अन्तःकरण निराश्रम सुखी होते आणि पुन मोह म्हणून होत नाही, ते स्थान आपणाला, पृथ्वीवरच्या मनुष्याला जसे आकाश, त्याप्रमाणे अजून पुष्कळ दूर आहे. आपण जे काही चांगले जाणलेत ते न जाणल्यासारखेच झाले ! प्रियकरा ! डोळे झाकून किंवा उघडून ते पद पाहता येते काय ? एखादी कृती करून अथवा ती करण्याचे टाळून ते पद कोणालाच प्राप्त होत नाही. एखादे ठिकाणी आम्हाचे बद्ध करून अथवा दुसऱ्या कोठे जाऊन ते स्थान गाठता येत नाही ! डोळे झाकले, किंवा एखादी क्रिया केली अथवा कोठे जावे लागले आणि मग जर काही प्राप्त झाले, तर ते पूर्ण कसे म्हणता येईल हे सांगा बरे ? तांदुळाच्या चार दाण्याएवढा किंवा आकार ती पापणी उघडण्याबरोबर जर ते अन्तर्धान पावले, तर ते खरोखर पूर्ण पद म्हणावयाचे ! बाप्पा ! राजकुमार, केवढा हा मोह ? फार आश्चर्य वाटते ? अहो ! कोटयवधी ब्रह्मांडांच्या कोठी येथे एका कोपऱ्यात पडून राहिल्या आहेत, ते स्वरूप डोळ्यांच्या पापणीच्या उघडण्याबरोबर लुप्त होते काय ? प्रियकरा, आपणाला मी हे सर्वोच्च अगदी सार सांगते, आपण नीट ऐका. जोवर हृदयाची तृष्णा नाहीशी तोवर सुख प्राप्त होत नाही या हृदयरूपी कोटरामधी असून त्या मोहनामक दोरीवर हिंडत आहेत स्वरूपाचे अज्ञान ही ती कोटरस्थ व हिंसक विषारी-सर्पासारखी दंती

पुष्पळ आहेत त्यात, 'देहादिकांच्या ठिकाणी आत्मत्व असल्याचा निश्चय होणे' ही मुख्य–पहिली–ग्रंथी तिच्याच योगाने हा संसार एवढा अगाध व अनिवार झाला आहे. तशीच 'केवळ भासमात्रक जगताच्या ठिकाणी आत्मा नाही' असा निश्चय होणे, ही दुसरी ग्रंथी होय. यावप्रमाणे जीव व ईश्वर हे निराळे किंवा जीव परस्पर निरनिराळे इत्यादी निश्चय या सर्व ग्रंथीच होत. हे स्वरूपाचे अज्ञान अनादि काळापासून उत्पन्न झाले असून पुन: ते दुमडून ग्रंथिरूपाला आले आहे. त्यामुळेच पुरुष बद्ध झाला आहे. त्या ग्रंथि उलगडल्या म्हणजे बंधापासून मुक्ती होते. तेव्हा आपण जे डोळे झाकून ते पद प्राप्त करू इच्छिता ते पुष्कळ झाले ते पद, ते आपले निजरूप म्हणजे सर्व आकाराचा निरास केल्यावर उरणारी शुद्ध संवित्, तेच ते होय. तेच या सर्व संसाराचे चित्र दाखविणारे, आरशाचे मोठे भिंग होय. तेव्हा ते आता केव्हा कोणत्या रूपात नाही ते मला दाखवा बरे? ती आत्मसंवित् जर अमुक काळी अमुक ठिकाणी अमुक रूपाने नाही, असे आपण म्हणाल, तर तो देश आणि तो काल हीच वंध्यापुत्राप्रमाणे मिथ्या ठरतात! आदर्शावाचून जसे प्रतिबिंब संभवत नाही, तसेच हेही असंभाव्य होय. सारांश, त्या संवित्दर्पणाच्या अभावी कोठेच काही नाहीसे होते. तेव्हा ते आपल्या डोळे उघडण्याने कसे लुप्त होणार? जोपर्यंत 'मी ते जाणतो' अशी बळकट गाठ हृदयात आहे, तोवर ते पद प्राप्त झालेच नाही, हेच खरे. अथवा जर प्राप्त झाले असेल तर ते ते मध्ये डोळे झाकून किंवा उघडून जे पद प्राप्त झाले आहे असे आपण समजतो, ते पूर्णपद नव्हे, कारण आपण त्याला कालक्रियादिकाची मर्यादा घालता! हे प्रियवरा, ही कालाग्नीसारखी तेजस्वी महा संवित् कोठे नाही पाहा बरे? नाना कल्पनारूपी इंधनराशीला ही संवित् अग्नीप्रमाणे आत्मरूप करून टाकते. ते परम पद जाणल्यानंतर मग नेत्रोन्मीलनादि कोणतेच कर्तव्य आपल्याला राहणार नाही. 'मी मनाचा निरोध करून ते पाहतो' ही हृदयातील ग्रंथि आपण सोडून द्या. हे जगत् आत्मरूप नाही, दुसरेच काही आहे, हीही दृढग्रंथि आपण निर्मूल करा. आणि चोहीकडे अखंड आनंदाने दाटून राहिलेले आत्मरूप पाहा. दर्पणातील प्रतिबिंबाप्रमाणे सर्व लोक आत्मस्वरूपावर भासतात, हे पाहू लागा, व 'मी सर्वत्र आत्मस्वरूप पाहतो' ही भावनाही

पुष्कळ आहेत त्यात, 'देहादिकाच्या ठिकाणी आत्मत्व असल्याचा निश्चय होणे' ही मुख्य—पहिली—ग्रंथी तिच्याच योगाने हा संसार एवढा अवाढव्य व अनिवार झाला आहे तशीच 'केवळ भासमानक जगताच्या ठिकाणी आत्मा नाही' असा निश्चय होणे, ही दुसरी ग्रंथी होय याचप्रमाणे जीव व ईश्वर हे निराळे किंवा जीव परस्पर निरनिराळे इत्यादी निश्चय या सर्व ग्रंथीच होत हे स्वरूपाचे अज्ञान अनादि कालापासून उत्पन्न झाले असून पुन ते दुमटून ग्रंथिरूपाला आले आहे त्यामुळेच पुरुष बद्ध झाला आहे त्या ग्रंथि उलगडल्या म्हणजे बंधापासून मुक्ती होते तेव्हा आपण जे डोळे झाकून ते पद प्राप्त करू इच्छिता ते पुष्कळ झाले ते पद ते आपले निजरूप म्हणजे सर्व आकाराचा निरास केल्यावर उरणारी शुद्ध संवित् तेच ते होय तेच या सर्व संसाराचे चित्र दाखविणारे, आरशाचे मोठे भिंग होय तेव्हा ते आता केव्हा कोणत्या रूपात नाही ते मला दाखवा बरे? ती आत्मसंवित् जर अमुक काळी अमुक ठिकाणी अमुक रूपाने नाही, असे आपण म्हणाल, तर तो देश आणि तो काल हीच वंध्यापुत्राप्रमाणे मिथ्या ठरतात! आदर्शावाचून जसे प्रतिबिंब संभवत नाही, तसेच हेही असंभाव्य होय सारांश, त्या संवित्पदाच्या अभावी कोठेच काही नाहीसे होते तेव्हा ते आपल्या डोळे उघडण्याने कसे लुप्त होणार? जोपर्यंत 'मी ते जाणतो' अशी बळकट गाठ हृदयात आहे, तोवर ते पद प्राप्त झालेच नाही, हेच खरे, अथवा जर प्राप्त झाले असेल तर ते ते नव्हे डोळे झाकून किंवा उघडून जे पद प्राप्त झाले आहे असे आपण समजतो, ते पूर्णपद नव्हे, कारण आपण त्याला कालक्रियादिकाची मर्यादा घालता! हे प्रियवरा, ही कालाग्नीसारखी तेजस्वी महा संवित् कोठे नाही पाहा बरे? नाना कल्पनारूपी इंधनराशीला ही संवित् अग्नीप्रमाणे आत्मरूप करून टाकते ते परम पद जाणल्यानंतर मग नेत्रोन्मीलनादि कोणतेच कर्तव्य आपल्याला राहणार नाही 'मी मनाचा निरोध करून त पाहतो' ही हृदयातील ग्रंथि आपण सोडून द्या हे जगत् आत्मरूप नाही, दुसरेच काही आहे ही दृढग्रंथि आपण निर्मूल करा आणि चोहीकडे अखंड आनंदाने दाटून राहिलेले आत्मरूप पाहा दर्पणातील प्रतिबिंबाप्रमाणे सर्व लोक आत्मस्वरूपावर भासतात हे पाहू लागा, व 'मी सर्वत्र आत्मस्वरूप पाहतो' ही भावनाही

पुन न करता सामान्य चैतन्याशी मिळून जाऊन स्वरूपात स्वस्थ असा."

याप्रमाणे प्रियेचे भाषण ऐकल्यानंतर हेमचूडाचे अंतःकरण अगदी शांत झाले त्याची सर्व भ्रांति दूर झाली व पूर्ण आत्मस्वरूप म्हणजे काय हे त्याला कळले क्रमाने पूर्ण तद्रूपता प्राप्त होऊन त्याला स्थैर्य प्राप्त झाले त्यानंतर त्याने पृथ्वीवर राहून हेमलेखादि स्त्रीजनाबरोबर पुष्कळ विहार केले मोठे विस्तृत राज्य चालविले प्रसंगी रणात जाऊन शत्रूनाही जिंकले नाना शास्त्राचे श्रवण केले ती लोकाना ऐकविण्याची व्यवस्था केली द्रव्यसचय केला अश्वमेध, राजसूय इत्यादि प्रमुख यज्ञ केले या प्रकारे दोन अयुत वर्षे तो जीवन्मुक्त अवस्थेचा अनुभव घेत राहिला पुढे हेमचूड जीवन्मुक्तदशेत विहार करताना पाहून राजा मुक्ताचूड आणि त्याचा बधु मणिचूड याच्याही मनात एकदा विचार उत्पन्न झाला की, हा पूर्वीप्रमाणे हल्ली का बरे दिसत नाही ? सुखामध्ये अतिशय आनदत नाही, दु खामध्ये उदास होत नाही, आणि लाभ–हानि, शत्रु–मित्र इत्यादी याला सारखेच वाटतात ! तर हे कशामुळे घडून आले ? नाटकातील पात्राप्रमाणे हा राजकारणही केवळ लीलेने पाहतो मदाने सदोदित गुगल्यासारखा तर दिसतो मन कोठे तरी अन्यत्र गेल्यासारखे सदोदित भासते पण कार्ये तर सर्व करतो ! तर हे कशाने व्हावे ? असा विचार आल्यावर त्या दोघानी एकातात त्याची भेट घेऊन 'हेमचूडा ! तुला ही स्थिती कशाने प्राप्त झाली ?' असा प्रश्न केला तेव्हा हेमचूडाने क्रमाने त्या दोघाना आत्मस्थितीचे मर्म समजावून सांगितले नतर हेमचूडाने बोध केल्यामुळे ते दोघे-पिता मुक्ताचूड व बधु मणिचूड–परमपद प्राप्त करून घेऊन जीवन्मुक्त स्थितीस पोचले पुढे प्रधानमडळीनेही राजापासून जगाचे गूढ समजावून घेऊन आत्मतत्वाचा विचार केला, तेव्हा तेही ज्ञानी झाले याप्रमाणे त्या विशालनगरात परपरापासून उपदेश घेऊन क्रमाक्रमाने सर्वांनीच ते तत्व जाणले तेथील पुरुष, स्त्रिया, मुले, वृद्ध, दास, किंबहुना गुराखीसुद्धा ज्ञानी झाले ! सर्वांचा देहाहभाव पूर्ण गळाला ! कोणाचाही काम, क्रोध, किंवा लोभ मर्यादेबाहेर म्हणून राहिला नाही, सर्व लोक कामक्रोधाना जिंकून व्यवहार करू लागले परब्रह्माच्या गोष्टी सागून माता मुलाना खेळवू लागल्या दासदासी ब्रह्मविचाराच्या कथा परस्परामध्ये बोलत स्वामिसेवा

करू लागल्या नट तात्त्विक कथाप्रसगानी भरलेली नाटके करू लागले गवई लोक ब्रह्मबोधाच्या विवेकवार्तांची गाणी गाऊ लागले विदूषक होते ते लोकव्यवहाराचा उपहास करू लागले आणि परतत्त्वाच्या विचारानी व उदाहरणानी सुदर झालेली शास्त्रे शास्त्री लोक शिष्याना पढवू लागले. अशा प्रकारे तेथे पुरुष, स्त्रिया, चाकरलोक, नाटकी, शिपाई, सरदार, मुत्सद्दी, कारागीर, वेश्या, सारे लोक ब्रह्मज्ञानी झाले व त्याचा व्यवहार प्राक्तन सस्कारवशात् चालू लागला घडली गोष्ट ती शुभ किवा अशुभ यासबधी कोणी आठवणसुद्धा ठेवीत नसत आणि होणाऱ्या गोष्टीपासून आनद होईल किवा दुःख होईल याकडे लक्ष देत नसत फक्त सद्य काली हसावे, आनद करावा, अथवा प्रसगवशात् खेद करावा किवा रागवावेही अशा प्रकारे मधमाशीप्रमाणे सर्व लोक नित्य व्यवहार करू लागले"

दत्तात्रेय पुढे सागतात– " तेथील पोपटही पिजऱ्यातून ब्रह्मविद्येचा उपदेश करीत, व प्रसगवशात् सनकादिकानी त्याचे ते शब्द ऐकून त्या नगरास 'विद्यानगर' म्हणून नाव दिले, हे तुला पूर्वी* सागितलेच आहे

याप्रमाणे तेथे पूर्वी हेमलेखेने बोध केलेला राजा हेमचूड जीवन्मुक्त तत्त्ववेत्ता होऊन गेला साराश, परम कल्याणाचे पहिले साधन सत्सग होय ज्याला परमकल्याणाची इच्छा असेल, त्याने सताचा सहवास धरावा

• • •

---

* प्रकरण ४, पृष्ठ १६ पाहा

११. जगताची मीमांसा

स्वतो न भासते यद्यपि भासते चित्समाश्रयात् ।
अतो जगत् स्यादादर्शप्रतिबिंबसुसंमितम् ॥ ६१ ॥

याप्रमाणे हेमचूडाची अद्भुत हकीकत ऐकून झाल्यानंतर परशुरामाला काही संशय उत्पन्न झाला. तेव्हा तो श्रीगुरूंस म्हणाला—"भगवन् ! सद्गुरो ! आपण हे मोठे अद्भुत म्हणून जे ज्ञान सांगितले, ते मला वाटते मोठे चमत्कारिक किंबहुना सर्वतोपरी अशक्य आहे ! कारण की, हे दृश्य विश्व आपण म्हटले तसे केवळ चैतन्यस्वरूपच कसे असणार ? ते तसे आहे हे पाहता येण्याजोगे नसल्यामुळे केवळ श्रद्धा ठेवून मानण्यापलीकडे दुसरा उपाय दिसत नाही. कारण चेत्य पदार्थांपासून चैतन्य वेगळ्या रीतीने केव्हाच अनुभवास येणारे नाही ! तेव्हा हे मुळीच जमत नाही, मग ते मनाला कसे पटणार ? तेव्हा कृपाळूपणाने मनापासून मला आपण हे समजावून द्या, मी प्रार्थित झालो आहे."

असा प्रश्न विचारल्यावर श्रीदत्तात्रेय परशुरामास म्हणाले, "परशुरामा, ऐक ! तुला दृश्याचे तत्त्व नीट समजावून सांगतो. हे सर्व दृश्य केवळ दृङ्मात्र आहे, दुसरे काही नाही. याला मी उपपत्ति सांगतो, तू अगदी एकाग्र चित्ताने ऐक. हे दृश्य जगत् हे एक कार्य आहे. कारण याची उत्पत्ति होताना आढळून येते. उत्पत्ति म्हणजे नवीनपणाने भासणे. याप्रमाणे पाहता प्रत्येक क्षणाला जगत् नूतनरूपाने भासमान होत आहे. कोणी म्हणतात, जग हे प्रत्येक क्षणी पालटणारे पण नदीप्रमाणे प्रवाहरूपाने नित्य आहे. दुसरे कोणी म्हणतात, स्थावर आणि जंगम पदार्थांच्या समुदायाने ते बनले आहे. पण काहीही असले तरी ते उत्पन्न झाले आहे, हे निश्चित आहे. आता ते कारणावाचून आपोआप–स्वभावतःच उत्पन्न झाले आहे असे म्हणणे योग्य होत नाही, कारण मग आपोआपच उत्पन्न व्हावयाचे तर

कुंभ हा कुंभच का व्हावा? वस्त्रच का होऊं नये? म्हणजे ही शिस्त आपोआप कशी राहते? आणि तशी ती न राहिल्यास व्यवहार कसा चालणार? शिवाय कार्य व कारण याचे संबंधही सर्वत्र असे निश्चित आढळतात की, योग्य सामग्री असली की कार्य उद्भवते, तीत काही उणे पडल्यास ते होत नाही त्या अर्थी स्वभावत जगत् उत्पन्न होणे संभवनीय नाही आणखी असे पहा की, जे कार्य जसे करण्यास जावे ते तसे सफळ होते, असाही अनुभव आहे तेव्हा अशा प्रकारचे जगत् आपोआप झाले, असे कसे म्हणावे? आता जरी जगाचे कारण दिसून येत नाही, तरी तेवढ्यावरून त्याला कारण नाहीच असे काही म्हणता येत नाही, कारण, पुष्कळ बाबतीत जो न्याय लागू होतो तो येथेही पत्करणे योग्य आहे म्हणजे ज्या अर्थी पुष्कळ वेळा कार्याच्या मुळाशी कारण आहे असे आढळते त्या अर्थी कोठे ते दिसले नाही, तरी ते असावे, असेच मानले पाहिजे एरवी सर्व लोकांच्या चाललेल्या व्यवहारास विरोध येईल तेव्हा साऱ्याच गोष्टी सकारण आहेत आणि यावसाठी काही कार्य करावयाचे असल्यास लोक त्याची साधने जमवू लागतात सर्वत्र असेच नित्य आढळते तेव्हा जगत् आपोआप उत्पन्न झाले हे म्हणणे संभवत नाही दुसरे कोणी म्हणतात, "हे जगद्रूप कार्य अव्यक्त अशा जड परमाणूंनी बनले आहे" परन्तु जगद् हे व्यक्त, अतएव त्याशी अत्यन्त भिन्न स्वरूपाचे, आणि नाशानन्तर मुळीच नसणारे असे असताही त्या अव्यक्त व जड परमाणूंच्या योगेच ते उत्पन्न होते म्हणावे, तर असत् व सत् याचे ऐक्य होणे हे परस्पर विरोधात्मक नाही काय? एकच वस्तू काळी आहे व काळी नाही, असे केव्हाही होणार नाही प्रकाश आहे तोच अधार आहे, असे होणे हे अशक्य आहे यामुळे या मतावर 'विरुद्ध धर्माचा एकावरच आरोप करणे' या स्वरूपाचा सकरनामक दोष येतो आता ईश्वरेच्छादि कारणे मानावी, तर खरा अशी की, केवळ इच्छेने—म्हणजे कृतीवाचून—मूळ परमाणूत गती कशी उत्पन्न व्हावी? पुन्हा, गुणसाम्यात्मक प्रकृतीपासून जगत् उत्पन्न झाले म्हणावे, तर तेही असंभवनीय कारण प्रकृतीच्या गुणात वैषम्य होण्याचे कारण तरी आधी सापडले पाहिजे ना? तसेच पुन्हा तिच्यात साम्य होण्यालाही कारण पाहिजे पण असे एकही कारण नाही जर प्रकृतीला चेतनाचे अधिष्ठान मानले नाही

तर हे जगत्कार्य उत्पन्न व्हावे कसे ? असे झाल्याचे उदाहरणही आढळत नाही. सारांश, या जगत्कार्याला कारण काही सापडत नाही. तेव्हा अशा अदृष्ट विषयामध्ये निर्णय करण्यासाठी वेदाचाच आधार घेतला पाहिजे, दुसरे प्रमाण सुसंगत होत नाही. कारण प्रमाता जो जीव तो स्वतः अपूर्ण, त्यामुळे योग्य असे प्रमाण समजणार कसे ? शिवाय, सामान्य अनुमानाने पाहताही कर्त्याविना कार्य झाल्याचे बहुधा कोठे आढळून येत नसल्यामुळे जगताला कर्ता हा असलाच पाहिजे आणि तो चेतनही असला पाहिजे, तसेच कार्य अलौकिक असल्यामुळे त्याचा कर्ता तरी साधारण कसा असेल ? म्हणून तो विलक्षण शक्तीचा असला पाहिजे. या पूर्णस्वरूप ईश्वराचे तत्त्व ओळखण्यास वेदाचेच सर्वांत श्रेष्ठ व निर्बाध प्रमाण आहे. त्या वेदांनी म्हटले आहे की, सृष्टीच्या पूर्वी एक पूर्ण स्वतंत्र असा महेश्वर होता. त्याजवळ काही सामग्री नसूनही त्याने आपल्या स्वातंत्र्याच्या जोरावर स्वस्वरूपभूत पटावर जगद्रूप चित्र आपल्या विलासासाठी भासमान केले. ज्याप्रमाणे स्वप्नात अथवा मनोराज्यात कोणी पुरुष स्वतः कल्पनेने देह निर्माण करून त्यालाच मी म्हणून त्याच्या योगे व्यवहार करीत राहतो, त्याप्रमाणे हा महेश्वर हे स्थूल जगत् उत्पन्न करून त्यावर मी असा भाव ठेवतो. आणि परशुरामा ! जसा हा तुझा देह स्वप्नादिकात लुप्त होत असल्यामुळे तो तुझे वास्तव स्वरूप होत नाही, त्याप्रमाणे प्रलयकाळी जगाचा लोप होत असल्यामुळे जगत् हा त्याचा देह होत नाही. तसेच, तू जसा देहादिकाहून भिन्न, केवळ चिन्मय आहेस, तसाच हा देव जगद्रहित, केवळ चैतन्यस्वरूप असून, निर्विकार आहे. त्याने आपल्याच ठिकाणी हे जगद्रूप चित्र उत्पन्न केले आहे. त्याहून अन्य कोणी कोठेच नसल्यामुळे हे चित्र दुसऱ्या कशावर उमटू शकेल ? चैतन्याशिवाय केव्हा, कोठे व काय असणे शक्य आहे ? जेथे चैतन्य नाही असे म्हणावे तो देखील सिद्ध होत नाही. परंतु चैतन्यच नाही म्हणून म्हणणार तर तो दुसरा कसा ! सिद्ध होणार ? सारांश, चैतन्यहीन जगाचा भास करणारी परिपूर्ण व अमित महासत्ता आहे. समुद्रापासून जसे तरंग किंवा सूर्यापासून तेज जसे भिन्न असू शकत नाही, त्याप्रमाणे सच्चिद्रूप आत्म्यापासून जगाला सत्ता नाही. सारांश, सृष्टीच्या आरंभी एक शुद्ध चैतन्यरूप महादेव मात्र होता. त्यापासून हे चराचर जगत् उत्पन्न झाले, ते त्याजवर राहते व त्याच्याच ठिकाणी

शेवटी त्यास जाते, असा वेदाचा आशय आहे येथे सशय घेणेच योग्य नाही कारण असे की, ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष अनुभवास येण्याजोग्या नाहीत, त्यासबधात वेद हेच प्रमाण निराबाध मानणे भाग आहे त्याणि ते वेद सागतात– 'हा देव जगदुत्पत्तीच्या पूर्वी सर्वसाधनविरहित असून त्याने हे सर्व जगत् उत्पन्न केले हा महेश्वर पूर्ण, शुद्ध व अत्यत स्वतत्र असल्यामुळे त्याने स्वात्मचैतन्यभितीवर अखिल जगद्रूप चित्र प्रगट केले आहे' त्याशिवाय दुसऱ्या कोणाच्या आधारावर ते राहात आहे असे सभवत नाही कारण हा ईश्वर परिपूर्ण असल्यामुळे त्याशिवाय दुसरी जागाच नाही त्यामुळे अन्य स्थानी जगताची स्थिति सिद्ध होत नाही तेव्हा आदर्शावरील प्रतिबिंबाप्रमाणे हे सर्व जगत् त्या परमेश्वराच्या स्वरूपावरच प्रगट झाले आहे, हेच म्हणणे समजस होय जगदुत्पत्तीला कारण असणारा हा देव, योग्याने सकल्पाने रचिलेल्या नगराप्रमाणे जगद्रूप क्रिया प्रगट करतो, हेच मत सुसमत आहे परशुरामा ! सकल्पाने रचिलेल्या तुझ्या स्वप्नादि सृष्टीमध्ये अनेक जीव, जड पदार्थ व दुसरे कित्येक प्रकार असता, ती मनातूनच उत्पन्न होते, मनातच राहते व शेवटी मनातच लय पावते, हे तर तुला माहीत आहे ना ? साराश, जशी ती केवळ मनोमय असते, त्याचप्रमाणे परमेश्वरापासून हे जगत् केवळ मनोमय उत्पन्न होते तो परमेश्वर केवळ चैतन्यमात्रस्वरूप आहे चैतन्य हीच सर्वसाक्षिणी त्रिपुरा देवी तिच्याच ठिकाणी अनत तऱ्हेच्या शक्ति एकवटल्या आहेत तीच सर्वमर्यादाशून्य अर्थात् पूर्ण व्यापक आहे व्यवहारात मर्यादा दोन प्रकारची असते, देशाची व कालाची त्यात देश हा आकारात्मक व काल हा क्रियात्मक असतो पण आकार किंवा क्रिया दोन्ही चैतन्याच्या आश्रयानेच राहणारी असल्यामुळे त्यायोगे चैतन्यालाच मर्यादा कशी बसणार ? चैतन्य म्हणजे ज्ञानकला-जाणणे हे कोणत्या जागी व कोणत्या वेळी नाही ? अथवा जाणणेच जिथे नाही ते आहे कसे ? पदार्थांचे असणे हे तरी प्रकाशित झाले पाहिजे अर्थात् अस्तितता हाच प्रकाश आणि प्रकाश हेच चैतन्य होय शिवाय प्रकाश म्हणजे भान–जाणणे हे स्वयसिद्ध असल्यामुळे प्रकाशच मुख्य होय जड वस्तु याचे सगतीनेच प्रकाशित होतात, स्वत प्रकाशित होत नाहीत परतु शुद्ध चैतन्य दुसऱ्याच्या साह्यावाचून आपल्या ठिकाणी प्रकाशते आता जर प्रकाशित न होताही पदार्थाला अस्तित्व आहे

असे म्हणशील, तर मग आहे आणि नाही याची व्यवहारात काहीच शिस्त राहणार नाही! जे नाही तेही आहेच म्हणावे लागेल तेव्हा अस्तित्व हा चैतन्याचा प्रकाश आहे, जसे आदर्शाचे अस्तित्व हेच प्रतिबिंबाचे अस्तित्व, त्याप्रमाणे चैतन्य हेच जगताचे अस्तित्व म्हणून सर्व जग चैतन्यच आहे, त्यात विशिष्ट आकार भासतात हे खरे, पण ते या चैतन्याच्या अगभूत घनतेमुळे व निर्मलपणामुळे भासतात, त्या आकाराच्या स्वतंत्र सत्तेमुळे नव्हेत पदार्थाच्या अगचे काठिण्य व निर्मलत्व याच्या योगानेच कोठेही प्रतिबिंब भासत असते, व ते धर्म जसे अधिकाउणे असतील त्या मानाने ते प्रतिबिंब स्पष्ट किंवा अस्पष्ट उमटते आरशात हे दोन्ही धर्म असल्यामुळे त्यात प्रतिबिंब स्पष्ट उमटते पाण्यात निर्मळपणा असतो, परंतु काठिण्य कमी असल्यामुळे ते तितके अस्पष्ट उमटते आकाशात निर्मळपणा आहे, परंतु काठिण्य मुळीच नसल्यामुळे प्रतिबिंब उमटत नाही, हे सर्वांच्या अनुभवाचेच आहे आता आदर्श जड आहे व तो स्वतत्रही नाही, यामुळे त्यावर प्रतिबिंब पडण्यास बाह्य अन्य बिंबाची अपेक्षा लागते, पण चैतन्य हे पूर्ण स्वतंत्र असल्यामुळे याला तीही अपेक्षा लागत नाही शिवाय चैतन्याचे ठिकाणी कोणताच मळ नसल्यामुळे निर्मलपणा हा स्वतःसिद्धच आहे मळ दुसऱ्या पदार्थाचा लागणार, पण चैतन्य हे एकटे एक व अखंडित असल्यामुळे चित्स्वरूपावर मळच संभवत नाही. किंबहुना या त्याच्या सर्वव्यापित्वामुळे त्याची शुद्धता सर्वांत अधिक आहे आता जे स्वतः भासमान होत नाही, दुसऱ्याच्या अनुपमाने भासमान होते, त्यालाच प्रतिबिंब असे म्हणतात, आणि जगत् हे याच प्रकारचे आहे हे सर्वांना माहीतच आहे, कारण ते स्वतः केव्हाच भासमान होत नाही, चैतन्याच्या, ज्ञानकलेच्या, जाणिवेच्या आश्रयावरच ते भासते तेव्हा जगत् हेही आदर्शातील प्रतिबिंबाच्या तुलनेचे आहे हे उघड होते तसच चैतन्य हे आदर्शासारखे आहे, कारण त्यातही निरनिराळे अनंत विचित्र भाव भासमान होत असताही त्यांना भासमान करणारे ते आदर्शाप्रमाणे लेशभरही आपल्या स्वरूपापासून च्युत होत नाही, म्हणजे पुन प्रतिबिंब घेण्यास सिद्ध असते तरीच आदर्शांतील प्रतिबिंबे जशी आदर्शाहून वेगळी नाहीत, त्याप्रमाणे चिदात्म्यावरील प्रतिबिंबेही चिद्रूपाहून वेगळी अर्थातच

नाहीत आदर्शातील प्रतिबिंब दुसऱ्या जिवामुळे पडते, तर चैतन्यावरील हे जगद्रूप प्रतिबिंब चैतन्याच्या स्वातंत्र्यामुळे पडते परशुरामा! तूही चेतन आहेस, तू स्वतः अनुभव घेऊन पाहा स्वतःच्या संकल्पबळाने, आपल्याच ठिकाणी कोणत्याही बिंबावाचून व अन्य कोणत्याही निमित्तावाचून नाना पदार्थांचे भाव प्रतिबिंबित होतात ना? आणि हे संकल्पाचे बळ म्हणजेच स्वातंत्र्याचे स्थूलस्वरूप निःसंकल्प अवस्थेमध्ये हच चैतन्य अगदी स्वच्छ रूपाने असते याप्रमाणे शुद्धस्वरूप चैतन्याचे ठिकाणी असणारे महत् स्वातंत्र्यच जगताच्या उत्पत्तीच्या अगोदर संकल्पस्वरूपाला मिळून त्यामुळेच प्रतिबिंबात्मक जगत् भासित झाले आहे संकल्पाच्या दृढतेमुळे हे चिरस्थायी भासू लागले आहे ते सर्वांना सारखेच भासते, तेही त्या सर्वेश्वराच्या पूर्ण स्वातंत्र्यामुळेच होय इतरांचे म्हणजे जीवाचे स्वातंत्र्य मर्यादित असल्यामुळे त्यांचे मनोमय जगत् त्या एकेकाच्याच प्रत्ययास येते तच जीवाचे अपूर्णत्व अभ्यासवशात् मणि, मंत्र, औषधी इत्यादिकांच्या योगाने जसजसे हटत जाते, तसतसे त्यांचे संकल्पाचे सामर्थ्यही वाढते उदाहरणार्थ—परशुरामा, इंद्रजालविद्या तू आपल्या ध्यानात आण तीमध्ये वस्तुतः काही सामग्री नसताही केवल संकल्पवशात् सृष्टी भासविली जाते ती सर्वांना सारखीच प्रत्ययास येते, स्थिर असते, व तीत यथाप्रमाणे पुनः व्यवहारही घडतो आणि शेवटी पाहावे तो ती आपल्याच जागी लय पावते हे जगतही तसेच प्रत्ययास येते अथवा दुसरे उदाहरण—योग्यांची मन सृष्टि पाहा ती ते स्वसंकल्पाच्या बळावर स्पष्टपणे अन्यांच्या अनुभवास आणतात ती पुष्कळ चिरस्थायी असते आता योग्यांचेही सामर्थ्य परिमितच असल्याने त्यांची सृष्टि बाह्य पदार्थावर उभारली जाते पण चैतन्यनाथ परमात्मा अपरिमित समर्थ असल्यामुळे त्यांची सृष्टि त्यांच्या स्वस्वरूपातच प्रगट होते सारांश, प्रतिबिंबाला जसे आदर्शाच्या स्वरूपावेगळे अस्तित्व नाही, त्याप्रमाणे चैतन्यावाचून जगताला अस्तित्व नाही याच विचाराच्या योगाने जगत् हे मिथ्या आहे, असे ठरते सत्य असते ते आपला स्वभाव सोडीत नाही, असत्य असेल तेच आपल्या स्वरूपाचा त्याग करते पाहा की परशुरामा, हे जगत् अतिशय चंचल म्हणजे क्षणिक आहे यासाठी आरसा व त्यातील प्रतिबिंबे यांच्याप्रमाणे तू या जगताच्या स्वरूपाचा नीट विचार कर आदर्श

हा अचल असतो, प्रतिबिंबे ही चल असतात त्याप्रमाणे जगत् हे चल आहे व त्याला आधार असणारे चैतन्य हे स्थिर आहे जगतातील कोणत्याही अवस्थेचा विचार केला असता ती काल्पनिकतेने बदलतेच, परंतु एके काळीही एकाच रूपाने सर्वत्र राहात नाही जगातील सर्व भाव अनिश्चित आहेत पाहा की, सूर्याचा प्रकाश हा सर्व पदार्थांना प्रकाशित करतो, परंतु हा मानवाचा विचार झाला उलूकादिक दिवांध आहेत त्यास तो उलट अंधःकारच वाटतो तेव्हा हा प्रकाश व हा अंधार असे विचारपूर्वक निवडता येत नाही असेच विष ते कोणाला विष आहे तर दुसऱ्या कोणाला—त्यात निपजणाऱ्या कीटकाना—तेच अमृत आहे भित ही मनुष्याच्या जाण्यास अटकाव करणारी आहे, पण तीच गुह्यकादि योग्याना अटकाव करू शकत नाही. जो काळ अथवा प्रदेश मनुष्यानी फार विस्तृत म्हणून मानलेला असतो, तोच देवाना अथवा योग्याना त्याच्या उलट अनुभवास येत असतो तेव्हा आरशात दृश्य होणाऱ्या प्रदेशाचा दूरपणा असा केवळ आदर्शमात्रच असल्यामुळे व्यर्थ होतो, टिकत नाही. तद्वत् या जगाचे स्वरूपही विचारपूर्वक पहाता टिकत नाही म्हणूनच सर्वाश्रयभूत जे चैतन्य त्यावाचून सत्य असे काहीच नाही जे काही आहे म्हणून भासत आहे ते सर्व शुद्ध चैतन्य आहे

याप्रमाणे परशुरामा ! हे जगत् केवळ चैतन्यस्वरूप आहे, दुसरे काही एक नाही हा विषय तुला तुझ्या प्रश्नाप्रमाणे मी स्पष्ट करून सांगितला आहे "

१२. टेकडीच्या पोटात !

**निर्माय भावनायोगाल्लोकमस्मिन् महाश्मनि ॥
समुद्रवलयां पृथ्वीं शास्ति नित्यं सुतस्त्वयम् ॥ ६४ ॥**

श्रीदत्तात्रेयाच्या तोंडून याप्रमाणे जगताचे तात्त्विक स्वरूप ऐकून झाल्यावर परशुरामाचे अंतःकरण पुनः आणखी संशयाने गढूळ केले. तो म्हणाला, " भगवन् ! जगतासंबंधी आपण सांगितलेला विचार मी ऐकला. आपले म्हणणे बरोबर आहे, त्यात काही दोष दिसत नाही. तरी पण भगवन् ! हे सर्व जगत् खरं आहेसे का बरे भासते ? तसेच दुसऱ्या बुद्धिमान् पुरुषांनी ते खरेच आहे, असे कसे ठरविले ? जगत् सत्य नाही असे मी आपणाकडून ऐकले; तरीही ते पुनः खरेसे भासते ते कशामुळे ? गुरुनाथ ! हा माझा संशय नष्ट करा "

परशुरामाने असे विचारताच सद्गुरु श्रीदत्तात्रेय म्हणाले, " परशुरामा ! या भ्रमाचे कारण सांगतो, ऐक. ते फार पुरातन आहे सत्य वस्तु जशी असेल तशी ग्रहण न करता ती काही भलत्याच तऱ्हेची आहे असे समजून त्याचीच दृढ भावना करणे हे या भ्रमाचे मूळ आहे. पाहा की, जीव हा आपले शुद्ध स्वरूप विसरून देहालाच मी म्हणू लागतो परंतु वास्तविक पाहता मांस, रक्त आणि हाडे ही कोणीकडे व अत्यंत निर्मल चिदात्मा कोणीकडे ? परंतु केवळ दृढ भावना केल्यामुळेच आत्मा देहरूप होतो. किंबहुना, आत्मा केवळ चैतन्यरूप आहे असे समजले तरी पुनः देहभ्रम होतो ! याच प्रकारे केवळ दृढ भावनावशात् जगत् हे सत्य भासते. त्याच्या उलट, जगत् हे मिथ्या आहे, अशी भावना केली म्हणजे हा भ्रम निवृत्त होतो जो जशी भावना करतो, त्याला तसतसे जगत् भासते याच संबंधात तुला मी एक पूर्वीचा वृत्तांत सांगतो, ऐक.

बंगाल देशात सुंदरपुर म्हणून एक सुप्रसिद्ध शहर होते. तेथे पूर्वी सुषेण नावाचा एक प्रख्यात राजा होता. तो मोठा बुद्धिमान होता. त्याचा महासेन

नावाचा एक धाकटा भाऊ होता. राजा सुषेण याने एकदा अश्वमेध यज्ञाने परमेश्वराचे पूजन केले. त्या प्रसंगी त्याने यज्ञाचा घोडा सोडला; व त्यामागून त्याच्या संरक्षणास त्याचे मोठे बलशाली व पराक्रमी असे पुत्र मोठी सेना घेऊन निघाले. तेव्हा मार्गांत अश्वाला अडविण्यारा आलेल्या सर्वांना स्वसामर्थ्याने जिंकून ते पराक्रमी राजपुत्र त्या अश्वाबरोबर द्वारावतीच्या तीरी पोचले. तेथे त्यांनी तपोनिधि राजर्षि तरुण याला पाहिले. परंतु आपल्या पराक्रमाच्या गर्वात त्यांची काही पर्वा न करता, त्याला न भेटता, ते तसेच पुढे निघून गेले. तेव्हा त्या तरुणाचा मुलगा आपल्या पित्याची यांनी अवज्ञा केल्याचे पाहून रागावला व त्याने पुढे होऊन, यज्ञाचा घोडा अडवून धरून पित्याची अवज्ञा केल्याबद्दल त्यांची पुष्कळ निर्भर्त्सना केली. तेव्हा राजपुत्रांनी त्याला भारी वाजूनी आपल्या सैन्याने वेढले. त्याबरोबर तरुणाचा पुत्र त्या घोड्याला घेऊन ते राजपुत्र पाहात असतानाच समोर असलेल्या एका टेकडीच्या पोटात शिरला! तेव्हा राजकुमारांनी शस्त्राचा विलक्षण मारा करून ही टेकडी फोडून काढली. टेकडी फुटताच तो तरुणसुत मोठे सैन्य घेऊन बाहेर निघाला व त्याने राजकुमारांशी युद्ध केले. त्यात त्याने त्यांचे सैन्य ठार करून राजपुत्रांना पराभूत केले आणि त्यांना बांधून घेऊन तो पुनः त्या टेकडीत शिरला. इतका प्रकार होताच राहिलेल्या लोकांनी राजाला जाऊन ही सादंत हकीकत कळविली. ती वार्ता ऐकून राजा सुषेण याला मोठे आश्चर्य वाटले. तो तत्काळ आपल्या बंधूला म्हणाला, " वत्सा! हा तरुणमुनि जेथे राहतो त्या प्रदेशास तू तावडतोब जा. या तपस्व्याचे सामर्थ्य फार थोर असते. मनुष्ये अथवा देव त्यांना जिंकू शकत नाहीत. म्हणून त्या मुनीला तू सुप्रसन्न करून घे, व मुले आणि यज्ञाचा घोडा घेऊन लागलीच परत ये. हा वसंतकाळ यज्ञकार्याला उचित आहे. तो तसाच निघून जाऊ नये हे खरे. पण तपस्व्यांपुढे आपण गर्व करून उपयोग नाही. ते क्रुद्ध झाले तर एका क्षणात जग जाळून भस्म करतील. याकरिता त्यांना प्रसन्न करूनच तू आपला कार्यभाग उरकून ये."

ही राजाची आज्ञा होताच महासेन तयार निघाला. तो त्या तरुणमुनीच्या आश्रमास येऊन पोचला. त्या वेळी तो मुनि समाधिस्थ झाला होता. त्याने शरीर बहुतेक टाळून लाकडासारखे झालेले होते. मन व सर्व इंद्रियें शांत

झाली होती त्याचा अहंभाव निर्विकल्प दशेच्या अपार समुद्रात लय पावला होता त्याला पाहताच महासेनाने आदराने साष्टांग नमस्कार केला व हात जोडून नाना प्रकारे स्तुति करून त्या मुनीश्वराला संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न चालविला याप्रमाणे स्तुति करीत त्याचे तीन दिवस गेले तेव्हा पित्याच्या स्तवनाने संतुष्ट होऊन त्याचा मुलगा बाहेर आला व महासेनाला म्हणाला, ' राजा ! तुझे स्तवन पाहून मला फार संतोष झाला तुझा काय मनोरथ आहे तो सांग, मी तो लागलीच पुरवितो या महामुनीचा मी पुत्र आहे. माझ्या पित्याची भाषण करण्याची वेळ अद्याप झालेली नाही याचे अंत करण समाधीत लीन झाले आहे व हा बारा वर्षांनी समाधीतून उठणार आहे त्यात पाच वर्षे झाली व सात राहिली आहेत हा त्याचा पूर्वीचाच संकेत झालेला आहे तेव्हा आमच्यापासून तुला काय मिळवावयाचे आहे, ते मला सांग मी ते करीन मी लहान मूल आहे, असे तू समजू नकोस मी आपल्या पित्याच्या बरोबरीचा तपस्वी आहे तपस्वी योगी पुरुषांना जगात अशक्य असे काही नाही '

असे मुनिकुमाराचे भाषण ऐकून महासेन याने त्याला साष्टांग नमस्कार केला व हात जोडून तो म्हणाला – " मुनिपुत्रा ! तुझा पिता समाधीतून जागृत होऊन त्याच्याशी संभाषण व्हावे, हीच मला फार इच्छा आहे तेव्हा मजवर कृपा करून खरोखर माझे इच्छित तुला पुरवावयाचे असेल, तर एवढी गोष्ट मला साधून दे " याप्रमाणे राजाचे भाषण ऐकताच तो मुनिपुत्र पुन म्हणाला, " राजा ! ही तुझी इच्छा पूर्ण होणे निखालस अशक्य तरी पण तुला एवढा करतो म्हणून विश्वास दिल्यावर पुन नाही कसे म्हणावे ? तर तू आता थोडा वेळ थांब व माझे योगमार्गातील अद्भुत सामर्थ्य पाहा हा माझा पिता, सध्या परमपावनपदी विश्रांति घेत आहे याला बाह्य प्रयत्नांनी जागृत करण्यास कोणी समर्थ नाही तेव्हा सूक्ष्म योगमार्गाने जाऊन मी आता याला सावध करतो, पाहा !'' याप्रमाणे बोलून त्याने आसन करून सर्व इंद्रिये पूर्णपणे अनिरुद्ध केली व प्राणवायूच्या ठिकाणी अपानवायूचा संयोग करून मुख्य प्राणाने तो बाहेर पडला, आणि आपल्या पित्याच्या शरीरात शिरला नंतर तेथे त्याच्या लीन झालेल्या मनाला हालवून सावध करून तो लागलीच फिरून आपल्या देहात आला इतक्यात

तो मुनि जागृत झाला. पाहतो तो पुढे राजा मोठ्या लीनतेने स्तुति करीत उभा आहे. तेव्हा त्याचा मनोरथ काय आहे, ते त्याने योगदृष्टीने पाहिले. मग त्याने केलेले स्तवन इ. सर्व प्रकार ध्यानात घेऊन त्याच्या मनाला संतोष झाला. मग त्याने आपल्या मुलाला बोलावून शांतपणे सांगितले की, "बाळ, असे पुन: करू नये क्रोध हा तपाला घातक आहे. शिवाय राजाने लोकांचे संरक्षण केले– सुव्यवस्था ठेवली तरच तप निर्विघ्नपणे सिद्धीस जाते; म्हणून राजाच्या कार्यात विघ्न आणणे हे योग्य नाही. हा दैत्याचा स्वभाव आहे, तो मुनीचा धर्म नव्हे तेव्हा मनातील राग घालवून तो घोडा आणि ते राजपुत्रही चटकन याला देऊन टाक. याला जाऊ दे लवकर, नाही तर यज्ञाची वेळ निघून जाईल." याप्रमाणे पित्याने सांगताच त्या मुनिपुत्राचा क्रोध मावळला व त्याने तत्क्षणीच त्या टेकडीत प्रवेश करून तो घोडा व ते सर्व राजपुत्र महासेनाला मोठ्या प्रीतीने आणून दिले तेव्हा तो घोडा व ते राजपुत्र यांना गावाकडे रवाना करून आश्चर्यचकित झालेल्या महासेनाने त्या मुनींना साष्टांग नमस्कार घालून आणि हात जोडून प्रसन्न केले नंतर तो म्हणाला– "भगवन् ! या टेकडीच्या गर्भात हे माझ्या बंधूचे मुलगे व तो घोडा हे कसे राहिले ? मला हे समजून घेण्याची इच्छा आहे. आपण मला सांगा"

याप्रमाणे राजाने विचारल्यावर तो तरुण मुनि त्याला म्हणाला– "राजा ! सांगतो, ऐक पूर्वी मी राजा होतो. मोठे विस्तृत राज्य पुष्कळ वर्षे मी चालविले नंतर एकदा परमेश्वराच्या कृपेने तुर्यात्मक अधीश्वर चित्स्वरूपाचे मला ज्ञान झाले तेव्हा पुढे हा सर्व लोकव्यवहार मला तुच्छ वाटून मी त्याला कटाळलो व राज्य मुलाच्या स्वाधीन करून या वनात राहिलो माझी स्त्रीही मजबरोबर आली. तेव्हापासून तपश्चर्या करीत करीत माझी येथे अर्बुद संवत्सरे गेली माझी सेवा करून माझी स्त्रीही पूर्ण स्थितीला पोचली. पुढे एकदा भविष्यकालीन नियतीच्या अकल्प्य प्रभावामुळे माझ्या स्त्रीला मी समाधीत असतानाच अकस्मात् कामेच्छा उत्पन्न झाली. तेव्हा ती कामाकुल होऊन मजकडे आली. तो मी समाधीमध्ये स्थिर चित्त करून बसलो होतो. ती तर कामाने फारच व्याकुल झाली अशा स्थितीत तिने माझ्या संभोगाची भावना केली आणि दृढ भावनावशात् तिचा मजशी

संभोग होऊन तिला गर्भ राहिला. पुढे तिला हा मुलगा झाला तो होताच तिने त्याला माझ्या मांडीवर ठेवून मला समाधीतून जागृत केले, व तिला काय वाटले कोण जाणे, तिने आपला देह पंचभूताशी मिळविला व ती स्वरूपात लीन झाली मग मला जेव्हा माझ्या मांडीवर तो मुलगा दिसला, आणि ही कैवल्यस्थानी गेल्याचे लक्षात आले, तेव्हा मला त्याची दया आली मग मी त्याला वाढविले पुढे एकदा प्रसंगवशात् मी पूर्वी राज्य चालविले असल्याचे त्याने मजकडून ऐकले व याला राज्य चालविण्याची इच्छा झाली तेव्हा त्याने माझी प्रार्थना केली त्यानंतर त्याने माझ्या उपदेशापासून उत्कृष्ट योगसिद्धि प्राप्त करून घेतली त्यामुळे केवळ भावनाबलाने त्याने या टेकडीत एक जगत् निर्माण करून त्यातील सर्व प्रदेशाचा राज्यकारभार चालविला आहे त्याच राज्यात त्याने तो घोडा व राजाचे कुमार यघात घालून ठेवले होते"

हे भाषण ऐकून महासेन म्हणाला, "हे मोठे आश्चर्य आहे! पण भगवन्! मला तो प्रदेश पाहण्याची इच्छा आहे तर कृपा करून दाखवा बरे" अशी प्रार्थना केल्यावर, "वत्सा! याला याच्या इच्छेप्रमाणे तुझा राज्यविस्तार दाखव" असे त्या मुनीने आपल्या पुत्रास सांगितले, आणि आपण स्वत समाधीत प्रविष्ट झाला नंतर तगणमुनीचा पुत्र त्या राजाला घेऊन त्या टेकडीजवळ आला व त्याने स्वत आत प्रवेश केला परतु राजाला तसे शिरण्याचे साधेना तेव्हा त्याने मुनिपुत्रास हाक मारली तोही आतून त्याला बोलावू लागला शेवटी राजाला आत येता येत नाही हे पाहून तो मुनिपुत्र म्हणाला, "राजा, तू योगाभ्यासी नाहीस! तेव्हा तुला आत शिरणे अशक्य आहे खरे योगज्ञानावाचून ही टेकडी कोणालाही घनरूप—स्थूलरूपच होणार पण पित्याच्या आज्ञेला मला मान द्यावयाचा आहे; त्यामुळे तुला आत नेणे मला अवश्य आहे तर राजा, आता तू हा आपला देह या जमिनीवरील गवताच्या खाचेत ठेवून दे, आणि केवळ लिंगदेह घेऊन मजबरोबर आत प्रवेश कर" यावर राजा म्हणाला, "मुनिपुत्रा! देहातून बाहेर निघण्याचे मला सामर्थ्य नाही देह कसा टाकावयाचा? देह टाकणे म्हणजे मरण नव्हे काय?"

तेव्हा मुनिपुत्र हसून म्हणाला, "अरे! योगाची मार्ग ओळखच नाही!

तर आता असू दे तू डोळे मीट " असे म्हणून त्याने डोळे मिटताच योग-सामर्थ्याने मुनिपुत्राने त्याच्या शरीरात प्रवेश केला मग प्रथम त्याचा लिंगदेह काढून घेऊन स्थूल शरीर त्या खाचेत नेऊन ठेवले नतर त्या लिंगदेहाला घेऊन त्या टेकडीत त्याने प्रवेश केला या वेळी राजा मुळीच सावध नव्हता त्याचे स्थूल शरीर टेकडीबाहेर राहिल्यामुळे मुनिपुत्राने त्याला स्वसंकल्पाने निर्माण केलेले दुसरे एक शरीर देऊन त्यात त्याला प्रविष्ट करवून नतर त्यास जागृत केले तो जागा होऊन पाहतो तो एका महा आकाशात मुनिपुत्र आपल्याला घेऊन वेगाने चालला आहे ! त्या वेळी वर, खाली व बाजूलाही ते भयकर व अमर्याद आकाश पसरलेले पाहून तो त्याला व मुनिपुत्रास म्हणू लागला, " मुनिपुत्रा ! मला येथे आता सोडून देऊ नको बरे ! या अतरालात मला तू सोडून दिलेस तर मी पडेन आणि माझा चुराडा होऊन जाईल ! "

राजा असा घाबरलेला पाहून मुनिपुत्रास हसू आले तो राजाला म्हणाला, " राजा ! तू भिऊ नको मी तुला सोडीत नाही धीर धर, आणि टेकडीच्या पोटात मी निर्माण केलेला हा सर्व प्रदेश पाहा " तेव्हा राजाला धीर आला व तो पाहू लागला तो तेथे त्याला खाली दूरवर सर्व आकाश दाट अधाराने व्यापून गेलेले दिसून आले त्यात नक्षत्रे तेवढी चमकत होती त्यातून पुढे जाता जाता त्यास नतर चद्रमडळ आढळले तेथे येताच तो थडीने गारठून गेला पण त्या मुनिपुत्राने त्याचा बचाव केला पुढे तो सूर्यमडळास पोचला तो त्याच्या धगीने तो होरपळू लागला तेव्हा मुनिपुत्राने योगसामर्थ्याने त्याला वाचविले नतर तसेच पुढे जाऊन काही वेळाने ते दोघे मेरूच्या शिखरावर उतरले नतर मुनिपुत्राने दाखविल्याप्रमाणे राजा तेथील सर्व प्रकार पाहू लागला दूरचे सर्व काही पाहता यावे म्हणून मुनिपुत्राने त्याला तशी सूक्ष्म आणि व्यापक दृष्टी दिली तिच्या योगाने त्याने लोकालोक पर्वताच्या ओळी पसरलेल्या पाहिल्या त्याच्या पलीकडे दाट अधार पसरला असून अलीकडे सुवर्णाची जमीन होती तसेच तेथे कित्येक समुद्र, नद्यांनी व पर्वतांनी भरलेली सप्तद्वीपे सर्व भुवने, इद्रादि देव दैत्य मनुष्ये, राक्षस, यक्ष, किंपुरुष इ० सर्व प्रकार त्या राजाला आढळून आले याचप्रमाणे तेथे सत्यलोक, वैकुठ, कैलास इ० स्थानेही असून त्यांवर मुनिपुत्र स्वत व विधि

विष्णु आणि शिव या तीन नावानी पृथक् रूपे धारण करून निवास करीत असल्याचे त्याने पाहिले शिवाय तोच मुनिपुत्र आपले रूप बदलून भूमीचे सार्वभौमत्व स्वीकारून सर्व लोकाचे शासन करीत आहे असेही तेथे त्याच्या अनुभवास आले

मुनिपुत्राचे असे हे अद्भुत योगसामर्थ्य अवलोकन करून राजाला फारच विस्मय वाटला तेव्हा त्याला मुनिपुत्र म्हणाला, "महासेना ! हा नूतन प्रदेश पाहता पाहता आपली एकदर किती वर्षे गेली, तुला माहीत आहे काय ? एकदर बारा अर्बुद वर्षे गेली ! आणि येथे तर एकच दिवस झाला आहे ! चल, आपण त्या भूप्रदेशास जेथे माझा पिता आहे तेथे जाऊन पाहू "

असे म्हणून त्या मुनिपुत्राने राजाला बरोबर घेऊन आकाशात उड्डाण केले, आणि तो पूर्वीप्रमाणे बाहेर आला

१३. विलक्षण स्वप्न !

तस्मादिदं दृश्यजालं स्वाप्नदृश्यसमं स्थितम् ॥
दीर्घकालोऽपि हि स्वप्ने भासते निर्विशेषत ॥ ७७ ॥

टेकडीतून बाहेर पडण्याचे वेळी त्या राजाला निद्रित करून त्याचा सम्स्कारमात्रस्वरूप असा लिंगदेह घेऊन मुनिपुत्र बाहेर आला व त्याने तो त्या पूर्व शरीरात घातला आणि मग त्याला सावध करून उठविले महासेन सावध झाला तो त्याला हा बाह्य भूप्रदेश, तेथील भूमि, झाडें, माणसे, ओढे, तलाव इत्यादि सर्व प्रकार अगदी नवीन असे दृष्टीस पडले तेव्हा तो अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन त्या मुनिपुत्रास म्हणाला, "महात्मन् ! हा कोणता प्रदेश आपण मला दाखविला ? पूर्वी पाहिला त्याहून हा वेगळा आहे हा काय चमत्कार आहे ?"

तेव्हा मुनिपुत्र म्हणाला– "राजा, आपण पूर्वी जेथे राहात होतो तोच हा प्रदेश दीर्घ काल गेल्यामुळे याचे स्वरूप बदलले आहे टेकडीतील प्रदेशात जो आपला एक दिवस गेला, तेवढ्याच काळात येथे बारा अर्बुदे लोटली म्हणून याचे रूपांतर झाले वागण्याची पद्धति आणि बोलण्याची भाषा दोन्ही पालटली आहेत कालगतीने लोकस्थिती अशीच बदलत असते मी तर पुष्कळ वेळा हा प्रकार पाहिला आहे हा पाहा माझा सामर्थ्यवान पिता येथे समाधि लावून बसला आहे याच स्थानी तू पूर्वी माझ्या पित्याची स्तुति केलीस ही ती टेकडी पाहा होतच मी तुला माझी वेगळी सृष्टि दाखविली या वेळेपर्यंत तुझ्या बापूच्या वंशात हजारो पुरुष होऊन गेले बगाल्यात तुझे सुंदर म्हणून जे नगर होते, त्या जागी हल्ली श्वापदांनी भरलेले अरण्य पसरले आहे. तुझ्या बापूच्या वंशात सध्या वीरबाहु राजा असून तो माळव देशात शिप्रा नदीच्या काठी विशाल नामक नगरात राज्य करीत आहे व तुझ्या वंशातील सुशर्मा म्हणून एक पुरुष द्राविडामध्ये राजा झाला आहे ताम्रपर्णी नदीच्या काठी वर्धननामक नगर त्याची राजधानी आहे राजा,

अशा प्रकारे लोकस्थितीचे परिवर्तन सदोदित होत असते अल्प कालामध्येच हे नवीन जग निर्माण झाले आहे पुढेही असाच काही काळ लोटल्यानतर हे पर्वत, नद्या, तलाव आणि भूप्रदेश सर्व पालटून जाणार आहे अशीच जगाची रहाटी आहे कालगतीमुळे पर्वताच्या जागी खोल दरी होते व खोल जागी पर्वत उत्पन्न होतात, शुष्क व निर्जल प्रदेश पाण्याने भरून जातात व डोंगराळ प्रदेशाची वाळवटे बनतात, दगडासारखी कठीण जमीन अतिशय मऊ बनते व मऊ असते ती कठीण होते, उखर जमीन सुपीक होते व पिकाऊ जमिनीचे माळरान बनते, रस्त्याने खडे होतात व खडे तीच रस्ते होतात, खारे पाणी गोड होते व गोड ते खारे होते कदाचित् मनुष्याची वस्ती वाढते, कदाचित् पशूची सख्या वाढते आणि कदाचित् कृमिकीटकाचीच गर्दी उसळते याप्रमाणे हे जग कालवशात भिन्नरूपाने परिणाम पावते तेव्हा हाच आमचा पूर्वीचा प्रदेश या रूपाला आलेला आहे, हे तू नीट ध्यानात घे "

हे मुनिपुत्राचे भाषण श्रवण केल्यानतर तो महासेन राजा अत्यत शोकाकुल झाला थोड्याच वेळात त्याला मूर्च्छा येऊन तो भूमीवर पडला तेव्हा मुनिपुत्राने त्याला धीर देऊन सावध केले सावध होताच महासेन अतिशय दु खित होऊन एखाद्या दीनाप्रमाणे विलाप करू लागला आपला बधू, त्याचे मुलगे, तसाच आपला स्त्रीवर्ग व मुलेबाळे याचे पुन्हापुन्हा स्मरण करून तो शोकाने फार हळहळू लागला तेव्हा याप्रमाणे तो मोहाने शोक करताना पाहून त्याला बोध करण्याच्या हेतूने मुनिपुत्र त्यास म्हणाला, " राजा ! तू खरोखर बुद्धिमान् आहेस, मग तू कोणासाठी व काय म्हणून हळहळतोस ? शहाणे पुरुष निष्फळ कर्म कधी करीत नसतात फल काय याचा विचार न करता एखादा उद्योग आरभितो तो बालिश होय. तेव्हा तू कोणाबद्दल व का शोक करतोस ते मला साग पाहू ! "

असा प्रश्न केल्यावर महासेन मोठ्या दु खाने पुन म्हणाला, " मुने ! माझ्या शोकाचे कारण तुला दिसत नाही काय ? जो सर्वस्वी बुडाला त्याचे कारण तू काय विचारतोस ? एखाद्या आप्ताचा वियोग झाला तरी मनुष्याला दु ख होते, आणि माझ्या सर्वस्वाचा नाश झाला असताही तू पुन कारण विचारतोस, तेव्हा तुला काय म्हणावे ! "

मुनिपुत्रही पुन हसून म्हणाला—" राजन् ! तुझा हा पूर्वापार चालत आलेला काही कुलधर्मच आहे की काय ? मला माहीत नाही ! सांगू पाहू ? तसे असेल तर शोक करणे बरोबर आहे नाही तर त्यात मोठाच प्रत्यवाय यावयाचा ! अथवा शोक केल्यावर गेलेले पुन प्राप्त होते, अशी का तुझी समजूत आहे ? राजा, धीर धरून विचार कर की, दु ख करून आता फायदा काय ? स्वजन नष्ट झाले म्हणून तू शोक करीत असलास, तर मला सांग की, तुझा आजा वगैरे पूर्वीचे जे आप्तेष्ट केव्हाच विनाश पावले होते, त्याच्याबद्दल तू सदैव शोकच करीत राहिले पाहिजे होतेस; मग या वेळेपूर्वी तू शोक करीत नव्हतास तो कसा ? दुसरे असे सांग की, ते बांधव कोणाचे ? तुझे ?—तर त्याच्याशी तुझे संबंध कशावरून ? त्याचे व माझे आईबाप एकच, असे म्हणशील तर त्या आईबापाच्या विष्ठेमधील जे कीटक असतात, तेही देहमधली असतात, मग ते तुझे बांधव का नव्हेत ? आणि त्याच्याबद्दल तू शोक केला नाहीस तो ? राजा, प्रथम तू विचार कर की, तू स्वत वस्तुत कोण आहेस, व जे नष्ट झाले म्हणून तू शोक करीत आहेस ते वस्तुत कोण आहेत ? तू देहच आहेस किंवा त्याहून भिन्न कोणी आहेस ? देह हा एक जड पदार्थांचा समुदाय आहे आणि सर्व समुदायाचा किंवा त्याच्या एखाद्या अंगाचा जो नाश त्यालाच नाश असे म्हणतात मग यावरून पाहता देहाच्या अंशा-अंशाचा नाश तर प्रत्येक क्षणास होतच आहे ! मल, मूत्र, कफ, तसेच नखें, केस इत्यादि याचा सारखा नाश चाललाच आहे ! मग तू अखंड रडतच बसावयास पाहिजे ! आता—देहाच्या सर्वांशी नाशाला नाश म्हणावे, आणि म्हणून दु ख करावे, तर सर्वात्मना देहाचा नाश केव्हाच होत नाही तुझ्या बांधवांच्या देहाचा अंश पृथिव्यादि पदार्थांच्या रूपाने आहे हे उघड आहे अथवा त्याचाही नाश होतो म्हटले तरी शेवटी केवळ आकाश हे अविनाशी व शुद्ध राहतेच परंतु हे राहू देच आधी तू म्हणजे काही देह नव्हेस, देही आहेस कारण तू जसा ' हे माझे वस्त्र ' म्हणतोस, तसाच ' हा माझा देह म्हणतोस, मग तू देहच कसा ते सांग पाहू ? तेव्हा जर तू देहाहून निराळा आहेस, तर दुसऱ्याच्या देहाशी तुझा संबंध तो काय ? तुझ्या बांधवांच्या वस्त्रादिकाशी जसा तुझा तिळभरही संबंध नाही, तसाच त्याच्या देहाशीही

नाही. जसे वस्त्र तसेच शरीर. मग त्याचे देह नष्ट झाले म्हणून तुला शोक का व्हावा ? माझे शरीर, माझा प्राण, माझे मन इ. बोलत असणारा तू स्वतःच काय स्वरूपाचा आहेस, ते मला प्रथम सांग पाहू ?"

असे मुनिपुत्राने विचारल्यावर महासेन घटकाभर स्वस्थपणे विचार करीत राहिला. परंतु शेवटी त्याच्या प्रश्नाचे उत्तर न सापडल्यामुळे दीनपणे तो मुनिपुत्राला म्हणाला, "भगवन्, मी कोण हे मला अगदीच कळत नाही ! मी शोक करीत आहे खरा, पण त्याचे कारण मला समजत नाही. मी अज्ञान, आपणाला शरण आहे. तर भगवन् ! हे काय गूढ आहे ते मला सांगा. आपला कोणीही बांधव मृत झाला की सर्वचजण शोक करतात. ते आपण कोण किंवा दुसरे कोण हे जाणत नसतात, पण शोक मात्र चालवितातच. तेव्हा भगवन् ! मी आपला शिष्य आहे, मला हे सर्व स्पष्ट समजावून सांगा."

तेव्हा मुनिपुत्र महासेनाला म्हणाला, "राजा, ऐक. महादेवाच्या मायेने सर्व लोक मूढ झाले असल्याने स्वतःचे स्वरूप न ओळखताच विनाकारण सारखे शोक करतात ! आपले सद्रूप जोवर ओळखले नाही, तोवर मनुष्य दुःख करीत राहतो, पण ते स्वरूप कळल्यावर पुनः म्हणून केव्हाच दुःख करण्याचा प्रसंग त्यास येत नाही. जसा कोणी झोपेच्या भरात मोहवश होऊन स्वतःस विसरून दुःख करू लागतो, अथवा गारोड्याच्या मांत्रिक विद्येने कोणी फसून सर्पादिकाच्या भयाने भयभीत होतो, तसेच मायेने वेडे झालेले हे लोक व्यर्थ दुःख पावतात. परंतु स्वप्नातून जागृत झाल्यावर अथवा इंद्रजालविद्येचे स्वरूप जाणल्यावर तो जसा त्यास भीत नाही, उलट दुसरे कोणी भीत असतील त्यांस हसतो, त्याप्रमाणे आत्मस्वरूप ओळखणारे पुरुष या मायेतून सुटून दुःखरहित होतात, व तुजसारख्या मायेने मोहित झालेल्या वेड्यांना हसतात ! करिता तू आत्मस्वरूपाचे ज्ञान करून घेऊन या दुस्तर मायेतून पार हो, आणि विवेकबळाने हा मोहजन्य शोकावेग दूर कर."

यावर महासेन मुनिपुत्रास म्हणाला, "भगवन्, आपण दिलेला दृष्टांत येथे जमत नाही. कारण स्वप्नात किंवा इंद्रजालविद्येत भासणारा प्रकार केवळ असत्–मिथ्या–असून भासतो. पण जागृतीत अनुभवास येणारे हे जग सत्य आहे, —सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष घडाव्या अशा प्रकारचे आहे, व याचा केव्हाही लोप होत नसून ते स्थिर आहे, तर ते स्वप्नाप्रमाणे कसे व्हावे ?"

तेव्हा यावर तो बुद्धिमान् मुनिपुत्र पुन: म्हणाला, "ऐक, तू दृष्टांत जमत नाही म्हणतोस, हा तुला दुसरा एक मोह झाला आहे. जसा एखाद्याला स्वप्नरूप एक भ्रम झाला असता तेथे आणखी दोरीवर सर्पादिक भासावे, तसा तुला प्रकार झाला आहे. कारण असे पहा की, स्वप्नातील वृक्षादिक तरी स्वप्नाच्या वेळी भोगले कार्य प्रत्यक्ष साधीत नाहीत ? वाटसरू लोकांना सावली करून त्याचा ताप ते निवारण करीत नाहीत काय ? किंवा स्वप्नातील पुरुषांना फळे वगैरे देऊन त्यांचे समाधान करीत नाहीत की काय ? ते सांग. आणि स्वप्नामध्ये स्वप्नसृष्टी कधी खोटी ठरते ? किंवा ती कायमची नव्हे, क्षणिक आहे, हे तरी कधी कोणाला समजते ? आता 'ते सर्व जागृत होताच खोटे ठरते' म्हणून म्हणशील, तर पहा की, हा सर्व जाग्रत्प्रपंचसुद्धा निद्राकाळी नष्ट होत नाही काय ? 'दुसऱ्या दिवशी तो तसाच पुन: अनुभवास येतो, म्हणून तो नष्ट होत नाही' म्हणशील तर स्वप्नातील विषय सुद्धा दुसऱ्या दिवसास अनुभवास येतच नाहीत की काय ते सांग. अथवा 'ते पुन: अनुभवास येत नाहीत' म्हणशील, तर राजा, ऐकून घे की, जागृतीत तरी पुन: तोच पदार्थ कधी अनुभवास येतो ? दुसरा नवीनच भासत असतो. आता पदार्थ नवीन भासत असताही पृथिव्यादिक तीच ती भासतात, असा तू भेद काढशील तर स्वप्नामध्येही त्याच त्या पुनरुक्त्यादिकाचा अनुभव पुन: पुन: येत असतोच. तू सूक्ष्म विचार करून पाहा. तो अनुभव खोटा म्हणशील, तर जागृतीतला तरी खोटा का म्हणू नये ? जाग्रदवस्थेत जे देह, वृक्ष, नद्या, तसेच दीपादिक पदार्थ भासतात, ते प्रत्येक क्षणाला निराळे होतात. मग अगदी ततोतत तोच अनुभव येतो हे तरी कसे म्हणावे ? पर्वतासारख्या वस्तूंचे स्वरूप सुद्धा दुसऱ्या क्षणाला टिकत नाही. झरे, ओढे वगैरेंनी ते सारखे पालटत आहेत. उंदीर, लाकडाची माती करून टाकणारे कीटक डुकरे इत्यादिकांनी पर्वताच्या स्वरूपात सारखा भेद होत आहे. याचप्रमाणे समुद्र व भूप्रदेश क्षणोक्षणी बदलत आहेत. मग ते तसेच पुन: अनुभवास येतात असे तू कसे म्हणतोस ? राजा, याचे आता अधिक स्पष्टीकरण करतो, जरा सूक्ष्म बुद्धीने पाहा. विशिष्ट देशी व विशिष्ट काली मात्र पदार्थांचा अनुभव येणे हा प्रकार स्वप्नात व जागृतीत सारखाच आहे आणि सर्व देशी किंवा सर्व काळी एखाद्या पदार्थाचा अनुभव येणे हे तर

अत्यत दुर्लभच आहे ते दोन्ही प्रकारात सभवत नाही. आता पदार्थाचा पदार्थरूपाने नाही तरी कारणरूपाने अनुभव येतो असे म्हणावे, तर कारण म्हणजे पृथिव्यादी भूते, व त्याचा तर स्वप्नामध्येही अनुभव येतच असतो मग फरक तो काय? 'स्वप्नाचा बाध जागृतीत होतो, परन्तु जागृतीचा बाध झालेला कधीच भासत नाही' म्हणून म्हणशील, तरीही पाहा की, बाध म्हणजे काय? पदार्थाचा भास न होणे हाच बाध व झोपेमध्ये सर्वच जगाचा भास होत नसतो, हा तर सर्वांचा अनुभव आहे. मग जागृतीचा बाध होत नाही, असे तू काय म्हणतोस? आता पदार्थाचा भास न होणे हा बाध नसून 'तो मिथ्या आहे' असे ओळखू येणे म्हणजे बाध, असे म्हणशील तर–तुजसारख्या भ्राताना तसे ओळखण्याची शुद्ध दृष्टि आहे कोठे? ज्यानी ज्ञेय वस्तु पूर्ण ओळखली आहे त्याना ती दृष्टि असते तस्मात् राजा, तुझा एकही आक्षेप विचारापुढे टिकत नाही म्हणून मी म्हणतो की, हे सर्व दृश्यजाल अगदी स्वप्नातील सृष्टीप्रमाणे आहे जागृती-प्रमाणेच स्वप्नामध्येही दीर्घकाल आपल्या अनुभवास येतो म्हणून स्वप्नसृष्टि हीही बाधित न होणारी, सर्व व्यवहार करणारी व स्थिर अशीच असल्यामुळे ती जाग्रत्सृष्टीशी अगदी तुल्य ठरते जागृत–अवस्थेत जसे आपण जागृत आहोसे वाटते, तसेच ते स्वप्नस्थितीतही भासतेच तेव्हा असा प्रकार असल्यामुळे राजन्! स्वप्न व जागृति यात फरक आहे कोठे? मग तू स्वप्नातील आप्तजनाबद्दल शोक का करीत नाहीस? यासाठी बाबा रे, केवळ भावना-सामर्थ्यानेच या जगाला खरेपणा आला आहे शून्यपणाची भावना केली, तर सर्व शून्य, केवळ आकाश होऊन जाईल तसेच 'हे सर्व मिथ्या आहे' अशी भावना जर निश्चयाने दृढ केली, तर तसाच आत्मभाव सर्वत्र अनुभवास येईल कारण प्रत्यक्षच पाहा की, याच टेकडीच्या पोटात तुला माझे राज्य दृष्टीस पडले! हवे तर चल, या टेकडीच्या सभोवार आपण एक फेरी करुन पाहू '

असे म्हणून महासेनाला हाती धरून मुनिपुत्र निघाला नतर त्या दोघानी टेकडीस प्रदक्षिणा केली मग परत आल्यावर पुन तो बुद्धिमान मुनिपुत्र त्या महासेनास म्हणाला, " राजा! पाहिलीस ही टेकडी? फक्त ३–४ मैल परिघाची आहे हिच्याच अतर्भागी मोठा विस्तृत प्रदेश तू आता पाहिलास!

मग ही जागृति का स्वप्न ? सत्य का मिथ्या ? सांग. टेकडीत एक दिवस होतो तोच येथे बारा अर्बुद वर्षे तू अनुभवलीस ! तर आता खरे आणि खोटे याचा तू निर्णय कर. दोन वेगवेगळी जशी स्वप्नें भासावी, तसाच हाही प्रकार आहे. तस्मात् पक्त भावना एवढेच या जगात सार आहे हे तू ध्यानात ठेव. ती भावना सोडून दिल्यावर एका क्षणात हें जग लयास जाईल. म्हणून राजा, जगत् हे एक स्वप्नच समजून शोकाचा त्याग कर. या स्वप्नचित्रास आधारभूत असा दर्पणासारखा सचिद्रूप केवल आत्मा आहे, हे जाणून, मग जसा तू असशील तसा अस. या जगच्चित्राचा आरसा चिद्रूप आत्मा आहे हे ओळखून परमानंदाने तुझे अंतःकरण एकदाचे भरून येऊ दे "

१४. संकल्पाचे सामर्थ्य !

देशः कालोऽथवा किंचिद्यथा येन विभावितम् ॥
तथा तत् तत्र भासेत दीर्घसूक्ष्मत्वभेदत ॥ ८३ ॥

मुनिपुत्राचे मागे सांगितलेले भाषण ऐकून महासेनाने शुद्ध बुद्धीने आणखी विचार केला. शेवटी जगताची दशा स्वप्नासारखीच आहे असे ओळखून सर्व शोक करण्याचे सोडून दिले. नंतर मनाला स्वस्थता आल्यावर पुन्हा तो मुनिपुत्राला म्हणाला, " भगवन् ! आपण महाबुद्धिमान् व प्रत्यक्ष ब्रह्मदर्शी आहा ! आपणाला माहीत नाही असे काहीच नाही, असे मला वाटते. तेव्हा मी आपल्याला विचारतो, ते कृपा करून सांगावे. आपण म्हणता हे सर्व भावनाप्रधान आहे, आणि आपण भावनेच्या बळावर टेकडीत स्वतंत्र जगही निर्माण केलेत ! पण मग मी जशी भावना करतो, तसा प्रकार मला बाहेर अनुभवास करा येत नाही , आणि दुसरे असे की, एकाच काळ आणि एकच प्रदेश दोन रूपांनी कसा अनुभवास आला ? आणि त्यात मग खरा कोणता व खोटा कोणता ? तर हे मला आपण समजावून सांगा ."

असे विचारताच मुनिपुत्राने बोलण्यास आरंभ केला. तो म्हणाला – ' भावना म्हणजे संकल्प. त्या भावनेचे प्रकार दोन, एक सिद्ध भावना आणि दुसरी असिद्ध भावना. ज्या भावनेत तिच्या विरुद्ध विकल्पाचा मुळीच प्रवेश होत नाही–मन आपल्या एका ध्येयावरून मुळीच प्रचलित होत नाही–तिला सिद्ध भावना म्हणतात. ब्रह्मदेवाच्या भावनेमुळे हे जगच्चित्र निर्माण झाले आहे, आणि ते सर्व जीवांच्या भावनांच्या दृढपणामुळेच सत्यत्व पावले आहे. ब्रह्मदेवाच्या जगताप्रमाणे आपल्या स्वल्पजन्य जगतासंबंधी कोणाचीच सत्यत्वाची भावना नाही आणि हाच विकल्प मनात प्रवेश करीत असल्यामुळे आपली भावना असिद्ध राहाते. ही भावनाजन्य सिद्धी पुष्कळ प्रकारची आढळते. कोणाला जन्मतः प्राप्त असते, कोणाला एखाद्या रत्नापासून प्राप्त होते, कोणाला औषधीच्या योगाने, कोणाला योगमार्गाने, कोणाला तपश्चर्येने,

कोणाला मंत्र सिद्ध केल्याच्या योगाने, आणि कोणाला वर मिळाल्यामुळे सिद्धी प्राप्त होते. ब्रह्मदेवाला जन्मत सिद्धी आहे. यक्षराक्षसांना रत्नापासून आहे. देवांना औषधीपासून—अमृतापासून आहे. योगमार्गजन्य सिद्धी योग्याजवळ आढळते. तपस्व्यांची तपापासून व मांत्रिक लोकांची मंत्रापासून आहे. विश्वकर्मा वगैरेंना वराच्या योगाने सिद्धी झालेली आहे. याकरिता जसजशी अनुभवाची अपेक्षा असेल तसतसा संकल्प करावा. मग तो संकल्प करता करता जेव्हा 'मी संकल्प करीत आहे' या भावाचे पूर्णपणे विस्मरण होईल, तेव्हा तो संकल्प सिद्ध होईल. या प्रकारे जेव्हा पूर्वीचे अन्य स्मरण सुटून निर्विकल्प भावना अगदी दृढ होईल व प्रयत्नाशिवायच विकल्प बंद पडतील, तेव्हा ती भावना सिद्ध होईल आणि मग हवे ते महत्कार्य सिद्धीस जाईल राजा, तुझी भावना मधूनमधून उद्भवणाऱ्या विकल्पामुळे अद्यापि सिद्ध झालेली नाही. यासाठी जर तुला निराळी सृष्टी करण्याची हौस असेल, तर लागलीच आपली भावना सिद्ध करून घे. म्हणजे तुला मजप्रमाणेच प्रत्यक्ष अनुभव येईल.

आता दुसरा मुद्दा म्हणजे देशकालाची द्विविधता. ती कशी भासली ते सांगतो, ऐक. तुला या लोकव्यवहाराचे स्वरूप बरोबर समजले नसल्यामुळे हा चमत्कार वाटत आहे. तर आता नीट लक्ष देऊन माझे भाषण ऐक. अनेक रूपांनी भासणे हा या जगताचा स्वभावच आहे. सूर्याचा प्रकाश एकच, परंतु त्याचा अनुभव दोन प्रकारचा,—दिवाभीताला अंधार व इतरांना उजेड, पाणी हे मनुष्यास व पश्वादिकांना श्वासोच्छ्वासाला अडथळा करणारे आहे, परंतु मासे वगैरेंना ते श्वास घेण्याला प्रतिरोध करीत नाही. अग्नी सर्व जीवांच भस्म करतो, पण तित्तिरपक्षी अग्नीचेच भक्षण करतो! पाण्यामध्ये अग्नी विझतो, परंतु तो त्यात वास्तव्य करतो असेही कित्येक मुद्रांमध्ये आढळते! सारांश याप्रमाणे जगतातील सर्व भाव असे द्विविध आहेत. हा प्रत्यक्ष अनुभवास येणाऱ्या पदार्थांचा प्रकार झाला. परंतु इंद्रियांना गोचर न होणारे परस्परविरुद्ध अनुभवाचे पदार्थ तर शेकडो, नव्हे हजारो आहेत. आता याची उपपत्ती सांगतो. एकाग्र चित्ताने ऐक. हे सर्वच अनुभव चक्षुरिंद्रियावर अवलंबून आहेत. नेत्राची विकृती हेच याचे स्वरूप आहे. नेत्राच्या बाहेर या दृश्याचा एक अंशसुद्धा कोठेच नाही. पित्तदोषाने

डोळे बिघडलेला मनुष्य जसा बाहेर सर्वत्र पिवळेच पाहतो, परतु तो पिवळेपणा जसा त्या बाह्य पदार्थावर वस्तुत असत नाही, अथवा तिमिररोग झालेला पुरुष जसा प्रत्येक वस्तु दोन प्रकारची पाहतो, त्याप्रमाणे निरनिराळ्या दोपानी नेत्र दूषित झाल्यामुळे सर्वजण नाना प्रकारे हे जगत् अनुभवीत असतात. पूर्वसमुद्रात करडक नामक बेट आहे; तेथील लोकाना सारे पदार्थ नेहमी तावडे दिसतात तसेच रमणक बेटातील लोकाना सर्वच पदार्थ उलटे,–खालचा भाग वर व वरचा खाली,–असे दिसतात. याचप्रमाणे निरनिराळ्या प्रदेशामध्ये लोक आपापल्या नेत्रेंद्रियाच्या घटनेप्रमाणे निरनिराळे प्रकार नेहमी पाहात असतात तेथे त्याना जर कोठे तसे न दिसता सुलटेच दिसू लागले, तर ते औषधादिकानी आपले डोळे शुद्ध करून घेतात व मग त्याना पूर्ववत् ते पदार्थ तावडे किंवा उलटे दिसू लागतात ! आणि मग त्याचे समाधान होते साराश, या जगात कामीण झालेल्या मनुष्या-प्रमाणे, डोळ्यानी जसे पाहिले जाते तसतसा पदार्थ भासमान होतो असाच घ्राणादि इद्रियाचा प्रकार आहे त्याचे गधादि पदार्थ केवळ घ्राणमात्र आहेत. घ्राणेंद्रियाहून वेगळे अस्तित्व त्याना नाही तसेच मानसिक भाव केवळ मनोमात्र आहेत व्यवहारात जो पदार्थांचा क्रम आणि परस्परसबंध भासतो, तो सर्व इद्रियानी उत्पन्न केलेला आहे त्याच्या बाहेर काही सुद्धा नाही राजन् ! पाहा की, जगात 'बाहेर' म्हणून जे काही भासमान होत आहे, तेच या जगाचे मूळ आहे जगद्रूप चित्राला भिंतीप्रमाणे तोच आधार आहे. पण त्याला तरी 'बाहेर' असे म्हणावयाला निश्चित असा आधार मुळीच नाही ते कोणाच्या बाहेर हेच मुळी ठरत नाही अशा तऱ्हेने अपादान आपण शोधू लागलो तर शरीर हे कदाचित गमवेल, दुसरे तर काही एक भासता येत नाही परतु वस्तुत पाहता शरीरसुद्धा बाहेरच भासत आहे मग ते जगाला बाहेर म्हणावयाला अपादान कसे होणार ? 'पर्वताच्या बाहेर' असे म्हटल्यावर पर्वत काही बाहेर होत नाही तेव्हा घटाप्रमाणे शरीर हेही बाहेरच भासते. आता 'याचा जो भासक आहे त्याच्या बाहेर' असे म्हणावे, तर तेही समवत नाही कारण, दीपाच्या किंवा सूर्याच्या प्रकाशाच्या बाहेर अर्थात अधारात जर कोणी असतील तर ते कधीच भासमान होत नाहीत. यासाठी हे सर्व जगत जर भासमान होत आहे तर ते भासकाच्या

आतच आहे, हे म्हणणेच योग्य होते आता हा भासक कोण आहे ? देहादिकाना काही भासक मानता येत नाही कारण पर्वतादिकाप्रमाणे देह भास्य होणारा आहे म्हणून 'जे भास्य आहे, तेच भासक आहे' हे म्हणणे मुळीच योग्य होत नाही भासनालाच भास्यपणा आल्यावर भासकत्व राहिलेच नाही. स्वतःच भासक व स्वतःच आपले भास्य होणे म्हणजे कर्तृकर्मविरोध उत्पन्न होतो म्हणून ते योग्य होत नाही म्हणून भासक तत्त्व अत्यंत शुद्ध, केवळ भासक या एकाच स्वरूपाचे, फक्त प्रकाशरूप, परिपूर्ण व एकरसात्मकच असले पाहिजे देश व काल हे त्यानेच व्यापिले आहेत कारण तेही त्या भासकामुळेच भासतात व म्हणूनच ते भासक तत्त्व परिपूर्ण होय शिवाय जे भासकाशी तादात्म्य पावले नाही, ते भासमानच होत नसते त्यामुळे त्या भासकाच्या आतही दुसरे कोणी नसून तेच केवळ प्रकाशक म्हणून एकरस भरले आहे आत किंवा बाहेर म्हणून जे जे काही पदार्थजात भासमान होत आहे, ते ते त्याच्याच पोटात स्थित आहे म्हणून पर्वताचे शिखर जसे पर्वताच्या बाहेर म्हणता येत नाही, त्याप्रमाणे जग हे बाहेर भासते, ते त्या भासकाच्या बाहेर भासते असे म्हणता येत नाही अशा प्रकारे या प्रकाशस्वरूप भासकानेच सर्व प्रपंच ग्रासला असून तेच आत्मरूप आपल्या स्वरूपाच्या ठिकाणी स्वतंत्रपणाने सर्व काळी व सर्व ठिकाणी भासमान होत आहे हीच परम चैतन्यस्वरूप परमेश्वरी त्रिपुरा देवी हिलाच वेदान्ती ब्रह्म म्हणतात, वैष्णव विष्णु म्हणतात, शैव शिव म्हणतात व शाक्तपंथी शक्ति म्हणतात या चित्स्वरूपाशिवाय जे काही बोलले जाते ते अपूर्ण होय हेच एक पूर्णरूप आहे आरसा जसा सर्व प्रतिबिंबाना व्यापून राहतो, त्याप्रमाणे त्या चिच्छक्तीनेच सर्व व्यापले गेले आहे त्याला भासकत्व आले आहे ते भास्याच्या अपेक्षेमुळे आहे, ते त्याच्या अंगी वस्तुतः नाही आदर्शात भासणाऱ्या नगराप्रमाणे सर्व भास्य पदार्थ भानरूपात अगदी मिळून गेले आहेत आदर्शातील नगर जसे आदर्शाहून वेगळे असत नाही, त्याप्रमाणे पूर्ण घनदाट व एकरस अशा चैतन्याच्या ठिकाणी हे जगत् भासत असल्या-मुळे ते त्याहून वेगळे नाही आदर्शावर भासणारे नगर जसे त्याहून निराळे सिद्ध करता येत नाही, तसेच घनदाट व एकरस चैतन्यावर निराळे असे जगत् मुळीच दाखवून देता येत नाही आकाश ही एक पोकळी

आहे व शून्य हे तिचे स्वरूप आहे, त्यामुळे त्यात त्याहून वेगळे जगत् सामावू शकते, परंतु सर्वदा व सर्वत्र सद्रूप व एकरस असणाऱ्या चैतन्यात द्वितीयत्वाचा एक लवलेशही टिकणे शक्यच नाही सारांश, शुद्ध संवित् ही आदर्शाप्रमाणे स्वच्छ आहे, व तीच आपल्या अद्वितीय स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी आपल्या स्वातंत्र्याच्या बळावर सर्व चराचर विश्व भासित करते आणि अशा रीतीने निमित्त व उपादान कारणावाचूनच हे अत्यंत चमत्कारिक द्वैत प्रकट होते आदर्शामध्ये अनेक आकार व्यक्त होत असताही त्याचे एकत्व मुळीच न बिघडता स्पष्ट भासत असते, त्याप्रमाणे जगतातील अनेक विचित्र भास भासमान होत असताही त्या सर्वांत मिळून राहणारे एक चित्तत्व निर्दोषच असते राजा, तू आपल्याच ठिकाणी आपल्या मनोराज्याचा सूक्ष्मपणे विचार कर तेथेही केवळ चैतन्यच नाना विचित्र आकार धारण करते, हे उघडच आहे तेव्हा प्रतिबिंब पडले अथवा न पडले तरी आदर्श जसा शुद्धच असतो, त्याप्रमाणे सृष्टिकाळी किंवा प्रलयकाळीही ते चिद्रूप बरोबर निर्विकल्पच असते याप्रमाणे हे एकरस असणारे चैतन्यच आपल्या स्वातंत्र्याच्या योगाने आदर्शात भासणाऱ्या नगराप्रमाणे, आपलेच स्वरूप बाहेर करून भासविते हीच पहिली उत्पत्ति हिलाच अविद्या म्हणतात कोणी तमही म्हणतात परिपूर्ण व्यापक चिद्रूपाच्या ठिकाणी जणू काय अंशात्मक असे जे भान होते, त्यालाच बाह्य भास म्हणतात अहमात्मस्वरूप जे पूर्ण चैतन्य त्याच्या ठिकाणी असा हा छेद झाल्यासारखा झाल्याने तेथे अहं हे स्फुरण राहात नसून अनहंभावना प्राप्त होते अर्थात् ज्यात अहं-तत्त्व नाही, ते जडच होय अशा या तत्त्वाला अव्यक्त असे म्हणतात पुरुषही आपल्या ठिकाणी अहंता धारण करतो, परंतु शरीराचा अंश जो हस्तपादादि त्याला काही अहंता नसते तसेच शुद्ध चैतन्याच्या ठिकाणचे अहं हे स्फुरण या जड अव्यक्त तत्त्वावर नसत तो त्याचा विराट् देहच होय या ठिकाणी मर्यादितपणाने भासणारे जे चैतन्य त्यास 'शिवतत्त्व' म्हणतात प्रलयकाळी जड सृष्टीचा लय होऊन जे चैतन्याचे निर्विकल्प शुद्ध स्वरूप अवशिष्ट राहते, तेच हे शिवतत्त्व होय आणि जो बाह्य भाव म्हणजे अहं हे स्फुरण, चैतन्याचे सविकल्प स्वरूप, त्याला शक्ति असे म्हणतात म्हणजे हे जीवतत्त्व होय आणि 'बाहेर' असे म्हणून शून्य आकाशात जी पदार्थांची कल्पना होते, तिच्या ठिकाणी 'हा मी'

असा भाव घेऊन राहणारे जे तत्व त्याला 'सदाशिव' असे म्हटले आहे हे तिसरे तत्व त्यातच 'हा मी' यातील 'हा' या जड तत्वाचा विचार करावयाचा असता त्यास ईश्वर हे नाव देतात हे चौथे तत्व समजावे सदाशिव आणि ईश्वर या दोन तत्वांचे भेदाभेदपूर्वक जे संवेदन, की-जे त्या दोहोत अनुगत राहून सामान्यत्वेकरून भासते, ते शुद्धविद्या नामक पाचवे तत्व होय येथवर जड शक्तीचा विकास झालेला नसल्यामुळे व हे सर्व आत्मतत्वाचेच अवभास असल्याने या तत्वपंचकास 'शुद्ध तत्वपंचक' म्हणतात असो यानंतर चित्स्वातंत्र्याच्या माहात्म्याने भेदसंकल्प जेव्हा वृद्धि पावतो, तेव्हा चैतन्य हा जडशक्तीचा धर्म होऊन ती जडशक्ति धर्मी बनते त्या वेळी त्या जडशक्तीस 'माया' असे नाव येते भेदसंकल्पाचे प्राबल्य झाल्यामुळे विशिष्ट भेद निश्चित करणारी अवस्था तीच माया होय याच भेदभावनेने चिति जेव्हा व्याप्त होते, तेव्हा ती संकोच पावून पंचकंचुकांनी युक्त होऊन पुरुषरूपास प्राप्त होते कला, विद्या, राग, काल व नियति हे ते पंचकंचुक होय शिवाच्या अंगी या पाच शक्ति पूर्णपणे वास करतात, जीवाच्या अंगी त्या अंशत राहतात (१) काही मर्यादेपर्यंत कर्म करता येणे, (२) काही मर्यादेपर्यंत जाणणे, (३) काही मर्यादेपर्यंत इच्छा करणे, (४) काही काल वास्तव्य करणे, व (५) काही गोष्टीत स्वावलंबी असणे, ही जीवाची पाच लक्षणे आहेत अनादि कालापासून जीवाची जी बरी वाईट कर्मे चालत आलेली आहेत, त्यांच्या संस्काराचा जो समुदाय त्याला प्रकृति असे म्हणतात कर्माचे हे फल सुख, दुःख आणि मोह या तीन प्रकारचे असल्यामुळे प्रकृतिही तीन प्रकारची झाली आहे तिच्याच एका विशिष्ट अवस्थेला चित्त असे नाव आहे सुषुप्तिस्थितीत तिला प्रकृति म्हणतात व तो संपताच तिलाच चित्त नाव देतात चैतन्याच संस्कारविकाने युक्त झाले म्हणजे चित्त होते त्यालाच अव्यक्त हेही नाव आहे पुरुषभेदेकरून चित्त हे नानाविध झाले आहे परंतु सर्वच जीवांचे मूल स्वरूप एकच असल्यामुळे सुषुप्तिअवस्थेत ते सर्वदा एकरूपानेच अनुभवास येते यामुळे त्या वेळी तेच प्रकृति होते, व जागृतात पुन चित्त बनते त्यालाच चैतन्याच्या प्राधान्याने पुरुष म्हणतात, व अव्यक्तप्राधान्याने त्यालाच प्रकृतित्व येते हेच चित्त क्रियाभेदपरत्वे अहंकार, मन व बुद्धि या तीन भावांनी तीन प्रकारचे होते यापुढे पाच कर्मेंद्रिये व

पाच ज्ञानेंद्रियें उत्पन्न होतात. नंतर शब्दादि विषयपंचक व आकाशादि स्थूल व सूक्ष्म पंचमहाभूत उद्भवतात "

मुनिपुत्र पुढे म्हणाला, "राजा महासेना, अशा क्रमाने ती शुद्ध व सर्वसाक्षी परम संवित् बाहेरचा आभास प्रकट करून क्रीडा करीत आहे या सर्वांचे मूळ जी श्रीत्रिपुरा शक्ति, तिने सृष्टिकाळी जो हिरण्यगर्भ किंवा ब्रह्मदेव भावनाबळाने निर्मिला, त्याच्या भावनेने हे जगत् प्रगट झाले आहे तू, मी इत्यादि रूपानी जी केवल संवित्, शुद्ध ज्ञानकला, जाणीव भासत आहे, तीच ती परम चैतन्यशक्ति होय तिच्या मूळ स्वरूपात भेद नाही, उपाधिवशात् भेद भासतो ती उपाधि ब्रह्मदेवाच्या भावनेने उदय पावली असल्यामुळे तिचा उपसंहार झाल्यावर भेद भासणे शक्य नाही चैतन्याचे हे जे शक्यशक्तसामर्थ्य ते तुझ्या ठिकाणी मायेने आवृत झाले आहे मी एक क्षुद्र जीव आहे, अशी हृदयातील दृढ ग्रंथि हेच त्या मायेचे स्वरूप होय त्या मायेचे आवरण नष्ट होताच ती तुझी शक्ति सिद्ध होईल देश किंवा काल काही का होईना, ज्याने जशी भावना केली असेल तदनुसार अल्प किंवा विस्तृत भासतात मी एक दिवसाची भावना केल्यामुळे एक दिवस झाला, पण तेवढ्यात ब्रह्मदेवाने बारा अर्बुद वर्षांची भावना केली त्यामुळे हा असा लहानमोठेपणाचा अनुभव झाला ब्रह्मदेवाने निर्मिलेल्या तीन चार मैलांच्या टेकडीत मी अनंत प्रदेशाची भावना केल्यामुळे त्यात अनंतता उत्पन्न झाली यामुळे हा सर्व प्रकार म्हटला तर खराही आहे आणि म्हटला तर खोटाही आहे कारण तो सर्वस्वी भावनेवर अवलंबून आहे म्हणून हवे तर तूही आपल्या अंतर्यामी एक दोन मैलांचा प्रदेश व अल्पसा काल घेऊन तेथे अनंत योजनें लांब प्रदेशाची व दीर्घकालाची भावना कर भावना सिद्ध होताच म्हणजे विरुद्ध विकल्पाचा चित्तात उदय होण्याचे राहताच तुला त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव येईल सारांश, हे बाह्य जगत् केवळ भावनामात्र आहे व ते अव्यक्त अशा चैतन्यावर भासत आहे अर्थातच हे चित्रमय जगत् अव्यक्त नामक भिंतीवर अव्यक्तैकस्वरूपाने भासत आहे चैतन्य ही ती अव्यक्त भिंत होय म्हणूनच जेथे जाण्यास सामान्य मनुष्यास कालावधि लागतो, अशा दूरदेशातही योगी एका क्षणात जाऊन पोचतात तेव्हा महासेना ! दूर किंवा जवळ, लौकर किंवा उशिरा

हे सर्व भावनांनी सिद्धीस आले आहे व चैतन्यरूप आदर्श हाच यांना आश्रय आहे, हे निश्चयपूर्वक जाणून शुद्ध चिद्भावनेच्या योगानेच तू ही सर्व भ्रांति सोडून दे; म्हणजे मजप्रमाणेच तूही सर्वसमर्थ होशील."

मुनिपुत्राचे हे भाषण ऐकून काही विचार केल्यानंतर महासेनाच्या सर्व भ्रमाचा निरास झाला. सर्व ज्ञेय जाणल्यामुळे त्याचे अंतःकरणही अतिशय शुद्ध झाले. नंतर त्याने समाधीचा अभ्यास करून भावनासामर्थ्य मिळविले, व तर्व समर्थ होऊन पृथ्वीतलावर चिरकाल विहार केला. देहाहंभावाचे उन्मूलन करून शुद्ध चिद्गगनाच्या आश्रयाने शेवटी तो परम निर्वाणपदास प्राप्त झाला.

दत्तात्रेय म्हणतात, "परशुरामा ! असे हे जगत् केवळ सत्यत्वाच्या भावनेमुळेच सत्यरूपाने भासत आहे. तू याचा चांगला विचार कर, म्हणजे तुझ्या चित्तातील सर्व भ्रम विचाराच्या योगाने शांत होईल."

• • •

१५. समुद्रास्तृप्यन्तु !

जिजेय वारुणिर्विप्रान् वितंडाजल्पवर्त्मना ॥
सिंधौ निमज्जितास्तेन शतशस्ते सहस्रशः ॥ ४५ ॥

सकल्पाच्या सामर्थ्याचा असा अद्भुत प्रकार श्रवण करून परशुरामाला वरचेवर फार आश्चर्य वाटू लागले मग त्याने त्या श्रीगुरूंच्या सागण्याचा चागला विचार केला आणि शुद्ध बुद्धीने काही एक मनाचा निश्चय ठरविला. नतर दत्तात्रेयाच्याकडे पुन्हा जाऊन आदराने त्यास नमस्कार करून त्याना त्याने एक प्रश्न केला तो म्हणाला, " भगवन् ! आपण अनेक गोष्टी सागून जो बोध केलात, त्यासबधी मी पुष्कळ विचार केला, आणि एक सार शोधून काढले ते असे की, सवेदन म्हणजे चैतन्य अथवा ज्ञान हेच काय ते एक सत्य तत्व आहे सवेद्य अथवा ज्ञेय भाव हे त्याच्या आधारावर कल्पित आहेत आदर्शात भासणाऱ्या नगराप्रमाणे ती खोटी कल्पना आहे. हे चैतन्य हाच परम समर्थ चिद्रूप परमेश्वर असून, तोच स्वस्वरूपभूत भितीच्या ठिकाणी बाह्य पदार्थांनी बहुविध झालेले हे जगच्चित्र भासवतो व तो स्वतत्र असल्यामुळे त्याला या कामी अन्य सामग्री काही लागत नाही सूक्ष्म विचार केल्यावर इतके मला समजले परतु अशा प्रकारची ही सवित् वस्तुत भेदरहित – म्हणजे निर्विकल्प म्हणून आपण म्हटली, ती सापडणे अशक्य आहेसे मला वाटते कारण ती नेहमी सवेद्य भावाना चिकटून राहिलेली आहे तर भेदरहित अशी सविति, निर्विकल्प स्थिति कशी जाणावी ? आणि निर्विकल्प विज्ञान झाल्यावर जर मोक्ष होत असेल, तर मुक्त झाल्यावर व्यवहार कसा व्हावा ? ज्ञानीसुद्धा व्यवहार करताना आढळतात मग त्याना ती निर्विकल्प अवस्था कशी असू शकते ? शुद्ध निर्विकल्पावस्थेत व्यवहार कसा होईल ते कळत नाही दुसरे असे की, ज्ञान हे एकाच प्रकारचे आहे अर्थात् त्याचे फळ जो मोक्ष तोही एकाच प्रकारचा असणार तर जगावर ज्ञान्यांमध्ये फरक कसा आढळतो ? पाहा की, कित्येक ज्ञानी यथाकाली

शास्त्रविहित कर्मे करतात. कित्येक नाना प्रकारांनी देवाची भक्तीच करीत असतात. कोणी सर्व इंद्रियांचा उपसंहार करून समाधीत गढून जातात. कोणी तपश्चर्येने देहेंद्रियांना वाळवीत राहतात. कोणी निरनिराळ्या प्रकाराने शिष्यगणाला सुबोध तत्त्वोपदेश करीत असतात. कोणी तर दंडनीतीच्या मार्गाचा स्वीकार करून राज्यकारभार चालवितात. कोणी सभा भरवून प्रतिपक्ष्यांशी वाद करतात. कोणी अनेक प्रकारच्या शास्त्रांची बाडें लिहून ठेवतात. दुसरे कोणी सदोदित वेडेपणा पांघरतात आणि कोणी तर लोकनिंद्य वृत्तीच घेऊन बसतात. पुन: हे सारे लोकांमध्ये ज्ञानी म्हटले जातात. तर साधनांत किंवा फळांत भेद नसताही स्थितीत भेद का पडतो ? मग यांचे ज्ञान हे समसमान आहे किंवा काही कमीजास्त आहे ? हे सर्व मला आपण समजावून सांगा. एकनिष्ठ शिष्यांसंबंधी आपले हृदय स्वभावतःच दयाळू आहे, म्हणून पुन: पुन्हा विचारावेसे वाटते. "

असे परशुरामाने विचारल्यावर श्रीदत्तात्रेय सुप्रसन्न झाले व सर्व प्रश्न योग्य आहेत असे पाहून त्यांनी भाषणास प्रारंभ केला. ते म्हणाले—" परशुरामा, खरोखर तू बुद्धिमानांमध्ये श्रेष्ठ आहेस, म्हणून त्या पदाला तुला आज हा स्पर्श होत आहे ! तू सद्विचारतत्पर झाला असल्यामुळे ते तत्त्व जाणण्यास तू योग्य आहेस. सद्विचारतत्पर होणे हाच परमेश्वराचा अनुग्रह आहे. भगवत्कृपेवाचून कोणाचे परम कल्याण होणे शक्य आहे ? हा एकदा आत्मदेवाच्या कृपेचा प्रभाव होय. तीच देवता प्रसन्न झाल्यामुळे तुला सद्विचार निरंतर वाढवीत आहे. असो. आता तू जे तत्त्व जाणलेस ते बरोबरच आहे. चुकीचे नाही, परंतु तू म्हणतोस तसेच शुद्ध चैतन्याचे स्वरूप असूनही ते तुला अगदी बरोबर कळलेले नाही आणि म्हणून तू असे विचारीत आहेस. परशुरामा, जोपर्यंत तटस्थ राहूनच ब्रह्म ओळखता येते, तोवर त्याचे सम्यक् ज्ञान झालेच नाही, असे समजावे. कारण त्याचे निश्चित ज्ञान झाल्यानंतर आसनावर तटस्थ बसून राहण्याची अपेक्षा नसते. तटस्थ राहून ब्रह्म ओळखणे स्वप्नातल्या ओळखीसारखे क्षणिक होय, नित्याचे नव्हे. कारण उत्थान पावताच ते नष्ट होते. स्वप्नात प्राप्त झालेला ठेवा जसा पुरषाला निरुपयोगी असतो, तसेच हे तटस्थ ज्ञान होय. सुदृढ फळ जो मोक्ष तो ते देऊ शकत नाही. यासंबंधात तुला आता एक पूर्वीचा सुंदर इतिहास सांगतो.

पूर्वी विदेह देशी जनक नामक फार बुद्धिमान् व अत्यंत धर्मशील राजा होता त्यास स्वस्वरूपाचे ज्ञान झाले होते त्याने एकदा विधिपूर्वक यज्ञ करून आत्मस्वरूपाचे पूजन केले त्या प्रसंगी तेथे कित्येक ब्राह्मण, विद्वान लोक, तपस्वी जन, कलाभिज्ञ पुरुष, वैदिक व दुसरेही कित्येक लोक जमा झाले होते त्याच वेळी दुसरीकडे वरुणाने यज्ञ करण्यास प्रारंभ करून ब्राह्मणास बोलावणे केले परंतु ब्राह्मणाचे जनकावर फार प्रेम असून जनकानेही त्याना आदरसत्कार करून संतुष्ट केले होते, यामुळे वरुणाकडे फारसे ब्राह्मण गेले नाहीत तेव्हा वरुणाचा एक तीक्ष्ण बुद्धीचा मुलगा होता, तो ब्राह्मणाना नेण्याकरता कपटाने स्वत ब्राह्मणाचा वेष घेऊन जनकाच्या यज्ञमंडपात आला त्याने सर्व सभासदाच्या आणि राजाच्या देखत सभेतील पंडिताचा फारच उपमर्द केला राजाला प्रथम आशीर्वाद देऊन तो म्हणाला, ' राजा ! तुझा हा यज्ञमंडप शोभावा तसा शोभत नाही समुद्राच्या किनाऱ्यावर कावळे जमावे तसा प्रकार तुझ्या येथे झाला आहे कमळाचे सरोवर जसे हंसाच्या वस्तीने शोभते, तशी सभा ही विद्वानाच्या समुदायाने सुंदर दिसते पण येथे तर मला एकही विद्वान दिसत नाही तर तुझे कल्याण असो मी आता जातो येथे माझे वास्तव्य होणे शक्य नाही कारण मूर्खांनी भरलेल्या या सभेत मी का व कसे बसावे ?"

वरुणपुत्राने असे म्हटल्यावरोबर सर्व सभासद अगदी संतापून गेले ! ते म्हणाले, " काय रे ब्राह्मणा ! तू सर्वांचा असा अपमान करतोस ! अशी तुजजवळ विद्या तरी कोणती आहे, की जिच्या योगाने तू आम्हा सर्वांना पराजित करशील ? मूर्खा ! तू व्यर्थ प्रतिष्ठा मिरवितोस ! तू आधी आम्हाला जिंक, आणि मग जा बहुतेक सर्व भूलोकावरील विद्वान् लोक येथे जमले आहेत तर मूर्खा ! तू काय सर्व भूलोकाला जिंकावयाची हाव धरतोस ? मग बोल तर तुझी कोणती विद्या आहे ?— की तीत तू आम्हास जिंकणार आहेस ?

सभेतील विद्वानांनी असे आव्हान करताच वरुणपुत्राला आपला हेतु सिद्ध होणार असे वाटून फार आनंद झाला मग तो सभासदाना म्हणाला, " पुष्कळ बोलून काय करावयाचे आहे ? मी पण लावतो मी तुम्हा सर्वांना एका क्षणात जिंकतो जर तसे न होता मी तुमच्याकडून जिंकला जाईन, तर तुम्ही

मला समुद्रात बुडवावे, उलट, तुमच्यापैकी मी ज्याला ज्याला जिंकीन त्याला समुद्रात नेऊन बुडवीन ! हा माझा पण पत्करून माझ्याशी वादास या "

तेव्हा सर्व सभासदांनी त्या गोष्टीला रुकार दिला व वरुणपुत्राशी त्यांनी मोठा कडाक्याचा वाद चालविला त्यात वरुणपुत्राने वितंडवादाच्या मार्गाने बहुतेक ब्राह्मणास जिंकले तेव्हा ठरल्याप्रमाणे सैकडो, हजारो ब्राह्मण समुद्रात नेऊन बुडविण्यात आले ! जे ब्राह्मण बुडविले त्यांना इकडे वरुणाच्या सेवकांनी वरुणाच्या यज्ञात नेऊन पोचविले तेथे त्यांनी वरुणाचा आदरसत्कार घेऊन आनंदाने त्याच्या यज्ञाचे काम चालविले याप्रमाणे चालता चालता पुढे एकदा कहोळ ऋषीला बुडविण्यात आले ! पण त्याचा पुत्र अष्टावक्र याच्या अंगी सदुवितर्क आणि वितंड असे दोन्हीही वाद करण्याची कला होती तेव्हा आपल्या पित्याला बुडविल्याचे ऐकून त्याने सभेत येऊन वारुणीला वादास आव्हान केले त्यात शेवटी वारुणी हा पराभूत होऊन, समुद्रात नेऊन बुडविण्याची त्याचीच पाळी आली ! त्याबरोबर वारुणीने विप्रवेष टाकून आपले मूळ स्वरूप प्रगट केले, व वरुणलोकात पोचविलेल्या सर्व ब्राह्मणास त्याने परत जनकाच्या सभेत आणून पोचविले

ते सर्व ब्राह्मण परत आल्यावर इकडे अष्टावक्राला आपल्या वादविद्येचा गर्व होऊन तो त्या ब्राह्मणाशी अगदी चढून वागू लागला अष्टावक्राच्या अशा अपमानास्पद वर्तनाने ब्राह्मणासही वैषम्य वाटू लागले याच सुमारास तेथे एक तापसी प्राप्त झाली त्या वेळी त्या ब्राह्मणांनी तिजकडे जाऊन आपली सर्व हकीगत तिला सांगितली तेव्हा तिने त्यांना चांगले आश्वासन दिले आणि ती एकदा सभेत आली तिने अंगावर काषाय वस्त्रे परिधान केली होती डोक्यावर सुंदर जटा ठेवल्या होत्या आणि योगाभ्यासाच्या योगाने तिच्या त्या जरारहित झालेल्या शरीराची कांति सुमनोहर असून पहाणाराची तिजविषयीची आदरबुद्धि वाढवीत होती ती सभेत येताच जनकाने तिचा चांगल्या प्रकारे आदरसत्कार केला तेव्हा प्रसंग पाहून तिने अष्टावक्राला एक प्रश्न केला की, "वत्सा ! तू मोठा बुद्धिमान आहेस तू वरुणाच्या पुत्राला वादात जिंकून ब्राह्मणास सोडविलेस, फार चांगले केलेस ! आता मी तुला थोडेसे विचारते, तेवढे मला सरळपणाने वितंडवाद सोडून सांग बरे !

सर्वत्र एकच अमृत तत्व भरलें आहे, असे सिद्ध करणारे एक परम पद तुला ठाऊक आहे काय ? की, जें पद समजल्यानंतर सर्व संदेह नष्ट होतात, जाणावयाचे काही राहात नाही, आणि काही इच्छाही उरत नाही आणि जे स्वत: जाणता येईल असेही नाही. ते पद तुला माहीत असेल तर मला सांग पाहू ?"

तापसीने हा प्रश्न केल्यावर अष्टावक्र म्हणाला, " मला ते पद माहीत आहे. ते मी पुष्कळांना सांगत असतो. तुलाही सांगतो ऐक. मला माहीत नाही असे या जगात काहीच नाही, मग तुझ्या या प्रश्नाचे महत्त्व ते काय? सर्वच शास्त्रे मी वारंवार उलथी पालथी केली आहेत ! आता तापसी, तू विचारतेस, तर तुला सांगतो ऐक ते पद म्हणजे सर्व जगताचे मूळ असून त्याला आदि, मध्य, अंत इ० काही नाही तसेच त्याला देशाची व कालाची मर्यादा नसून ते शुद्ध व अखंड चैतन्यस्वरूप आहे आदर्शातील नगराप्रमाणे हे जग ज्यावर विराजमान झाले आहे, ते ते परम पद होय. ते पद विज्ञात झाल्यावर चिरंतन अमृतता प्राप्त होते आदर्श समजून आल्यानंतर त्यातील सारी प्रतिबिंबें जाणावयाचे निराळे राहात नाही; व त्या सबंधात काही संशमही उरत नाही व मग संशाची आशाही धरावी लागत नाही; त्याप्रमाणे ते परमपद विदित झाल्यावर पुरुषाची स्थिति होते. त्याला त्याहून अन्य कोणी जाणणारा नसल्यामुळे ते वस्तुत अज्ञेयच आहे हे तापसी, शास्त्रामध्ये त्या तत्त्वाचा असा निर्णय झालेला आहे "

अष्टावक्राचे भाषण ऐकून तापसी पुन म्हणाली, " ऋषिपुत्रा ! तू चांगले सांगितलेस हे भाषण जसे असावे तसे असून सर्वसमतही आहे. परंतु अष्टावक्रा ! जाणणाराचा अभाव असल्यामुळेच ते अज्ञेय आहे, म्हणून तू म्हटलेस, आणि पुन त्याचे ज्ञान झाल्यावर चिरंतन अमृतता प्राप्त होते, असेही तू बोललास ! तर ही दोन्ही विधाने तुला सुसंगत कशी वाटतात ? ते अज्ञेय असेल, तर ते मला माहीत नाही किंवा मुळीच नाही, म्हणून सांग एक, नाहीपेक्षा ते असेल व तू ते जाणत असलास, तर अज्ञेय म्हणू नकोस ! पण अष्टावक्रा, तू हा शास्त्रातील निर्णय सांगितला आहेस, तेव्हा तुला स्वत ला ते पद समजलेले नाही, म्हणजे त्याचे प्रत्यक्ष ज्ञान झालेले नाही, असे दिसते परंतु अष्टावक्रा ! सर्व प्रतिबिंबे ज्याच्या

तशीच अगदी प्रत्यक्ष तू पाहत असून, तुला आरसा प्रत्यक्ष दिसत नाही हे कसे खरे ? आणि अशा प्रकारचे भाषण एवढ्या सभेत प्रत्यक्ष जनकाच्या समोर करताना, आपण वेडेपणा करीत आहो असे तुला कसे वाटले नाही ?"

तापसीने असे विचारल्यावर अष्टावक्र हा काही बोलला नाही उलट लाजला, बावरून गेला आणि खाली मान करून क्षणभर स्वस्थ बसला नंतर त्याने बराच विचार केला परंतु शेवटी तिच्या प्रश्नाचे उत्तर न मिळाल्यामुळे तो तिला म्हणाला, "तापसी, तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर मला देता येत नाही, याचा मला खेद वाटतो तर आता मी तुझा शिष्य आहे शास्त्रात असे विरोधी निरूपण कसे केले आहे, ते मला समजावून दे हे मी खोटे मागत नाही खोटे भाषण पुण्याचा नाश करून अनर्थ उत्पन्न करते, हे मला चांगले माहीत आहे "

अष्टावक्राचे असे उत्तर आलेले पाहून त्याच्या खरेपणाने तापसी संतुष्ट झाली नंतर सर्व सभाजन ऐकत आहेत अशा स्थितीत ती अष्टावक्राला म्हणाली, "बाबा रे ! हेच मर्म न समजल्यामुळे पुष्कळ लोक मोह पावतात हे कोरड्या तर्कांनी कळण्याजोगे नाही सर्व शास्त्रातून हे गूढ तसेच राखून ठेवले आहे एवढ्या सभासदातूनही कोणी हे जाणत नाही एक हा राजा जनक, किंवा मी, दुसरे कोणीच ते मर्म ओळखीत नाहीत जिकडे तिकडे वाद चालतात, परंतु तार्किक कोट्या करणाऱ्या विद्वान् मंडळीत असले प्रश्न व त्यांची उत्तरे यांचे आकलन बहुतकरून कोणालाच होत नाही मोठी कुशाग्र-बुद्धी असली तरी केवळ तर्काने म्हणजे सद्गुरुसेवेवाचून किंवा ईश्वरप्रसाद झाल्यावाचून हे नीट कळण्याजोगे नाही अष्टावक्रा, ते मी आता तुला समजावून देते, तू सूक्ष्म बुद्धीने विचारात घे विचार न करता बुद्धि स्वस्थ राहील, तर हे ऐकूनही समजून येणार नाही हे ज्ञान जोवर अंतर्मुखतेने प्रत्ययास आले नाही तोवर ते हजारो वेळ दुसऱ्यास सांगितले आणि स्वतः ऐकले, तरी निरर्थकच होय जसा कोणी मनुष्य आपल्या गळ्यातील सोन्याचा हार भ्रमाने ध्यानात न राहिल्यामुळे, मूर्खपणाने तो चोरांनी नेला असे समजू लागतो,—तो तुझ्या गळ्यातच आहे म्हणून कोणी सांगितले, तरीही तो जोवर आपल्याकडे वळून आपल्या गळ्यात प्रत्यक्ष पाहात नाही, तोपर्यंत तो गळ्यातील हार—तो मोठा विचारशील असला तरीही त्याला जसा

प्राप्त होत नाही, तद्वत् हे मुनिपुत्रा ! आत्मा म्हणजे स्वस्वरूपच आहे असे कानावर आले, आणि ऐकणारा मोठा शहाणा असला, तरीही तो जोवर अतर्मुख होऊन त्याला प्रत्यक्ष पाहत नाही, तोवर तो त्याला बाहेर प्राप्त होणार नाही पाहा की, दीप हा अन्य पदार्थांना प्रकाशित करतो आणि तो पण स्वत दुसऱ्या एखाद्या दीपाकडून प्रकाश्य होत नाही, म्हणजे दुसऱ्याची आवश्यकता न धरताच स्वत प्रकाशित होतो असाच सूर्योदय यात्रप्रमाणे प्रकाश करणारे दुसरेही पदार्थ घेता येतील तेव्हा मग हे दीपादिक कोणाकडून प्रकाशित होत नाहीत म्हणून ते मुळीच नाहीत, किंवा प्रकाश देत नाहीत, असे म्हटले तर योग्य होईल काय ? त्याचप्रमाणे दीपादिक पदार्थ प्रकाशित होत असताना स्वत प्रकाश्य न होणारे जे शुद्ध चित्तत्व हे अर्थात् सवेद्य नमूनही प्रकाशले जाते, असे म्हटले तर तुला सशय कोठे येतो ? तर अष्टावक्रा, दृष्टि अतर्मुख करून तू नीट विचार कर ही चिच्छक्ति त्रिपुराच परम श्रेष्ठ असून सर्वांना आधार आहे सर्वांना प्रकाशित करणारी ही कोठे व केव्हा प्रकाशित होत नाही ? ती जर प्रकाशित होत नसेल तर काय प्रकाशित होईल ? पण दुसऱ्या कशाचा प्रकाश होत नसताही ही चिच्छक्ति प्रकाशितच असते कारण प्रकाशाचा अभावही ज्या शक्तीने भासतो, ती स्वत च भासत नाही हे कसे होईल ? आता ती भासते ती कशी भासते याचा अगदी सूक्ष्म विचार कर याच ठिकाणी कुशल पडिताचीही बुद्धि चालत नाहीशी होते अतर्दृष्टि न केल्यामुळे ते मोहात सापडून वाहात जातात दृष्टि जोवर बाहेरील प्रवृत्तीचा त्याग करून शात होत नाही, तोवर अतर्मुखता प्राप्त होऊ शकत नाही, आणि जोवर अन्तर्दृष्टि येत नाही, तोवर स्वरूपदर्शन होत नाही मन नि सकल्प होणे हीच अन्तर्दृष्टि मग ते सकल्प आहेत तोवर ती होणार कशी ? यासाठी सर्व सकल्पाचा त्याग करून तू स्वस्वरूपाचा आश्रय कर, आणि तेथे किंचित्काल स्थित होऊन त्यानतर ता विचारही तू सोडून दे नतर त्या अवस्थेचे फक्त स्मरण ठेव म्हणजे तेच तत्त्व ज्ञेय कसे व अज्ञेय कसे हे सर्व तुझ्या ध्यानात येईल याप्रमाणे ते परम पद तुला समजल्यानतर तू अमृत अवस्थेला प्राप्त होशील '

तापसी शेवटी म्हणाली – " मुनिपुत्रा ! असे हे सर्व मी तुला सांगितले आहे आता तुला नमस्कार मी जाते एकदाच श्रवण केल्यामुळे तुला हे

१६. निद्रा म्हणजेच ब्रह्म !

अत सुषुप्तिरेव स्याद् जडदर्शनसंगता ।।
समाधौ भासमाना या चिति. सा ब्रह्मरूपिणी ।। ९२ ।।

ही सर्व कथा ऐकून परशुरामाला मोठे नवल वाटले. मग श्रवण करण्याची तृप्ति न झाल्यामुळे तो पुन: श्रीदत्तात्रेयांना म्हणाला, "भगवन्, ही हकीकत अतिशयच अद्‌भुत आहे! तर यापुढे अष्टावक्राने राजाला जे काही विचारले व त्यावर जनकाने त्यास जे सांगितले, ते सर्व मला सांगा. याच्यासारखे मौजेचे आख्यान मी कोठेच ऐकले नाही!"

तेव्हा महामुनि दत्तात्रेय म्हणाले– "परशुरामा! पुढे जे काय झाले ते ऐक. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ती तापसी तेथून निघून गेल्यानंतर बहोल-कुमार अष्टावक्र पुष्कळ ब्राह्मणमंडळीसह त्या नृपश्रेष्ठाकडे आला व त्याने तापसीने संक्षेपत: सांगितलेला तो महत्त्वाचा विषय त्याला पुन: विचारला. तो म्हणाला, "राजा विदेहाधिपते! तापसीने सांगितलेला ज्ञेयाज्ञेयाचा निर्णय फार थोडक्यात सांगितला असल्यामुळे मला चांगलासा समजला नाही. तर दयानिधे! ते रहस्य माझ्या ध्यानात येईल अशा सुलभ रीतीने आपण मला सांगावे."

तेव्हा जनक राजा किंचित् स्मित करून म्हणाला, "अष्टावक्रा! सांगतो ऐक. ते पद ज्ञेय आणि अज्ञेय कसे, असा तुझा प्रश्न आहे, तर तू असे पाहा की, ते तत्त्व सर्वांना अज्ञेय नाही व सर्वांना ज्ञेयही नाही. कारण ते सर्वांना अज्ञेय असते, तर सद्‌गुरु त्यासंबंधी उपदेश तरी कसा करतील? पण सद्‌गुरु तत्त्वोपदेश तर करतात व म्हणूनच अशा प्रसंगी साधकाला सद्‌गुरूचा आश्रय अवश्य करावा लागतो. अष्टावक्रा! हे परम पद ओळखणे अतिशय सुलभही आहे आणि अतिशय कठीणही आहे. ज्याची दृष्टि बाह्य पदार्थांवरून परत वळली आहे त्याला ते सुलभ आहे, व ज्याची दृष्टि बाहेरच भटकती आहे त्याला ते दुर्लभ आहे. खरे म्हटले तर ते निरूपण करता येण्याजोगे किंवा

जाणण्याजोगेही नाही पण असे तरी अप्रत्यक्षपणे ते निरूपिता येते व जाणताही येते तू हे जे दृश्य पाहात आहेस त्यावरून ते जाणता येत असल्यामुळे ते वेद्य म्हणता येईल यासाठी तुला जे जे म्हणून भासमान होत आहे त्याचाच तू सूक्ष्म रीतीने विचार कर ही भानशक्ति म्हणजे ज्ञानकला, जाणीव, भासमान होणाऱ्या नाना आकाराहून वेगळी असून, सर्व तऱ्हेच्या साकार भानाला तीच आश्रय आहे तेच ते परम पद होय अष्टावक्रा, नीट ध्यानात आण ज्ञेय आहे ते काही ज्ञान नव्हे कारण ते स्वत प्रकाशमान होत नाही जिच्या योगाने वेद्य म्हणजे ज्ञेय पदार्थ जाणले जातात, ती संवित् स्वत वेद्य अर्थातच नव्हे, त्याहून ती निराळी आहे वेद्याचे स्वरूप भिन्नभिन्न आहे, परंतु त्या रूपानी संवित् काही कोठेच भेद पावत नाही, ती त्या त्या आकारात एकरूपच असते भेद हा वेद्याचा स्वभाव आहे तो संवित्‌ला स्पर्श करीत नाही कारण वेद्यामध्ये अनेक आकार भासत असतात तेव्हा विवेकदृष्टीने वेद्य पदार्थ पृथक् करून, आकाररहित अशा संवित्‌ला तू नीट शोधून पाहा म्हणजे वेद्यत्वाला दूर सारून निःसंकल्प अवस्थेमध्ये ही संवित् वेद्य होईल,–अनुभवास येईल. एरवी ती वेद्य होत नाही प्रतिबिंबाचे अनुकरण करणाऱ्या आरशाप्रमाणे ही शुद्ध चिति दृश्याचे आकार धारण करून नानारूप होते पण संवित् हेच जाणणाराचे स्वरूप असल्यामुळे ती ज्ञेय होत नाही–जाणता येत नाही, हेही अगदी उघड आहे तेव्हा अष्टावक्रा ! तू प्रथम अशा प्रकारच्या आपल्या स्वस्वरूपाचा सूक्ष्म दृष्टीने शोध कर प्रथमत असे पाहा की, तू हे शरीर नव्हेस, तसाच तू प्राण नव्हेस, की मनही नव्हेस कारण ही सर्व स्थिर नाहीत.

स्वस्वरूपाचे दर्शन घेतात ! येथे दृष्टि म्हणजे हे बाह्य नेत्रगोलक नव्हेत, तर मनश्चक्षु म्हणजेच दृष्टि होय ज्या योगे स्वप्न पाहिले जाते तेच मुख्य चक्षु होत त्याची अंतर्मुखता म्हणजे काय ते सांगतो, ऐक कारण चक्षु अंतर्मुख झाले नाहीत, तर व्यवहारातही काही पाहता येत नाही डोळ्यांनी काही पाहणे झाले तर त्याहून अन्य पदार्थांवरून नेत्र जेव्हा निःशेष परतवावे व त्यावर लावावे, तेव्हा ते स्पष्ट भासते नाहीतर ते समोर असले तरी अनुभवास येत नाही म्हणजे दिसले असूनही डोळे तिकडे न वळल्यास ते न भासल्यासारखेच होते अष्टावक्रा, याप्रमाणे श्रोत्र, त्वचा, इत्यादिकांचीही स्थिति आहे मनाला भासणारे सुखदु:खही असेच आहे मन त्याकडे लागले नसेल तर तेही जाणण्यात येत नाही तेव्हा जे काही जाणावयाचे असेल तदेकपर होणे, हीच दृष्टिची अंतर्मुखता होय अंतर्मुख झालेले शुद्ध चित्तच स्वस्वरूपाची ओळख करून देते हाच विषय तुला आणखी स्पष्ट करून सांगतो, तू स्वस्थ चित्ताने ऐकून घे अष्टावक्रा ! हा चिदात्मा मनाला गोचर आहे आणि अगोचरही आहे हेच समजून घेण्याच्या संबंधात वेदांचा व शास्त्राचा पुष्कळ विचार करणारे पंडितही फसतात असो आता कोणताही बाह्य पदार्थ मनाला गोचर होताना दोन क्रिया व्हाव्या लागतात, एक अन्य पदार्थांवरून मन परत वळणे, व दुसरी, ते त्या पदार्थांवर लागणे केवळ अन्य पदार्थांवरून मन परावृत्त झाल्याने प्राप्त होणाऱ्या तटस्थ अवस्थेमध्ये काही आपणास हवा तो पदार्थ प्रत्ययास येत नाही यासाठी त्या पदार्थासंबंधी तत्पर होणे हा मनाच्यापारही अत्यंत आवश्यक आहे याप्रमाणे समर्याद पदार्थ या दोन क्रियांच्या योगाने भासतात, परंतु शुद्ध चैतन्य हे मर्यादारहित असल्यामुळे त्याचे दर्शन घेण्याचा प्रकार असा नाही अन्य पदार्थभावांना निवृत्त केले म्हणजे अधिक काही न करताच ते प्रत्ययास येते उदाहरणार्थ, तू असे पाहा की, पुढे असलेल्या आरशात काही प्रतिबिंब पाहावयाचे असेल तर अन्य पदार्थ दूर सारून तो विशिष्ट पदार्थ पाहाणाराला समोर आणावा लागतो, परंतु आरशात आकाश पाहावयाचे असेल तर फक्त दुसरे पदार्थ दूर केले म्हणजे, दुसरे काहीही समोर आणावे न लागताच, कार्यभाग होतो कारण आकाश हे सर्वत्र व्यापले असल्यामुळे ते त्या आदर्शात सदैव स्थितच असते, दुसऱ्या प्रतिबिंबांनी आच्छादिल्यामुळे ते फक्त भासत

नसते इतकेच ते सर्वांत अनुगत आणि सर्वांना आश्रय असल्यामुळे, अन्य पदार्थ दूर केल्यावरोबरच अनुभवास येते याचप्रमाणे शुद्ध चैतन्य सुद्धा सर्वगत, सर्वाधार व सर्वकाळी एकरूप असून आदर्शातील आकाशाप्रमाणे हृदयात परिपूर्ण भरलेले आहे त्यामुळे मन अन्य पदार्थांविरून परावृत्त करणे एवढेच येथे आवश्यक आहे. अष्टावक्रा ! हे प्रकाशक चित्तत्व कोठे आणि केव्हा नाही सांग बरे ? ते जेथे व जेव्हा नसेल, ते जेथेही नाही आणि जेव्हाही नाही ! तेव्हा चिदात्म्याचा अनुभव येण्याला मन अन्यापासून निवृत्त करणे हेच केवळ अपेक्षित आहे; निराळें काही समोर आणावयास नको आणि असे काही अभिमुख करावे लागत नसल्यामुळे ते एखाद्या पदार्थाप्रमाणे विशिष्ट आकाराने वेद्य नाही असे म्हणावे लागते व शुद्ध मनाला स्वभावत च अनुभवास येत असल्यामुळे पुन ते वेद्य आहे, असेही म्हणता येते मनातील अन्य आकार–संकल्प–नष्ट होणे हीच मनाची शुद्धि होय स्वस्वरूप प्रत्यक्ष अनुभवास येण्याला हेच साधन मुख्य आहे जोवर चित्त शुद्ध नाही, तावर ज्ञान कसे होणार ? आणि शुद्ध अंत करणात ज्ञान प्रकट झाल्यावाचून नसे राहाणार ? या तत्त्वशोधनाच्या कामी अन्य सर्व उपाय फिक्के पडतात. कर्म किंवा उपासना किंवा वैराग्य हे सारे मार्ग चित्ताच्या शुद्धीसाठीच योजिलेले आहेत, त्याचा दुसरा काही उपयोग नाही सारांश, अष्टावक्रा ! शुद्ध चित्तानेच ते परम पद अनुभवास येते "

हे भाषण ऐकून अष्टावक्र पुन म्हणाला, " महाराज ! अन्य पदार्थांविरून मन परावृत्त होण्यामुळेच केवळ ते परम चैतन्य अनुभवास येते असे आपण म्हटले, तर मग झोपेत मन तसे परावृत्त असतेच, तिथे त्याचा अनुभव आपोआप यावा ! मग दुसरे नाना उपाय कशाला करावे ? फक्त झोप घेऊनच पुरुष कृतार्थ होईल म्हणावयाचा ! "

असा उलट प्रश्न केल्यावर राजा जनक म्हणाला, " अष्टावक्रा, शांत चित्ताने ऐकून घे अरे, झोपेत मन सर्वथा परावृत्त झालेले असते हे खरे, पण त्या वेळी मनाचे मनपणच तमाने झाकून जाते मग ते त्या स्वरूपास कसे व्यक्त करील ? करणार नाही आरशावर काजळ सारविले, आणि अन्य पदार्थ दूर करून आकाश पाहावे म्हटले, तर ते जसे दिसत नाही, त्याप्रमाणे बाह्यपरावृत्त मन निद्रेने लिप्त झाले असल्यामुळे ते चैतन्यास

भासित करीत नाही एरवी, तुझ्या मताने म्हटले तर ते लाकडात गुद्धा अनुभवास का येऊ नये ? तेव्हा निःसंकल्प मनच स्वरूप दाखविण्यास योग्य आहे त्यानेच चैतन्य भासमान होते नुकतेच जन्मलेल्या मुलालाही स्वस्वरूप भासमान होत नाही, याचेही कारण मन पटलावरील तमाचा लेपच होय. आणखी सांगतो ऐक काजळ सारविलेल्या आदर्शावर त्या काजळाचे प्रतिबिंब पडलेले असतेच ते कोणाला पाहता येत नाही, पण तेवढ्यावरून ते नसते असे नाही कारण पुढच्या पदार्थाचे प्रतिबिंब घेणे हा आदर्शाचा स्वभावच आहे परंतु वर काळजाचे पुट बसल्याने ते ओळखू येत नाही, इतकेच तसेच सुषुप्तीमध्ये मन हे निद्रेने व्याप्त झालेले असल्यामुळे वस्तुत अन्य पदार्थांची निवृत्ति झालेलीच नसते, म्हणून ते या चैतन्यास व्यक्त करू शकत नाही व म्हणूनच जागृत होताच निद्रेची स्मृति होते शिवाय त्या अवस्थेत अज्ञानाचा अनुभवही येतो हाच विषय तुला आणखी स्पष्ट करून सांगतो, एकाग्र होऊन ऐक १ प्रकाशावस्था व २ विमर्शावस्था, अशा मनाच्या दोन स्थिति आहेत बाह्य पदार्थांच्या संबधात मन जेव्हा विश्रांति घेते, म्हणजे सर्वसंकल्परहित असते, तेव्हा ती प्रकाशावस्था, व त्याच्यासंबधी जेव्हा संकल्प चालू असतात, तेव्हा ती विमर्शावस्था प्रकाशावस्थेत पदार्थांसंबधी काहीच भेद भासत नसल्यामुळे ती निर्विकल्प स्थिति असते व विमर्शावस्थेत पदार्थांचा विमर्श म्हणजे विचार असल्यामुळे ती सविकल्प स्थिति असते 'हा अमुक' असा भाव उद्भवला नसता चिद्वस्तुदर्शनरूप असा प्रकाश अर्थातच निर्विकल्पक असतो, आणि त्याच अवस्थेच्या आधारावर प्रकट होणारा 'हा अमुक' म्हणून भेदात्मक विमर्श तो सविकल्पक असतो हा विमर्श दोन प्रकारचा आहे एकाचे नाव अभिनव आभास नवीन नवीन येणारे अनुभव, हे त्याचे स्वरूप आहे दुसरा प्रकार स्मृतिरूप, पूर्व अनुसंधानात्मक असतो पूर्वसंस्कारवशात् मनात जे आकार उत्पन्न होतात, ते याचे स्वरूप याप्रमाणे मन हे नेहमी या दोन शक्तींनी युक्त असते निद्राकाळी असणारे जे निर्विकल्प ज्ञान ती सुषुप्ति तीत निर्विकल्पता अगदी घनदाट असते, म्हणून तिला मूढदशा म्हणण्यात येते ती दीर्घकालिक असते जागृतीमध्ये सविकल्पक अशी अनेक भाने होत असल्यामुळे तिला अमूढदशा असे नाव देतात याच कारणामुळे दीपादिकाच्या ठिकाणी प्रकाश अगदी पूर्ण

भरलेला असूनही त्याच्या ठिकाणी वरील विमर्श नसल्यामुळे, म्हणजे त्याला त्याचे ज्ञान नसल्यामुळे त्याची ती मूढदशाच आहे, असे सर्व विद्वानांनी निश्चित केले आहे. शुद्ध चैतन्यापासून प्रथम प्रकट झालेला जो बाह्य भास म्हणजे अव्यक्त तत्त्व किंवा ज्याला महाशून्य म्हटले आहे, तेच निद्रेचे स्वरूप होय. 'काही नाही' ही जी सर्वसामान्य भावना, दृश्यभासाचा अभाव, तीच सुषुप्ति, व ती निर्विकल्पच असते जाग्रदवस्थेत पदार्थाचे दर्शन होत असतानासुद्धा तेवढ्या वेळेपुरते मन या निर्विकल्प अवस्थेतच असते परंतु दुसऱ्या क्षणालाच जे विकल्प प्रगट होतात, त्यामुळे त्याची ती अवस्था नष्ट होते. सुषुप्तिअवस्थेत अव्यक्त म्हणून सांगितलेल्या शक्तीच्या निर्विकल्पतेच्या दृढतेमुळे 'मन विलीन होते' असा विवेचक पुरुष विचार ठरवितात, बाकी, पदार्थ पाहात असताही मन त्या त्या वेळेपुरते लीनच असते अष्टावक्रा, तुला मी आपल्या अनुभवाचे रहस्य सांगतो. चांगले ऐकून घे अतिशय सूक्ष्म विचार करणारे पंडितही येथे गूढ होतात १ निर्विकल्प समाधि, २ सुषुप्ति आणि ३. पदार्थदर्शन, ही तिन्हीही निर्विकल्प दृष्टीने एकाच प्रकारात मोडतात. एक पदार्थ सोडून दुसऱ्यावर जाताना मन जरी चलन पावले, तरी एकाच पदार्थावर ते लागलेले असताना विकल्परहित असते म्हणून लोकात आढळून येणारे हे तीन प्रकार स्वरूपत. नसून भास्यातील भेदावरून झालेले आहेत समाधीमध्ये केवळ चैतन्य भासते, सुषुप्तीमध्ये अव्यक्त अनुभवास येते, व पदार्थदर्शनकाली मर्यादित आकाराचा प्रत्यय येतो. म्हणजे असे हे भास्यच त्रिविध झाले आहे पण अशा प्रकारे भास्यात भेद असला तरी, भान, म्हणजे केवळ ज्ञान, शुद्ध चैतन्य हे स्वतः केवळ निर्विकल्पच आहे म्हणूनच त्यास 'प्रकाशनिबिड' असे म्हणतात त्याचा अर्थ 'निर्विकल्पतेने घनदाट व्यापलेले' असा आहे त्यातून समाधि व सुषुप्ति या स्थिति बराच काळ भागत असल्यामुळे सर्वांना स्पष्ट जाणता येतात. पण पदार्थदर्शन अगदी क्षणिक असल्यामुळे ते तितके स्पष्ट ओळखत नाही समाधि किंवा सुषुप्ति ही सुद्धा अतीच क्षणिक असते तेव्हा ओळखू येत नाही पण ती तशीही असते त्यामध्ये सुषुप्ति क्षणिक असेल तर सूक्ष्मदृष्टीच्या पुरुषाला, दीर्घसुषुप्तीच्या अनुभवावरून ती जाणता येते, परंतु सूक्ष्म समाधि, ओळख नसल्यामुळे कोणालाच जाणता येत नाही बाबा रे, व्यवहारदशेमध्येही सर्व

प्राण्याना अल्पकालिक समाधि प्राप्त होतच असतात परंतु त्याचा परिचय नसल्यामुळे त्याना ते कळत नाहीत जाग्रदवस्थेत विमर्शशून्य–संकल्पशून्य–अवस्था आली म्हणजे तिला समाधि म्हणतात विमर्शाचा नाश तोच समाधि. म्हणूनच सुषुप्तीत किंवा पदार्थदर्शनातही समाधीची स्थिति असते परंतु त्याना मुख्य समाधि म्हणता येत नाही कारण, भेदाचा अनुभव देणारे विमर्शाचे संस्कार त्या वेळी गर्भात असतात व म्हणून ते त्यानंतर संस्कार-रूपाने उदय पावतात बाकी जागृतीमध्ये होणारे पदार्थभान ते सुद्धा अविमर्श-स्वरूपच, म्हणजे निःसंकल्पच असते परंतु अष्टावक्रा ! तुला आणखी हे स्पष्ट करून सांगतो, तू चांगले अगत्यपूर्वक ऐक अगदी प्रथमच प्रकट झालेले जे अव्यक्त तत्व, 'काही नाही' हेच ज्याचे सामान्यस्वरूप, त्याचे भान म्हणजे अत्यंत अभावरूप नास्तिता हेच होय हीच जी चैतन्याची जड शक्ति तीच सुषुप्ति–अवस्था या सुषुप्तीत 'काही नाही' ही स्थिति भासमान होत असल्यामुळे सुषुप्तीत निर्विकल्प ज्ञान असूनही ती जड आहे असे सिद्ध होते पण समाधीत भासमान होणारे चैतन्य ब्रह्मरूप आहे सर्व देशकालाना गट्ट करणारे, 'काही नाही' या भासाचाही नाश करणारे व सर्वथा अस्तित्वरूप असे ते तत्व आहे मग अष्टावक्रा ! निद्रा म्हणजेच ब्रह्म असे कसे म्हणता येईल ? यासाठी तुझ्या कल्पनेप्रमाणे केवळ शाप घेऊनच पुरुष कृतार्थ होईल हे संभवत नाही "

१७. जनकाचा स्वानुभव

तस्मान्निरोधने किं स्याद् अहमानंदनिर्भरः ।
समाधावसमाधौ वा सत्यपूर्णस्वभावकः ॥ १०३ ॥

परशुरामा, अशा रीतीने जनक राजाने अष्टावक्राला बोध केला तो ऐकून झाल्यावर अष्टावक्र जनक राजाला आणखी काही विचारू लागला ते तू सावधपणे ऐक. तो म्हणाला —

"महाराज! आपण म्हटले की, व्यवहारकाळी सुद्धा लहान लहान समाधि असतात, तर कोणकोणत्या प्रसंगी असे निर्विकल्प समाधि प्राप्त होतात, ते मला सांगा."

असा प्रश्न केल्यावर तो महात्मा म्हणाला, "सांगतो ऐक. अत्यंत आवडीच्या स्त्रीने अगदी नव्या पहिल्या भेटीच्या वेळी गाढ आलिंगन द्यावे, अशा वेळी बाह्य किंवा आंतर काहीच भासमान होत नाही व झोपेचीही अवस्था नसते. म्हणून या स्थितीला समाधि असे म्हणता येते. अथवा पुष्कळ दिवसापासून एखाद्या गोष्टीची फार इच्छा झालेली असावी आणि ती लाभणे अशक्य आहे असेही मनाने घेतले असावे, अशा वेळी ती अकस्मात् प्राप्त व्हावी! तर त्या वेळीही निर्विकल्प समाधिच कोणालाही प्राप्त होते. अथवा, मनात कशाची कल्पना सुद्धा नाही, अगदी आनंदाने व निर्धास्तपणे मार्गाने चालला आहे, अशा वेळी एखाद्याला अकस्मात् काळासारखा भयंकर वाघ वगैरे दृष्टीस पडावा! तर तेव्हाही चित्ताला जी स्थिती प्राप्त होते तीही समाधिच होय. आणखी एक उदाहरण पाहा की, आपला मुलगा वगैरे अत्यंत प्रेमाचा, सारा संसार चालविणारा व अगदी धट्टाकट्टा असावा व तोच अकस्मात् मृत झाल्याचे वृत्त कानावर यावे! तर त्या प्रसंगीही मन निर्विकल्प समाधीत शिरते. त्या अवस्थेत बाह्य किंवा आंतर काहीच भान नसते आणि झोपही नसते. यामुळे तीही समाधिच आहे. आणखी दुसऱ्या तऱ्हेनेही समाधीचे प्रसंग मनुष्याला वारंवार येत असतात, ते तुला सांगतो

ऐक हे समाधि जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति याच्या संधिकाली प्राप्त होतात पाहा की, जेव्हा फार सूक्ष्म दृष्टि करून दूरची वस्तू पाहावयाची असते, त्या वेळी मन हे गवतावरून चालणाऱ्या आळीप्रमाणे, लांववर पसरत असते ते देहावर असताना देहाकार असते व त्या पदार्थावर जाते तेव्हा तदाकार बनते परंतु दोहोंच्या मध्य–अवस्थेमध्ये ते निर्विकल्प राहाते. ती अवस्था नित्य ध्यानात आण म्हणजे झाले किंवा अष्टावक्रा, फार सांगून काय करावयाचे आहे ? एवढा सूक्ष्म विचार कर पाहू — की, व्यवहारामध्ये कोणचेही भान घेतले तरी त्यात मन अखंड एकाकार नसते, तर अनेक वेगवेगळ्या खंडित भानाचा म्हणजे ज्ञानाचा समूह होऊन हा व्यवहार चालत आहे व म्हणूनच सुगत–कणादादि मतवादी सांगत असतात की, आत्मा किंवा बुद्धि ही क्षणाक्षणी भिन्नभिन्न होते ! तर त्या क्षणिक किंवा खंडज्ञानाच्या मध्यंतरी म्हणजे चित्तातील एक पदार्थ जाऊन त्यावर दुसरा उद्भवला नाही तोवर, जो एक क्षण सापडतो तेथे ही निर्विकल्प अवस्था असल्याचे अनुभवास येते अष्टावक्रा ! अरे, विचारपूर्वक जाणील त्याला प्रतिक्षणी समाधि आहे, नाही त्याला मशाच्या शिंगाप्रमाणे चोटेच नाही ! जास्त काय सांगू ?"

हे ऐकून आणखी अष्टावक्र म्हणाला, " राजन् ! जर व्यवहारामध्ये सर्वांनाच निर्विकल्प समाधि प्राप्त होतो, तर हा संसार अद्याप कसा राहिला आहे ? लोप कसा पावला नाही ? सुषुप्तीमध्ये अनुभवास येणाऱ्या निर्विकल्प ज्ञानामध्ये जड अव्यक्ताचे भान असते, म्हणून त्यायोगे मोक्ष सिद्ध होत नाही, असा आपण पूर्वी म्हटले खरे, पण निर्विकल्प ज्ञान म्हणजेच शुद्ध चैतन्याचा अनुभव होय, दुसरे काय ? तर तो होऊनही हा संसार कसा संपत नाही ? निर्विकल्प समाधि हेच मोक्ष होण्याचे मूळ व सर्व अज्ञान घालविणारे शुद्ध ज्ञान होय मग हे काय ? राजन् ! एवढे मला समजावून द्यावे, म्हणजे माझे सर्व संशय नष्ट होतील '

तेव्हा राजा जनक म्हणाला, " ऐक, हे परम रहस्य तुला समजावून सांगतो हा संसार अनादि कालापासून अज्ञानामुळे प्रवृत्त झाला असून गुरुदु यांच्या अनुभवाने त्याचा प्रवाह सारखा चालला आहे सर्व जीव स्वप्नाप्रमाणे त्याचा नित्य अनुभव घेत आहेत त्याचा नाश ज्ञानाने होतो

परंतु अष्टावक्रा ! अज्ञानाचा नाश करणारे हे ज्ञान सविकल्प असावे लागते; निर्विकल्प ज्ञानाच्या योगाने अज्ञान निवृत्त होत नाही. निर्विकल्प ज्ञान स्वतः कोणालाच विरोधी नाही. ते सविकल्प ज्ञानाच्या आश्रयाने नाना आकार भासमान होण्याला स्वतः केवळ चित्राच्या भिंतीप्रमाणे अधिष्ठान आहे. निर्विकल्प ज्ञान म्हणजे केवल ज्ञान. त्यावर विकल्प उद्भवले म्हणजे ते सविकल्प ज्ञान होते. तेव्हा अज्ञान हेही सविकल्प ज्ञानच आहे. दुसरे काय ? ते कार्य, कारण इत्यादि रूपांनी अनेक प्रकारचे झाले आहे. स्वात्म-स्वरूपाचे विस्मरण हे कारण–अज्ञान म्हटले आहे. चिदात्मा हा परिपूर्ण भरला आहे. त्याला कशाचीच मर्यादा नाही. मर्यादा घालणाऱ्या देशकाला-दिकांचीही सिद्धता त्याच्यापासूनच होते. अशा प्रकारच्या चैतन्याचे अपूर्णत्वाने जे भान होते, म्हणजे 'मी हा आता येथे आहे' हे जे स्फुरणे, ते या कारण-अज्ञानाचे स्वरूप होय. नंतर देहादिकांचा स्वत्वाने भान होणे इत्यादि हे त्याला पुढे पल्लव फुटले आहेत. म्हणजे हे कार्य अज्ञान होय. अष्टावक्रा ! या अज्ञानाचे निवारण होईपर्यंत संसार लयास जात नाही, आणि सर्वत्र परिपूर्ण भरलेले आत्म्याचे शुद्ध स्वरूप समजून येईपर्यंत हे अज्ञान निवृत्त होत नाही. हे आत्मस्वरूपाचे ज्ञान दोन प्रकारचे होत असते. एक परोक्ष व दुसरे प्रत्यक्ष. परोक्ष ज्ञान सद्गुरूपासून व शास्त्रावरून होते पण ते मोक्षरूप पुरुषार्थाची प्राप्ती करून देण्याला साक्षात् कारण होत नाही. तुला जे ज्ञान झाले आहे तेच हे परोक्ष ज्ञान. शास्त्रावरून प्राप्त झालेले व केवळ श्रद्धेने जवळ बाळगलेले हे परोक्ष ज्ञान फलदायी होत नाही, हे अगदी उघड आहे. पण दुसरे जे साक्षात् किंवा प्रत्यक्ष ज्ञान ते समाधीच्या परिपाकानंतर उत्पन्न होते आणि तेच त्या अज्ञानाच्या व तज्जन्य संसाराच्या नाशाला समर्थ असून महानुभावत्व प्राप्त करून देण्यासही तेच शक्तिमान् आहे. समाधि ज्ञानपूर्वक असेल तर त्या समाधीपासून हे फल प्रगट होते. म्हणून अज्ञ पुरुषांना समाधि समजत असताही त्याचा काही उपयोग होत नाही. उदाहरणार्थ तू असे पाहा की, एखादा रत्नाची ओळख नसणारा पुरुष सोनागारात रत्न प्रत्यक्ष पाहात असतो, पण ते आपण पाहिले असे त्याचे प्रत्ययास येत नाही. परंतु ज्या दुसऱ्याला त्या रत्नाची माहिती असते त्याला तिकडे दृष्टि देऊन पाहताच रत्नाची खूण पटते. त्यातून त्यानेही तिकडे

लक्ष लागलेले नसेल, तर रत्नाची त्याला माहिती असली आणि तो स्वतः मोठा चतुर असला तरीही, समोर रत्न दिसत असूनही रत्नाची ओळख• त्याला होत नाही. त्याप्रमाणे अष्टावक्रा ! मूर्खांना अज्ञानामुळे हे विज्ञानजन्य महाफल प्राप्त होत नाही, याला काय करावे ? काही पंडितांनी यासंबंधात पुष्कळ वाचलेले असते, परंतु या विषयाची त्यांना खरी आस्था नसल्यामुळे त्यानाही हे ज्ञान होत नाही. त्यामुळे तेही कोरडेच राहतात. जसा एखादा माणूस आकाशात तारा प्रत्यक्ष पाहतो, परंतु अमुक तारा पाहिला हे मात्र त्याला कळत नाही. त्याला त्याच्या खुणा माहीत नसतात, किंवा माहीत असूनही प्रसंगी तो तितका त्यासंबंधात आस्थेचा नसतो म्हणून म्हणा, पण पाहूनही जाणत नाही, हे खरे ! पण जो कोणी तो तारा-उदाहरणार्थ शुक्र-कोणत्या दिशेस असतो, केवढासा असतो इत्यादि माहिती करून घेऊन, मला तो समजलाच पाहिजे म्हणून त्याच्या मागे लागतो, त्याला मात्र चित्त एकाग्र करून त्याला पाहता येते व लागलीच स्पष्ट ओळखता येते. साराश, मूर्ख लोक अज्ञानामुळे व दुसरे यासंबंधात उत्सुक नसतात म्हणून निर्विकल्प समाधि वारंवार प्राप्त होत असूनही आत्मस्वरूप ओळखू शकत नाहीत आणि अष्टावक्रा ! ठेवलेला ठेवा विसरून दुर्दैवाने भिक्षा मागत भटकणाऱ्या पुरुषासारखे हे सर्व हास्यास्पद होतात ! म्हणून व्यवहारकाळी अनुभवास येणाऱ्या या क्षणिक समाधीच्या सर्व अवस्था संसार निवृत्त करण्यास निरुपयोगी होतात. यामुळेच मुळाचीही निर्विकल्प स्थिति असली तरी तिने अज्ञानाची निवृत्ति होत नसल्यामुळे ती संसारनाशाच्या उपयोगास येत नाही.

अष्टावक्रा ! आत्मस्वरूपाची ओळख करून देण्यास अवश्य असणारे ज्ञान सविकल्प असावे लागते. तेच संसाराचे बीजभूत अज्ञान निवृत्त करू शकते अनेक-जन्मार्जित पुण्यकृत्यानी आत्मदेवता जेव्हा संतुष्ट होते, तेव्हा संसारातून सुटण्याची इच्छा होते नाहीतर कोट्यवधि कल्पही तसेच जातात प्रथमत प्राण्याचा जन्म मिळणे हे अतिशय कठीण असते त्यात मनुष्यजन्म मिळणे तर फारच दुर्लभ त्यात आणखी बुद्धि सूक्ष्म असणे हे दुरापास्तच कारण अष्टावक्रा, या पृथ्वीवर स्थावराच्या एक शतांशसुद्धा चेतन आढळत नाहीत प्राण्यांच्या एक शतांशही मनुष्ये नाहीत आणि त्यांच्यामध्येही पशुतुल्य मनुष्य तर कोट्यवधि आहेत ! तो चांगले वाईट

जाणत नाहीत आणि पुण्य-पापही पहात नाहीत दुसरे कोट्यवधि लोक विषयसुखाच्या मागे लागले आहेत पांडित्याच्या भ्रमाने त्यांना गर्व झाला असून पुनः पुनः जन्म घेणे हेच त्यांना पत्करते ! त्यातच कित्येक बुद्धिमानही आहेत परंतु त्यांच्या चित्तातील मालिन्य पूर्ण नष्ट झाले नसल्यामुळे त्यांना हे अद्वैत आत्मपद म्हणजे 'काही नाही' असेच वाटते व ते नास्तिक होतात आणि ते ठीकच आहे कारण, भगवंताच्या मायेने हे अद्वैत परमपद आच्छादित झाले असल्यामुळे त्याच्या मायेने आंधळे बनलेल्या या सर्व दुर्दैवी लोकांना ते कसे प्राप्त होईल ? हे परमपद मायेला मोहून गेलेल्या पुरुषाच्या बुद्धीत शिरत नाही दुसरे विशेष असे करते आहे की, त्यांच्या बुद्धीत ते शिरत असूनही भलत्याच मताचा खोटा अभिमान धरून ते कुतर्कांत वाहवत सुटतात ! अहो ! ही भगवंताची माया केवढी विलक्षण आहे की, ते पद दृष्टीस पडत असताही हे लोक कुकल्पना काढून हातात आलेला चिंतामणि फेकून देतात ! परंतु ज्यांच्या आराधनेने ती पर देवता प्रसन्न झालेली असते, ते भाग्यवान् पुरुष मात्र या मायेच्या फेऱ्यातून सुटून सद्विचाराचा व श्रद्धेचा आश्रय करतात, व अद्वैत पदावर त्यांची निष्ठा जडून शेवटी त्या परमपावन पदास पोचतात अष्टावक्रा, त्याचा क्रम तुला सांगतो, तो तू चित्त चांगले एकाग्र करून ऐक अनंत जन्मांच्या पुण्याने देवतेवर भक्ति जडते तिच्या योगाने देवतेची दीर्घकाल आराधना घडते त्यानंतर तिच्या कृपेने विषया-संबंधी वैराग्य उत्पन्न होऊन ते पद प्राप्त होण्याविषयी उत्कंठा-तत्परता-प्राप्त होते नंतर विषयावरील वैराग्य व परमपदप्राप्तीची खरी उत्कंठा यांच्या जोडीस श्रद्धा प्राप्त होऊन पुढे प्रसंगवशात् सद्गुरूची भेट होते नंतर त्यांच्या उपदेशाने अद्वैत परम पदाचे ज्ञान प्राप्त होते हे ज्ञान परोक्षच असते म्हणून अद्वैत पद खरे असे आहे इतकाच भाव यावेळी उत्पन्न होतो नंतर साधकाला त्या अद्वैत आत्मस्वरूपाचा सम्यक विचार करावा लागतो नंतर सुविचाराच्या योगाने क्रमाक्रमाने त्याची उपपत्ति बसून शेवटी सर्व संशय नष्ट होतात यानंतर निश्चित झालेल्या स्वरूपभूत अद्वैततत्त्वाचा मोठ्या दृढनिश्चयाने निदिध्यास घ्यावा दीर्घ प्रयत्नाने आणि बलात्काराने चित्त सदाकार ठेवावे त्यानंतर 'ते तत्त्व मीच आहे' अशा प्रकारच्या

सविकल्प ज्ञानाने तो निदिध्यास पूर्ण झाल्यावर मग हे संसारकारण अज्ञान निःसंशय नष्ट होते. विकल्परहित ध्यान साध्य होऊन ते समाधिपर्यंत परिपक्व झाले असता त्या अद्वैताचा साक्षात्कार होतो. मागुते पक्व स्मृति होताच त्या पदाचे प्रत्यक्ष दर्शन होऊ लागते. 'तो अद्वय परमात्मा मीच आहे' असे सविकल्प ज्ञान प्रत्यक्ष अनुभवास आले असता ते तत्क्षणीच या संसार उत्पन्न करणाऱ्या अज्ञानाचा त्याच्या परिवारासह नष्ट करते. विकल्प मावळणे हीच ध्यानाची परिपक्व दशा. विकल्प हे नाना प्रकाराचे असतात. निर्विकल्प स्थिती एकाकार असते. अन्य भावनेचा उद्भव व्हावयाचा राहिला म्हणजे विकल्प संपला आणि विकल्प संपल्यावर पश्चात् निर्विकल्प अवस्था स्वतःसिद्धच असते. चित्र पुसून टाकल्यावर ज्याप्रमाणे मागे भिंत ही उभीच असते, भिंत प्राप्त करून घ्यावयाची म्हणजे चित्र तेवढे पुसावयाचे, त्याप्रमाणे विकल्प नष्ट झाल्यावर मन स्वभावतःच निर्विकल्प राहते. विकल्पाचा त्याग म्हणजेच निर्विकल्प शुद्ध आत्मस्वरूपस्थिति होय. याहून अधिक काही एक त्यास मिळवावयाचे नाही. याच संबंधात मायेच्या प्राबल्यामुळे मोठे विद्वानही मूढ बनतात. परंतु उत्तम बुद्धिमानांना हे पद क्षणात आकलन होते. अष्टावक्रा, अधिकारी पुरुष उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन प्रकारचे आहेत. उत्तम असतात ते उपदेशकाळीच हे आत्मस्वरूप ओळखतात. विचार व ध्यान ही दोन्हीही त्यांची ऐकतांनाच होतात. अशा अधिकाऱ्याला त्या पदाच्या प्राप्तीला कष्ट पडत नाहीत. आता माझाच इतिहास पाहा--

उन्हाळ्याचे दिवस होते. रात्रीच्या चन्द्रप्रकाशाने सर्व भूभाग सुशोभित झाला होता. अशा वेळी मी आपल्या वाड्यापुढील सुंदर उद्यानात एक सुरेख पलंग टाकून आपल्या स्त्रीसह बसलो होतो. इतक्यात आकाशात अद्वैततत्त्ववादी सिद्धगणांनी केलेले मधुर भाषण माझ्या कानावर आले. तत्काळ हे पद माझ्या ध्यानात आले! अष्टावक्रा! तेवढ्याच वेळात मी विचार केला, ध्यानही केले, आणि शेवटी आत्मरूपास जाणले. याप्रमाणे अर्धमुहूर्तातच ते पद माझ्या ध्यानात येऊन पुढे एक मुहूर्तपर्यंत माझा निर्विकल्प समाधि लागला. तेव्हा मी सर्वांच्या सर्व परमानंदसमुद्रात बुडून गेलो. अशी माझी अवस्था झाली. नंतर थोड्या वेळाने सावध होऊन मग

मी विचार करू लागलो. मला वाटले की, "अहाहा! हे परमानन्दाने भरलेले अद्भुत व अपूर्व स्थान आज मला सापडले! मी पुन्हा आता तेथेच प्रवेश करतो. कारण इंद्रादिकांचे स्वर्गीय सुखसुद्धा याच्या एका अणमात्र नसेल! ब्रह्मलोकापर्यंतचे सुख पाहिले तरीही त याच्या लेशाच्याही तुलनेस येणे शक्य नाही. अहाहा! मी आजवर इतके दिवस फुकट घालविले! चिंतामणींनी भरलेला आपला ठेवा विसरून जसा कोणी मूर्ख मनुष्य मूठभर पीठ मिळण्याच्या आशेने घरोघर भिक्षा मागत फिरतो, त्याप्रमाणे हे लोक आत्मीय परमानन्दाच्या सदृशात अज्ञानाने भ्रांत होऊन जिवापाड श्रम करतात, आणि कवडी किंमतीचे लेशमात्र बाह्य विषयसुख संपादन करतात! हा काय चमत्कार आहे? तर आजवर या क्षुद्र बाह्य सुखासाठी मी जे परिश्रम घेतले ते पुष्कळ झाले. आता मी या निःसीम परमानन्दाचे यथेच्छ सेवन करण्यात अगदी तत्पर होऊन राहणार! हा खटाटोपाचा बाह्य व्यवहार आता पुरे! पिठाचे पुन्हा पीठ करीत बसण्याप्रमाणे या व्यवहाराने मला लाभ काय? हा सर्व दुर्लक्ष करण्याजोगा तुच्छ विषय आहे अहो! पाहा की, पुनः पुनः तेच अन्न त्याच पुष्पमाला, आणि तेच बिछाने! त्यात नवीन ते काय आहे? मग त्यात गोडी ती काय? अलंकारही तेच आणि भोग्य स्त्रियाही त्याच. पूर्वी त्यांचेच सेवन केले व आताही तेच चालले आहे. यात काय अर्थ आहे? पण सर्व लोकही याच मार्गाने चालत असल्यामुळे मला त्याची आजवर काही किळस वाटली नाही. अरेरे! हा केवढा मोह आहे!"

अष्टावक्रा! अशा विचाराने मी या बाह्य जगताचा तिरस्कार करून पुन्हा जो अंतर्मुख होण्याची तयारी करीत आहे, इतक्यात मला एक निराळा शुभ विचार सुचला. मला मग असे वाटले की, 'अरे! माझ्या चित्ताला हा असा कसा मोह उत्पन्न झाला बरे? आनंदाने परिपूर्ण भरलेला जो आत्मा तोच मी असताना पुनः काही करण्याचे मी कशाला मनात आणीत आहे? आणि मला आता काय प्राप्त करून घ्यावयाचे आहे? प्रथम मला अप्राप्त काय आहे? आणि ते आता कोठे मिळणार? केव्हा मिळणार? व कसे मिळणार? शिवाय असे की, आज अप्राप्त आहे त्याची उद्या प्राप्ति झाली, तरी पण काय?—ती कायमची कशी होणार? पण आधी माझ्या अनंत

चैतन्यस्वरूपाला विकार संभवणार कसा? देह, इंद्रिये व मन ही तर स्वप्नाप्रमाणे मिथ्या आहेत. तसेच मी अखंड एकरस चिद्रूप असल्यामुळे ती सर्वच माझी आहेत. मग त्यांतून एकच आवरण निरुद्ध करून काय होणार आहे? दुसरी निरुद्ध नसलेली असे, ती तरी दुसऱ्या कोणाची आहेत काय? माझीच ती आहेत. जगातील निरुद्ध किंवा अनिरुद्ध सर्वच माझ्याच ठिकाणी भासमान होतात. मग एकाच मनाचा निरोध करण्याचा मला हा नाद कां झाला आहे? शिवाय माझे स्वरूप तर असे आहे की, सर्व मनांचा निरोध करूनही माझा निरोध होणारच नाही. महाकाशापेक्षांही विस्तृत असा माझ्या ठिकाणी निरोध कोठून संभवणार? याचप्रमाणे मज पूर्ण आनंदरूपाच्या ठिकाणी समाधि कशी होईल? विज्ञानाने भरलेल्या व गगनापेक्षा पूर्ण अशा मज आत्म्याचे शुभ किंवा अशुभ करील अशी कोणती क्रिया आहे? अथवा ती करील कशी? शिवाय माझ्याच सामर्थ्यावर देहाभिमान्यांना कोटयवधि भोग होत असताना त्यांत आपणही काही आभासात्मक किंवा भासमान झाल्या तरी काय आणि न झाल्या तरी काय? मला कर्तव्य अथवा अकर्तव्य दोन्हीही तिळमात्र नाहीत. तेव्हा निरोधाचा काय अर्थ आहे? सत्य आणि पूर्ण स्वभावाचा मी समाधीत अथवा उत्थानअवस्थेत सदा आनंदाने दाट भरलेलाच आहे! तर आता हा देह, ही इंद्रिये, हे मन, ही बुद्धि, ही सर्वही स्वभावतः पूर्वसंस्कारवशात् ज्या कर्मात, विषयात किंवा विचारात प्रवृत्त होत असतील, त्यांत ती प्रवृत्त होवोत, व स्वभावतः ज्यापासून निवृत्त होतील त्यापासून ती निवृत्त होवोत. त्यांच्या प्रवृत्तीने किंवा निवृत्तीने मज असंग चिदानंदपूर्ण आणि सर्वग आत्म्याची हानि काय होणार व लाभ तरी काय होणार?"

तर अष्टावक्रा! अशा प्रकारे स्वस्वरूपाचे अनुसंधान मला प्राप्त झाल्यापासून मी सर्वथा स्वस्थ असून परमानंदाचे आगरच झालो आहे. माझ्या प्रकाशाला अस्त असा केव्हाच नसून मी अत्यंत परिपूर्ण आणि सर्वसंगरहित आहे. ही माझी उत्तम अधिकाऱ्याची स्थिति मी तुला सांगितली. मध्यम अधिकाऱ्यांना क्रमाने श्रवण, मनन व निदिध्यास ही साधने चालवावी लागतात, व त्यानंतर त्यांना ज्ञान उत्पन्न होते. कनिष्ठ अधिकाऱ्यांना अनेक जन्मांनी, साधन पूर्णतेस येते तेव्हा, ज्ञानाचे फल प्राप्त होते. साधारणपणे ज्ञानयुक्त समाधि दुर्लभ असतो व म्हणून अशा विज्ञानरहित शेकडो समाधींनी

काय होणार? त्याचा काही उपयोग नाही. व्यवहारातसुद्धा पाहा की, कधी कधी वाटेने जाताना मन निर्विकल्प असून त्या स्थितीत पुष्कळ पदार्थ पाहिले जातात. परंतु मनाला त्याची भावना न झाल्यामुळे ते पाहिले असूनही त्यासंबंधीचे अज्ञान तसेच कायम राहाते. तसाच या लहानमोठ्या समाधि स्वरूपाच्या ओळखीवाचून विफल होतात. विकल्पांनी रहित, केवळ निर्विकल्प ज्ञान तेच आत्मस्वरूप. ते सर्व मर्यादित भानाला आश्रय असल्यामुळे सदोदित भासमान असूनही विकल्पाच्या आच्छादनामुळे न भासल्यासारखे होते. विकल्पाचे निवारण झाले असता भासमान असणारे तेच पुन: भासल्यासारखे होते. शुद्ध निराकार ज्ञान व त्यावर भासमान होणारे साकार ज्ञेय या दोहो-मधील भेद न ओळखल्यामुळे जे आत्मस्वरूप अज्ञात राहिलेले असते, तेच पुढे ज्ञात होते, असे म्हणतात. दुसरे काही मिळावयाचे असे नसते. सारांश, याप्रमाणे आत्मज्ञान होण्याचा व्यवस्थित क्रम आहे. तू हे सर्व श्रवण केले आहेस. आता तुला हे विचाराच्या योगाने आकलन करता येईल, आणि ते आत्म-तत्त्वाचे ज्ञान प्रत्यक्ष झाल्यावर तू कृतार्थ होशील."

याप्रमाणे अष्टावक्राने उपदेश करून जनकराजाने त्याचा सत्कार करून त्यास निरोप दिला. त्यानंतर अष्टावक्र परत गेला. नंतर मनन आणि निदिध्यास याच्या योगाने त्याने परमात्मस्वरूप जाणले व शेवटी सर्व संशय नष्ट होऊन तो जीवन्मुक्त अवस्थेस प्राप्त झाला।

• • •

१८. सारेच पटत नाही !

भगवन् ! भवता प्रोक्तं दुर्घटं प्रतिभाति मे ॥
चेत्य चिदात्मकाभाति नानुभूति समारुहेत् ॥ ४ ॥

दत्तात्रेय म्हणाले, " परशुरामा ! ही 'चेत्यवर्ज्या' म्हणजे वेद्यपदार्थरहित शुद्ध संवित् कशी अनुभवास येते, हे तुला सांगितले. ही शुद्ध ज्ञानकला उपलब्ध होण्याचे प्रसंग व्यवहारातही पुष्कळ असतात. परंतु मायेने मोहित झालेल्या या लोकांना त्याची ओळख नसल्यामुळे त्याचे स्पष्ट ज्ञान होत नाही. ही स्थिति सूक्ष्म दृष्टीच्या पुरुषानाच जाणता येते, दुसऱ्यांना येत नाही. परशुरामा, फार बोलून काय करावयाचे आहे ? मी तुला सार सांगतो. सर्व वेद्य-वस्तु मनाने जाणता येतात अर्थात् मन हे काही वेद्य नव्हे आणि मन हे वेद्य पदार्थांचे भान नसताही विद्यमान असते, हेही तुझ्या ध्यानात येण्याजोगे आहे म्हणून त्या मनालाच वेद्यरहित शुद्ध संवित् असे म्हणतात प्रकाश अथवा ज्ञान हेच तिचे स्वरूप असल्यामुळे ती सदा ज्ञात असतेच ती उपलब्ध होण्याला दुसऱ्याची अपेक्षा आहे असे म्हटले, तर पुन त्याला दुसऱ्याची अपेक्षा आहे असे होईल म्हणजे या मार्गाने याचा शेवट न लागून 'अनवस्थिती' दोष येईल, व मग कोणाचाच प्रकाश होईनासा होऊन सर्वत्र अंधार होऊन जाईल ! अथवा परशुरामा ! दुसऱ्या दृष्टीने विचार कर की, कोणता एखादा पदार्थ भासमान होत असताना तू स्वत भासमान होत नाहीस असे आहे काय ? कारण तू भासमान होत नसल्यास 'तू नाहीस' असे होते मग तुझा प्रश्नच कोठला ? अरे ! स्वत आकाशाला येणाऱ्या फुलाप्रमाणे अभावरूप असताना तू आपल्या स्वहिताची, मोक्षाची इच्छा ती कसली करतोस ? आणि अशा तुझा अभावरूपाचा आत्मा तरी मी कसा अनुभवास आणून द्यावा ते सांग ! आता, 'सामान्यपणे भासमान होणारा मी विशेषेकरून आपले स्वरूप जाणत नाही ' असे तू म्हणत असलास, तर परशुरामा ! सामान्यत भासमान होणे हेच तुझे शाश्वत स्वरूप आहे

तुझ्या ठिकाणी विशेष भावाचा लेशही नाही, हे तुझ्या ध्यानात कसे येत नाही ? अरे, तू जाणत असूनही पुन: व्यर्थ भ्रमात पडतोस ! याला काय म्हणावे ? पदार्थांना भासमान करणारे ज्ञान त्या त्या विशेष आकाराचे असते परंतु तू स्वत: सामान्यरूपच आहेस व स्वत:च्या योगानेच भासमान होत आहेस आता तू शरीरादिकाच्या योगे भासमान होत असशील म्हणावे, तरीही सांगतो ऐक देहादिकानी तू भासमान होतोस, तो देहादिकाचा संकल्प चित्तात उद्भूत होतो, तेव्हा होतोस, तो नसताना तू देहादिकानी कधी भासमान होतोस ? सूक्ष्म विचाराने तू आपला अनुभव पाहा देहाशिवाय निराळ्या संकल्पाचे वेळी तुला देहत्व भासते काय ? नाही, त्या संकल्पाचा जो दुसरा विषय असेल तो भासतो मग ताही तुला देह होईल मग जो जो संकल्प होईल ते ते तुझे स्वरूप असा अर्थ होईल मग तर तू सर्वात्मकच झालास ! तेव्हा एकदेहमात्रच तू कसा होशील ? याशिवाय कोणताही दृश्य आकार हा, त्याला जाणणाऱ्या तुझे स्वरूप नव्हे असे ठरते कारण तो आकार प्रत्येक संकल्पाबरोबर बदलणारा आहे म्हणून तू केवल दृङ्मात्ररूप आहेस ही स्वरूपभूत दृक् देवता दृश्यरूप केव्हाही होत नाही ती स्वयंप्रकाश आहे शरीरादिक, तशीच देशकालादि भेदात्मक चित्राच्या चमत्काराने जरी ती शोभत आहे, तरी तिच्या ठिकाणी दृश्यभावाचा लेशही नाही सारांश, 'पवन संकल्प वर्ज्य केल्यावर शेष राहणारे जे शुद्ध चैतन्यस्वरूप तोच आत्मा' असा तू निश्चय कर. त्याचे एकवार दर्शन झाले असता आणि त्यावर अधिष्ठित असलेले देहादिक भाव भासावयाचे राहिल्यावर, सर्व संसाराचे कारण असे जे अज्ञान ते लयास जाते आणि हाच मोक्ष मोक्ष काही भूतळात नाही, पाताळात नाही, किंवा कोठे आकाशात नाही संकल्प वर्ज्य करताच जो शुद्ध स्वरूपाचा अनुभव येतो, तोच मोक्ष, तेच जीवाचे स्वरूप असल्यामुळे तो प्राप्त नाही असे तर केव्हाच नाही फक्त मोहाचे निरसन केले की कृतार्थता झाली दुसरा मोक्ष संभवत नाही कारण जो करून होतो तो विनाशी असतो म्हणून स्वरूपाव्यतिरिक्त काही मोक्ष असेल, तर तो सशाच्या शिंगाप्रमाणे असत् समजावा स्वस्वरूप सर्वत्र भरले असल्यामुळे त्याहून दुसरा मोक्ष संभवणार तरी कसा ? त्या स्वरूपाच्या आत मोक्ष संभवेल, असे मानले, तरी तो आदर्शातील प्रतिबिंबाप्रमाणे तद्रूपच

होणार. व्यवहारातही वधाच्या नाशाहून निराळा मोक्ष काही कुणी समजत नाहीत आणि नाश हा अभावात्मक आहे, हे उघड आहे. मग तो सत्य म्हणजे भावरूप कसा होणार? तो भावाभावात्मक असेल असे म्हणावे, तर तशी वस्तु केव्हाही संभवत नाही आता 'स्वप्नातील पदार्थ असे उभयविध असतात, कारण ते अनुभवास येतात म्हणून सत्य व जागृतीत त्याचा बाध होतो म्हणून अभावात्मक' असे जर कोणी म्हणेल, तर त्यावर उत्तर आहे की, पदार्थाचा अनुभव न येता त्याच्या अभावाचा अनुभव येणे याचे नाव बाध असा ज्याचा बाध होतो ते असत्य, आणि होत नाही ते सत्य परंतु स्वप्नादिक दृश्याचा अनुभव नाहीसा होऊन त्याचा बाध होत असतो यावरून स्वप्नासारखी भावाभावात्मक वस्तु असली तर ती असत्य असते, असेच सहज सिद्ध होते तेव्हा ज्याला केव्हाही व कोठेही अभावाचा तिळमात्रदेखील स्पर्श होत नाही, अशा प्रकारचे एक चित्तत्त्व मात्र सर्वथा सत्य आहे तेव्हा त्या स्वरूपाहून अन्य मोक्ष असेल तर तो काही केल्या सत्य नव्हे त्या पूर्णस्वरूपाचे जे केवल स्फुरण, त्यालाच मोक्ष म्हणतात चेत्य पदार्थांना दूर सारताच चैतन्य स्वत परिपूर्णच आहे चेत्याचा आभास हेच चितीचे संकोचन होय त्याच्या अभावी चित्स्वरूप सर्वपरिच्छेदशून्य आणि परिपूर्ण अर्थातच राहते त्याला कालादिकाची मर्यादा असेल असे कदाचित् तू म्हणशील, तर ती मर्यादा चेतन असेल किंवा जड असेल ते सांग पाहू? जड–पक्ष तर घेताच येत नाही, कारण स्वत जे जड ते चितीला मर्यादा कशी घालणार? व चेतन–पक्ष घ्यावा, तर हे चित्स्वरूपच सर्वत्र व्यापून आहे त्याशिवाय अन्य असे काहीच नाही व्यवहारात जो एखादा भाव कालादिकानी परिच्छिन्न असतो, तो भाव व तो कालादीचा परिच्छेद दोघेही या चैतन्यानं व्यापले जातात तेव्हाच त्या त्या स्थितीस पावतात त्यावर चैतन्याची व्याप्ती झाली नसेल तर तो परिच्छेद आहे, हे तरी कसे सिद्ध होणार? कारण ते जाणणार कोण? चैतन्याहून वेगळे चेत्य जर संभवत असते, तर त्याने कदाचित् चैतन्याला परिच्छेद करता आला असता परंतु चैतन्यावेगळे चेत्य सिद्ध होणेच सर्वथा अशक्य आहे चैतन्य म्हणजे ज्ञान मग जे ज्ञानाच्या बाहेर, त्याचा अर्थातच जाणिवेशी संबंध येत नसल्यामुळे त्याची अस्तिता तरी कशी ठरणार? आता या कालादिकाचा चिद्रूपाशी सर्वांशी

संबंध नसेल, एकांशाने मात्र संबंध होत असेल व त्यामुळे अन्य अंशांनी ती मर्यादित होतील, असे मानावे, तरीही ते संभवत नाही कारण एकांशानेच चैतन्याशी संबंध आहे म्हटल्यास, चैतन्याशी संबंध नसलेल्या अन्य अंशाची सिद्धि होत नाही कारण, चैतन्यावाचून ती भासमान होणार कशी ? म्हणून बाह्य पदार्थसुद्धा या चित्समुद्रातच बुडालेले आहेत याप्रमाणे सर्व चेत्यजात चैतन्याच्या, जणुकाय पोटात आहे मग ते त्यालाच परिच्छेदक कसे होणार ? म्हणून परशुरामा, चेत्याचे स्वरूप असे मिथ्या आहे, हे तू चांगल्या विचाराने ध्यानात आण जे चैतन्याच्या आत भासमान होते ते प्रतिबिंबाच्या स्वरूपाचेच असले पाहिजे कारण एका पदार्थाच्या आत दुसरा पदार्थ असूच शकत नाही, हे व्यवहारात तर स्पष्ट दिसून येते नाही तर एकमेकांच्या आत सर्व पदार्थ स्थित झाले, तर भांडे कोणते ओळखावे व वस्त्र कोणते ओळखावे ? म्हणजे सर्वत्र सांकर्य दोष उत्पन्न होईल शिवाय परशुरामा ! हा बाह्यभास सर्व भ्रममूलक आहे म्हणून तुला पूर्वीच सांगितले आहे तेव्हा चैतन्याच्या आश्रयाने भासणारे हे नाना भाव स्वतः सत्य कसे होतील ते सांग पाहू ? अरे, हा चैतन्यस्वरूप आत्माच आपल्या स्वातंत्र्यशक्तीने त्या त्या पदार्थांच्या आकाराने भासत आहे, याशिवाय दुसरे काही नाही "

हे दत्तात्रेयाचे भाषण ऐकून परशुराम अधिकच संशयित झाला ! किंबहुना, त्याला सारेच पटत नाहीसे झाले ! अनेक तऱ्हेचे आक्षेप त्याच्या मनात उभे राहिले तेव्हा तो म्हणाला, "भगवन्, आपण सांगत आहा हे सर्व अशक्य आहे असे मला वाटते (१) शुद्ध संवित् एकच असून तीच नाना आकारांनी भासते, हे संभवनीय दिसत नाही संवित् आणि वेद्य अशा दोन वस्तू आहेत असा सर्वांना अनुभव आहे त्यामध्ये आपल्या म्हणण्या-प्रमाणे चिति ही स्वतःच प्रकाशस्वरूप असो हवी तर, परंतु चेत्य किंवा वेद्य हे त्या चैतन्याच्या योगाने प्रकाशित होणारे अर्थात् चैतन्याहून भिन्न आहे हे खास ज्याप्रमाणे व्यवहारात एखाद्या प्रकाशाच्या योगाने भासमान झालेली वस्तु त्या प्रकाशाहून वेगळी असते, त्याप्रमाणे चैतन्यावर भासमान होणारे चेत्यजात त्याहून वेगळे असणे अगदी शक्य आहे शिवाय आपल्या म्हणण्याप्रमाणे चेत्य हे चैतन्यात्मकच आहे हे अनुभवासही येत नाही (२) जनकानेही पूर्वी सांगितले आहे की, संकल्प क्षय केल्यावर मन

निर्विकल्प होणे, आणि त्याच निर्विकल्प ज्ञानाने संसाराचा नाश होणे, तेच आत्मस्वरूप होय हे मानिले खरे, पण ते व्हावे कसे? कारण ज्ञान होण्याला किंवा कर्म करण्याला आत्म्याला मन हे एक साधन आहे ते जर त्याला नसेल तर तो जडाहून वेगळा कसा ठरेल? आत्म्याला मन असते हाच जडापेक्षा आत्म्याच्या ठिकाणी विशेष आहे. तसेच भगवन्! आत्म्याला मनामुळेच बंध होतो व मनानेच मोक्ष होतो हे स्पष्ट आहे सकल्पयुक्त मन हाच बंध व निःसंकल्प मन हाच मोक्ष. तर मनच आत्मा हे कसे शक्य आहे? मन हे साधन आहे म्हणून निर्विकल्प अवस्थेची सिद्धि झाली तरी मनाच्या योगाने द्वैत पुन: राहतेच शिवाय, (२) लोकामध्येही असे आढळते की, ज्या मनुष्यात भ्राति झालेली असते, तो विषय जरी मिथ्या असतो, तरी त्याची भ्रांति होही काही मिथ्या नसते, ती खरीच असते तेव्हा यावरून द्वैत अजियात नाही असे कसे ठरते? शिवाय नसलेल्या वस्तूचा व्यवहार चाललेलाही आजवर कधी आढळून आलेला नाही पण या जगातील सर्व पदार्थजात स्थिर असून ते प्रत्यक्ष कार्य करीत आहे! तर ते असत्य कसे ते सांगा मग तुमचे अद्वैत सिद्ध होईल अहो! सर्वच भ्रांतिमय आहे, तर भ्रांति व अभ्रांति हा भेद तरी कसा ओळखण्यात येतो? शिवाय सर्वांना एकमारख्याच भ्रांति तरी व्हावी कशी? स्वामिन् दत्तात्रेय! या शंका माझ्या हृदयात उचित आहेत, आपण माझी समजूत करा "

सर्वज्ञ दत्तात्रेयांना हा सरळ प्रश्न ऐकून फार संतोष झाला ते म्हणाले, "परशुरामा! हे पूर्वी बहुतेक सांगितलेच आहे, तरी तू पुन विचारलेस हेही योग्य आहे कारण जोपर्यंत मनाचे समाधान झाले नाही, तोवर वारवार प्रश्न करावे हे योग्य आहे प्रश्नच केला नाही तर आपले मनोगत सद्गुरु झाले तरी कसे जाणतील? कारण जीवाच्या बुद्धि निरनिराळ्या असल्यामुळे प्रत्येकाचे निरनिराळे तर्क असतात म्हणून आपला अभिप्राय बोलून दाखविल्यावाचून संशयातून कोणीच मुक्त होणार नाही प्रश्न करणाऱ्यालाच दृढ ज्ञान होते प्रश्न हेच निरूपणाचे बीज आहे जो शंकाच विचारीत नाही, त्याला विद्या अवगत होत नाही. म्हणून गुरूला प्रश्न करून सर्व मर्म पूर्ण समजून घ्यावे असो आता तुझ्या प्रश्नांची उत्तरे क्रमाने सांगतो ती ऐक

उत्तर १ —एकच आरसा नाना प्रतिबिंबामुळे जशी अनेक रूपे धारण

करता, त्याप्रमाणे एकच शुद्ध चैतन्य अनेक विचित्र आकारांनी भासावे हे संभवते पाहा की, स्वप्नादि विकल्पामध्ये मन केवळ एकच असताही द्रष्टा, दर्शन, दृश्य इत्यादि विचित्र प्रकारांनी अनुभवास येत नाही काय ? याचप्रमाणे ते शुद्ध चैतन्य अनेक विचित्र आकार आपल्याच स्वरूपावर भासविते, यात संशय कोठे आहे ? एक चिति व दुसरे चेत्य असे दोन प्रकार स्वप्नातही भासतात ते जर मिथ्या आहेत, तर ते जागृतीत तरी मिथ्या म्हणण्यास काय अडचण आहे ? आता व्यवहारात पाहता प्रकाश व प्रकाशित पदार्थ हे दोन्ही भिन्न असतात खरे, पण ते पदार्थ केवळ त्या प्रकाशावरच भासतात असे नाही, त्याचा अनुभव अन्य साधनांनी होणे शक्य असते कारण, आंधळ्याला त्या प्रकाशावाचूनही त्वचेने वगैरे पदार्थ अनुभवास येत असतात ना ? म्हणून ते पदार्थ त्या प्रकाशाहून भिन्न मानावे लागतात व केवळ प्रकाशामुळेच भासतात असे असेल तर मात्र ते प्रकाशाहून भिन्न नव्हेत, असे मान्य करता येईल तू म्हणशील, 'रूप भासणे हे तर प्रकाशावरच सर्वस्वी अवलंबून आहे तरीही प्रकाश व रूप ही दोन मानली जातात, तसेच चित्प्रकाशासंबंधी द्वैत असेल' – तर तेही व्यर्थ आहे कारण रूपसुद्धा प्रकाशावाचून, केवळ स्मृतीच्या योगाने भासमान होते मनोराज्य चालले असता मनःपटावर रूपाचे देखावे स्पष्ट भासतात अशा तऱ्हेने प्रकाशावाचूनही रूपाच्या भावाचा अनुभव येत असल्यामुळे हा दृष्टांत चैतन्याशी सुसंगत होत नाही चैतन्याचा प्रकाश इतर प्रकाशाप्रमाणे एकदेशीय नाही कारण चैतन्याच्या भानावाचून कोठेच काहीही भासमान होत नाही ज्याप्रमाणे आदर्शावाचून प्रतिबिंब भासत नाही व म्हणून आदर्शाहून प्रतिबिंब वेगळे असू शकत नाही, त्याप्रमाणे चैतन्यावाचून निराळे असे काहीच नाही म्हणून चेत्यपदार्थ चैतन्याहून पृथक् ठरत नसल्यामुळे एक अद्वितीय चैतन्यच आहे, द्वैत नाही, असेच सिद्ध होते

उत्तर २ – तुझा दुसरा प्रश्न मनासंबंधी आहे तर परशुरामा, मनसुद्धा चितीहून निराळे सर्वथैव नाही जसे स्वप्नामध्ये मन त्या स्वप्नभासाहून निराळे नाही, त्याप्रमाणे जागृतीमध्येही मन म्हणून एखादा वेगळा पदार्थ नाही कार्याच्या सिद्धीसाठी फक्त मन हे साधन मानलेले आहे स्वप्नातील झाडे तोडण्यासाठी घेतलेली स्वप्नातील कुऱ्हाड जशी कल्पित, तसे ते केवळ

कल्पित आहे जशी क्रिया असून तसे तिचे साधनही असते अगोदर ती कार्ये कोठे सत्य आहेत ? आणि नसलेल्या नरशृंगाने कधी कोणाचे विदारण केले आहे ? म्हणून परशुरामा ! सत्य जी कार्ये तीच नाहीत, तेव्हा त्याचे साधन जे मन तेही नाही ! स्वप्नामध्ये ज्याप्रमाणे स्वप्नक्रियेचे कारण म्हणून दृक्शक्तीलाच मन म्हणण्यात येते, त्याप्रमाणे जागृतीतही तीच मन होते दृक्शक्तीला—चैतन्याला—सोडून वेगळे, क्रिया करणारे मन वेग्ळाच नसते हा चिदात्माच आपल्या पूर्ण स्वातंत्र्यशक्तीच्या जोराने मन इत्यादिकांची कल्पना करून द्रष्टा, दृश्य इत्यादि भेदांनी व्यवहार करीत असता क्वचित् केवळ निर्विकल्प अवस्थेतही स्थित होतो परशुरामा ! ऐक हे चितन्य परिपूर्ण असूनही एका चेतन धर्मामुळे ते स्वप्रकाशक झाले आहे, त्यामुळेच जड आकाशाशी त्याची तुलना करता येत नाही एरवी आकाश व चिदात्मा यात दुसरा काहीच भेद नाही आकाशाप्रमाणेच हा आत्मा पूर्ण आहे, सूक्ष्म आहे मलरहित आहे अज आहे व अनंत आहे, आणि तसाच तो निराकार, सर्वाधार आणि संगरहित असून सर्व चराचराच्या अंतर्बाह्य राहणारा आहे एक चैतन्य मात्र जास्त, तेवढे आकाशाच्या ठिकाणी नाही वस्तुत चैतन्यपूर्ण आकाशालाच आत्मा असे म्हणतात याशिवाय आत्मा व आकाश याच्यात काडीमात्र भेद नाही या कारणाने जसे दिवाभीत स्वनेत्र-दोषामुळे सूर्यप्रकाशालाच अंधार समजते, त्याप्रमाणे अज्ञानी लोक या जड आकाशालाच आत्मा समजतात ज्ञाते मात्र हे आत्मचैतन्य आकाशासारखे आहे, या वाक्यातील अभिप्राय जाणतात हे परमेश्वरी परमचैतन्य आपल्या अमर्याद स्वातंत्र्यबळावर अनेक तऱ्हेने आपणच आपल्याला मर्यादित करून भासविते जसे स्वप्न नाना आकारांनी भासत तसेच हेही आहे आणि असे भासणे सुद्धा मर्यादित दृष्टीनेच आहे स्वत चैतन्याच्या दृष्टीने ते परिपूर्ण आत्मस्वरूप आहे जसा कोणी ऐंद्रजालिक आपले जादूचे खेळ अनेक प्रकारांनी प्रेक्षकांना भासवीत असतो तरी त्याचा त्याला तो एकटाच अनुभवास येत असतो, त्याचप्रमाणे ही परम शुद्ध संवित् एकटी एकच आहे तिचे स्वरूप अखंड एकरसच आहे पण मायेच्या योगाने ती स्वरूपाचा संकोच करून, अनेक मर्यादित रूपांनी भासते हे मायेचे आवरणही लोकांच्या मर्यादित दृष्टीनेच आहे कारण गारोड्याची मायासुद्धा दुसऱ्याच्या दृष्टीनेच भासते,

ती त्याला स्वतःला शून्यच असते, असो, तर या मायेमुळेच चैतन्याच्या ठिकाणी अघटित सामर्थ्य आहे आहे. व्यवहारातही योगी किंवा मांत्रिक पुरुष हे आपल्या मर्यादित बळानेही कित्येक अघटित गोष्टी घडवून आणतात, हे आपण प्रत्यक्ष पाहातो. तर मग चैतन्यात्म्याला हे काय अशक्य आहे ? मर्यादित पदार्थांच्या ठिकाणी अहं असा अभिमान धरणे, हाच चैतन्याला परिच्छेद. त्या भावनेला पूर्णांच नसल्यामुळे त्यालाच अविद्या असे नाव देत असतात. सारांश, परशुरामा ! चैतन्य स्वसामर्थ्याने स्वतः अनेकरूप होऊन भासते, हे मी तुला वारंवार सांगत आहे, तू विसरू नकोस, आणि व्यर्थ मनाही येऊ नकोस ! अरे, शास्त्र वाचलेले पुष्कळ तार्किक विद्वानही मूढ बनतात, व बहिर्मुखतेमुळे स्वस्वरूपाकडे वळून मुळी पाहातच नाहीत, हेही अनेक वेळ मी तुला बजावले आहे. कारण सद्गुरूंनी सांगितलेली गोष्ट खरी किंवा खोटी असली, तथापि जोवर अंतर्मुख होऊन ती शोधली जात नाही, तोंवर केवळ शब्दज्ञानापासून काही फल प्राप्त होत नाही. म्हणून मी तुला सांगत आहे की, तू सूक्ष्म दृष्टीने आपल्या अंतरंगात शोध घे. जी सर्व पदार्थांच्या भानकाळी, पदार्थांचे विशिष्ट आकार सोडून सामान्यपणे भासमान होणारी परमदेवता चित्शक्ति ती जडाहून भिन्न अतएव प्रकाशरूप असल्यामुळे तिच्या ठिकाणी अहं हे स्फुरण आहे. यालाच आत्मविश्रांती असे म्हणतात. पण जड पदार्थ चैतन्यामुळेच भासमान होतात, स्वतः होत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी स्वरूपविश्रांतिरूप अहं ही स्फूर्ती नाही. चैतन्य केवळ स्वतः व दुसऱ्याच्या साहाय्यावाचून सिद्ध असणारे असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी स्वात्मविश्रांतिरूप अहंता असणे योग्य आहे. याच्या ठिकाणी भेदाचा स्पर्श नसल्यामुळे व यास काही परिच्छेद नसल्यामुळे आदर्शातील नगराप्रमाणे सर्व दृश्य याच्या स्वरूपावर राहिले आहे. भेदभावना किंवा मर्यादितपणा कशापासून होणार ? त्याला योग्य निमित्तच संभवत नाही. म्हणून पूर्णस्वरूप या चैतन्याच्या ठिकाणी जे पूर्णतेचे स्फुरण आहे तीच आत्मविश्रांति आणि तीच पूर्ण अहंता होय. अशा प्रकारे परशुरामा ! हे सर्व चराचर अखंड एकरस चिन्मय आहे. निरूपणाच्या वेळी जे अनंत नावांनी भासमान होते, ते याचेच सामर्थ्य, आणि सामर्थ्य हेही तद्रूप आहे. त्याहून वेगळे म्हणून काही नाही. एकाच अग्नीच्या ठिकाणी प्रकाश व उष्णता या दोन गोष्टी

राहतात, त्याप्रमाणे स्वातन्त्र्याचे बळ आणि अहंतेचे स्फुरण असे दोन भाव असताही ती चिति एकरसात्मकच राहाते अघटित गोष्टी घडवून आणणारी माया नावाची जी शक्ति तिचे स्वरूप हेच की, चिदेकरस स्वरूपाच्या ठिकाणीही अनेक विचित्र भास भासमान होतात, आणि हे भास भासत असताही चिति स्वरूपापासून च्युत होत नाही। मर्यादित भास तोच अनात्मभास, तीच अविद्या, तीच जडशक्ति आणि तीच प्रकृति, तसेच महाशून्य, अव्यक्ताभाव, आकाश, तम किंवा प्रथम सर्ग इत्यादि ही सर्व नावे त्याच प्राथमिक मर्यादित भासाला दिली आहेत परशुरामा! जे परिपूर्ण आत्मस्वरूपाचे अहं एतद्रूप स्फुरण, तेच भ्रांतिवशात् एकदेशी होऊन जड रूपाने भासणे हेच आकाश होय म्हणजे 'अहं आत्मा' हा भाव रहित करून शेष जो आत्मप्रदेश त्यालाच आकाश असे म्हणतात तेच जगताचे मूळ होय. अज्ञान लोकांच्या अनुभवास येणारा जो भेदाभास, तो हाच होय परशुरामा! तू सूक्ष्म दृष्टीने प्रथम शोध घे की, जे आकाश म्हणून तुझ्या पाहण्यात येते, तोच त्यातील जीवाचा आत्मा, चैतन्य होय. दुसऱ्याच्या शरीरात जे आकाश तुला भासते, तोच त्याचा चिदानन्दघन आत्मा आणि तोच तुझाही आत्मा याप्रमाणे स्वतःच कल्पिलेल्या आकाशाने जे चैतन्य व्याप्त होते, त्यालाच मन म्हणतात म्हणजे तो आत्माच आहे, दुसरे काही नाही त्यामध्ये, आवरण करणाऱ्या जड तत्त्वाच्या दृष्टीने मन म्हणतात, आणि आवृत झालेल्या चिदंशाच्या दृष्टीने प्रमाता जीव म्हणतात. याप्रमाणे चैतन्यांश आकाशरूप जड तत्त्वाने आवृत झाल्यावर पुनः त्या आकाशात त्याच्या कोमल, विरल, मृदु आणि निर्मल भावांवर तो कठीण, दाट, घट्ट आणि मलिन अवस्थांच्या कल्पना करतो त्यामुळे एक आकाश व या चार भावनांपासून चार, अशी पाच भुते प्रकट होतात व स्वतः चिदंश त्यांच्या योगाने बनलेल्या देहाची संगती करून देहात्मा होतो नंतर, मडक्याच्या आत ठेवलेला दीप ज्याप्रमाणे त्याचा सर्व अंतर्भाग व्यापून प्रकाशित करतो, त्याप्रमाणे हा देहांतर्गत चिदंश देहाला आतून प्रकाशित करतो व आपण त्याच्या आत गुप्त दीपाप्रमाणे राहतो पुढे दीपाचा प्रकाश जसा मडक्याला असलेल्या छिद्रांतून बाहेर पडावा, त्याप्रमाणे हा चिद्दीप इंद्रियद्वारा बाहेर प्रकाश करतो वस्तुतः अक्रिय व पूर्ण चिद्रूपाच्या ठिकाणी बाहेर किंवा

आत हे मभवत नाही परतु चैतन्याची ज्ञानशक्ति आपल्याला आवृत करणाऱ्या जड आकाशाला जेव्हा दूर सारते, तेव्हा ती बाहेर येतेशी भासमान होते ज्ञानशक्तीचे आवरणास दूर करणे हाच मनाचा व्यापार होय म्हणून आत्मा हेच मन होय चचल चिति म्हणजे मन आणि निश्चल चिति म्हणजे आत्मा आवरण दूर करणे हेच चित्शक्तीचे चलन होय यालाच विकल्प म्हणतात, व हेच मनाचे स्वरूप होय त्याच विकल्पाचे निरसन केल्यावर शेष जे पूर्ण निर्विकल्प आत्मस्वरूपभूत विज्ञान राहते तेच मोक्षप्राप्तीस कारण आहे परशुरामा, आता 'विकल्पाचे निरसन केल्यानतरही आवरणदोष पुन राहणारच' असा सशय तू येथे घेऊ नकोस कारण, आवरण मुळी आहेच कोठे? ते स्वत केवळ कल्पित असल्यामुळे वस्तुत नाहीच मनोराज्य करताना ज्याप्रमाणे काणा शत्रूने आपल्याला शिव्या दिल्या, बाधले, मारले, तर ते मारणे वगैरे सर्व, सकल्प बद झाल्याबरोबर विलयाला जाते – मग त्यातील काय शिल्लक राहते? त्याप्रमाणे येथेही परशुरामा, अनादि कालापासून येथे बध कोणालाच नाही! बध कोठे आहे तो दाखव पाहू? अरे, बध म्हणून कोणी एक आहे, अशी दृढ भावना हाच महाबध आहे! खोटयाच भीतीने झालेल्या मुलाच्या बागुलबोवाप्रमाणे तोच घातक आहे जोवर बध आहे ही भ्राति नष्ट झाली नाही, तोवर कोणी बुद्धिमान पुरुष सुद्धा केव्हाही दीर्घ प्रयत्न करून ससारापासून कधीच मुक्त होणार नाही कोठला हा बध? आणि तो आकाशाप्रमाणे निर्मल चिदात्म्याला व्हावा तरी कसा? स्वात्मस्वरूप आदर्शात भासमान होणाऱ्या प्रतिबिंबात्मक दृश्य पदार्थांनीही जर आत्म्याला बध लागत असेल, तर दर्पणात उमटलेले अग्नीचे प्रतिबिंबही एखादा पदार्थ जाळील, नेम काय? बध हा खरोखरीचा आहे हे एक आणि मन म्हणून एक पदार्थ आहे हे दुसरे, या जोडीशिवाय कोणताच कोणाला कोठे बध नाही सयुक्तिक विचाराच्या योगाने हा सब मळ जर धुवून काढला नाही तर ससाराचा नाश करण्याच्या कामी मी काय किंवा प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव, विष्णु, शकर काय, किंवा मूर्तिमत श्रीविद्यादेवी त्रिपुरा काय कोणी झाले तरी कसे समर्थ होणार? म्हणून परशुरामा! या दोहोचाही तू त्याग कर असो, तर साराश काय की, निर्विकल्प अवस्थेतही मन हे शेष राहते, असे

म्हटले तरी ते आत्ममात्र असल्यामुळे द्वैत हे सिद्ध होत नाही 'हे अमुक' असे भासण्यापलीकडे निराळे मन नाही त्यामुळे 'हे अमुक' इत्यादि विकल्पाचा त्याग केल्यावर केवळ भावरूप आत्माच अवशिष्ट राहतो

उत्तर ३ – रज्जूवर सर्पाभास करणारी व्यवहारातील भ्रांति ती सत्य म्हटलेल्या वस्तूवर होत असते म्हणून तेथे सर्पाचा बाध झाला तरी रज्जूचा बाध होत नाही त्यामुळे भ्रांति तरी सत्य राहते परंतु समज की, हाच प्रकार स्वप्नामध्ये घडून आला, तर तेथील रज्जु सुद्धा स्वप्नोत्तरकाली अन्य सर्व पदार्थांप्रमाणे बाधित होणार असते यामुळे ती भ्रांति सुद्धा सत्य आहे असे म्हणता येत नाही कारण मग ते भ्रांतीचे ज्ञान तरी कोणाच्या आश्रयावर राहणार ? तस्मात् दृश्याचे परिमार्जन झाल्यानंतर त्याचे ज्ञान हे केवळ बुद्धस्वरूप असल्यामुळे चित्तत्वाहून वेगळे नसते मग त्यायोगे द्वैत कसे सिद्ध होणार ? आता प्रत्यक्ष व्यवहार होतो या सबबीने तू म्हणशील, तर तो स्वप्नस्थितीतही अगदी हुबेहूब आढळतो तशीच ती अवस्था स्वप्नापुरती स्थिरच असते, हाही सर्वांचा अनुभव आहे त्यामुळे स्वप्नाला मिथ्या म्हणून जागृति सत्य म्हणण्याचे कारण ते काय ? काहीच नाही स्वप्न व जागृति यात भेद इतकाच की, जागृतीमध्ये स्वप्न हे मिथ्या आहे असा निश्चय होतो, तसा स्वप्नात जागृति मिथ्या हा निश्चय होत नाही पण एवढ्यावरूनच जागृतीतील व्यवहाराचा खरेपणा सिद्ध होत नाही जागृतीतील वस्तु स्थिर व कार्यकारी आढळतात, तशाच त्या स्वप्नात स्थिर व कार्यकारी आढळत नाहीत काय ? जागृतीतील भाव स्वप्नात येत नाहीत, व स्वप्नातले जागृतीत येत नाहीत, परंतु दोन्हीही आपापल्या काळी सारखेच स्थिर व सारखेच कार्यकारी असतात, यात संशय नाही परशुरामा, जाग्रदवस्थेतील पूर्वी घडलेल्या गोष्टी व स्वप्न यामध्ये काय भेद आहे, हे सूक्ष्म विचाराने पाहा बरे ? सर्व भूतकालीन गोष्टी स्वप्नाप्रमाणेच भासतात, तसेच जागृती-सारखीच स्थिरता व व्यवहारक्षमता आपल्या अवस्थेपुरती ऐंद्रजालिक प्रकारातही असते मग तेवढ्यावरून ते सत्य म्हणता येईल काय ? या सामान्य लोकांना सत्य व असत्य याचे स्वरूपच बरोबर कळत नाही म्हणूनच ते भ्रांत होतात व जगाला सत्य म्हणतात परंतु ज्याला केव्हाही अभावाचा स्पर्श होत नाही त्यालाच सत्य म्हणावयाचे असते व्यवहारात तरी तू ज्याला

खोटे म्हणतोस त्याचे स्वरूप काय असते ? ते एका क्षणी भासते व पुन दुसऱ्या क्षणी पाहू जाता ते तसे नसते मग यानं तुझ्या व्याख्येप्रमाणे हे जग खोटे कसे ठरत नाही साग पाहू ? सर्वच जगताचा कालाने अभाव होतो आणि भान होणार नाही तेव्हा अभाव म्हणता येतो याप्रमाण पाहता चैतन्याचे अभान कधीच होत नाही परंतु सर्व जगत्पदार्थ हे असे आहेत की, त्यांपैकी एक भासमान होतो तो राहील तेव्हा दुसरा भासमान होतो कारण ते अनेक आहेत त्यामुळे क्रमाने त्या सर्वांचे अभान होते तसे या चितीचे अभान केव्हा व कोठे होते ते विचार करून साग पाहू ? जेव्हा चिद्रूप भासत नाही, तेव्हा—ते ' तेव्हा 'च कसे भासणार ते माग आणि ' भासणार नाही ' हे तरी चैतन्यावाचून कसे अनुभवास येणार ? पण तो ' तेव्हा 'चा काळ, व ' भासणार नाही ' हो त्याची अवस्था या दोहोचेही अभान झाले, तरी चैतन्य भासत असतेच, त्या अर्थी ते चिद्रूपच एक सत्य आहे परंतु रामा, तुला आता सत्य व असत्य यांतील भेद थोडक्यात सागतो पाहा " अन्याच्या साह्यावाचून, केवळ स्वत च भासमान होते ते सत्य व तसे होत नाही ते असत्य " ही व्याख्या निर्दोष आहे ही सोडून दुसरी ' जे बाधित होणार नाही ते सत्य व होईल ते असत्य ' अशी व्याख्या केली, तर ती योग्य नाही कारण तिला अपवाद आढळतात पाहा की रज्जूवर भासलेल्या सर्पाला बाधित करणारे ज्ञान जर प्रसगी उत्पन्न झाले नाही, तर तेथे त्या भासमान होणाऱ्या सर्पालाही तुझ्या व्याख्येने सत्यता येईल ! बाध होणे म्हणजे पदार्थ नाही असा प्रत्यय येणे पण तसा प्रत्यय तर एखादा पदार्थ असूनही भ्रमाने कित्येकदा येतो, तसेच पदार्थ मुळीच नसताही त्याच्या अस्तित्वाचा अनुभव येतो, असेही आढळते परन्तु पहिल्या व्याख्येवर असा काही आक्षेप येत नाही चैतन्य नाही, तर दुसरे काहीच नाही, — ' काहीच नाही ' हे सुद्धा नाही तेव्हा हे चैतन्य नाहीच असे जर कोणी तर्कटी मूर्ख म्हणेल, तर तो स्वत ' मी नाही ' असेच म्हणतोसे होईल मग तो शास्त्रकार झाला तरी काय ? आणि, आत्मा भासमान होत नाही म्हणून त्याच्या अस्तित्वाविषयी ज्याला संशय आहे, तो उत्कृष्ट तार्किक कोट्या लढवून त्या योगे जर दुसऱ्याचा मोह नष्ट करील, तर ही शिलासुद्धा ते काम करील असे म्हटले पाहिजे

तस्मात् त्याप्रमाणे क्रिया होताना भासली तरी तेवढयाने तीस खरेपणा येत नाही आता, हे सर्व जाणण्याचे प्रकार भ्रातिरूपच आहेत यात शका नाही परतु त्यास भ्रातीला सत्य समजणे ही दुसरीच एक महाभ्राति होय आणि परशुरामा ! मी याच भ्रातीसबधी वारवार बोलत आहे नहमी पदार्थाची असत्यता ठरेपर्यंत अशीच भ्राति असते हा सर्व दृश्याचा भाग सध्या खरासा होऊन बसला आहे परतु रुप्याचा भाग हा शिपीचे ज्ञान झाल्यानतर जसा भ्रमात्मक ठरतो, त्याप्रमाणे चैतन्यात्म्याचे ज्ञान होताच हे सर्व ज्ञान म्हणजे भ्रम आहे, असे उघड होते आता आकाशाच्या ठिकाणी जसा निळेपणाचा भ्रम सर्वांना सारखा झालेला आढळतो, त्याप्रमाणे सर्वांना त्याच्या दोषसाम्यामुळे हा जगद्भ्रम एकसारखा भासत आहे यात असभाव्य ते काय आहे ? चिदात्मरूपाने असणारे शुद्ध विज्ञान ही मात्र एक अभ्राति म्हणजे सत्य स्थिती आहे

परशुरामा ! तू विचारलेस ते याप्रमाणे सपूर्णतत्त्वपणे येथवर मी तुला सागितले आता तू सर्व सशयाचा त्याग करून सागितल्याप्रमाणे पूर्ण निश्चय कर यापुढे, मुक्त झाल्यावर व्यवहार कसा सभवतो, म्हणून तू जे पूर्वी विचारले आहेस, तेवढे तुला सागतो, सावधान होऊन ऐक मुक्त झालेले ज्ञानी पुरुष उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन प्रकारचे असतात जे स्व-स्वरूप जाणत असतात, परतु प्रारब्धवशात् प्राप्त होणाऱ्या सुख-दु खादि भोगानी क्षणोक्षणी कष्टी होतात, ते मद ज्ञानी होत दुसरे कित्येक प्रारब्ध-प्राप्त सुखदु खे भोगतात, परतु क्षोभेत त्रास चावतात त्याप्रमाणे तिकडे लक्षच ठेवीत नाहीत, ते मध्यम ज्ञानी होत आणि जे कोटयवधि प्रारब्धकर्मांची विचित्र फळे प्राप्त झाली असताही अगदी ढळत नाहीत, सकटाची परपरा लागली तरी उद्विग्न होत नाहीत, —आश्चर्याने स्तिमित होत नाहीत आणि महासुख प्राप्त झाले तरी हर्षयुक्त होत नाहीत व आतून शात असून बाहेरून इतराप्रमाणेच व्यवहार चालवितात, ते या सर्वांत उत्तम ज्ञानी होत याप्रमाणे बुद्धिभेदाने, ज्ञानाच्या परिपाकाच्या अधिकउणेपणामुळे व प्रारब्धवैचित्र्यामुळे ज्ञान्याचे व्यवहार निरनिराळ्या तऱ्हेचे होतात परतु परशुरामा, त्याजकडून व्यवहार सभवतो नाही असे नाही

• • •

१९. विचित्र ज्ञानी !

अत्र बुद्धिविभेदेन वासनातारतम्यत ॥
साधनानां हि वैचित्र्याद्विचित्रा ज्ञानिनां स्थितिः ॥ ६४ ॥

वरीलप्रमाणे आपल्या शंकेचे समाधान श्रीदत्तात्रेयांच्या तोंडून ऐकून घेऊन परशुरामाने मुक्तांच्या व्यवहारासंबंधी पुन प्रश्न केला तो म्हणाला, "भगवन् ! बुद्धिभेदाने ज्ञानाची परिपक्वता अधिकउणी होते, ही गोष्ट मला याहीशी विस्तारून सांगा आत्मस्वरूपाचे भान होणे हे ज्ञान, ते तर एकाच प्रकारचे आहे व मोक्ष तद्रूपच असल्यामुळे तेच सर्वांना समानच असते तर बुद्धिभेदाने ज्ञानाच्या परिपक्वतेत फरक का पडावा ? मग ज्ञानाच्या साधनात भेद आहे किंवा काय ? एवढे समजावून द्या "

तेव्हा दयाळू दत्तात्रेयांनी तत्काळ हेच अधिक विस्ताराने सांगण्यास आरंभ केला ते म्हणाले, "परशुरामा ! ऐक, मी हे सर्व रहस्य तुला सांगतो साधनात कोणाच्याच फरक नाही यासंबंधी निरनिराळी साधने नाहीतच परंतु साधनाच्या कमीजास्तपणामुळे फलाच्या प्राप्तीत फरक पडतो, —वेगळे-पणामुळे नाही साधन पूर्णावस्थेस पोचले म्हणजे ज्ञान अगदी अनायासे परिपक्व होते पण ते अपूर्ण असले, म्हणजे जसजसे ते अपूर्ण असते, तसतसे त्याच्या पूर्णतेस आयासही जास्त पडतात खरोखर पाहता ज्ञानाच्या प्राप्ती-संबंधी साधनाचा काहीच उपयोग नाही ज्ञान हे कधीच साध्य असत नाही ते स्वभावत सिद्धच आहे चैतन्य म्हणजेच ज्ञान, आणि ते तर सदोदित स्वप्रकाशच आहे मग ज्याचे नित्य भान होत आहे त्याला उपाय करण्याची जरूरी काय ? पण ते हजारो वासनांच्या चिखलात बुडून गेले असल्यामुळे कोणास ओळखू येत नाही म्हणून मनाचा निरोध करणे हेच कोणीएक जल, त्या जलाने तो वासनांचा मल धुऊन काढण्यासाठी मात्र साधन करावे लागते चित्तरूपी करडा पुष्पळ दिवसापासून तोंड बंद करून ठेवलेला आहे म्हणून प्रयत्न करून विचाररूपी तीव्र यत्नाने तो फार जपून उघडावा लागतो मग

तो उघडल्यानंतर, नित्य भासमान होणारे चैतन्य, करंडघातील रत्नादिकाप्रमाणे प्राप्त होते म्हणून परशुरामा! चित्तात पसरलेल्या वासनांचे निरसन करण्याकरिता साधन ठेवले आहे वासनांच्या अधिक–उणेपणामुळे बुद्धीची शुद्धता अधिक–उणी असते ज्याचा जेवढा वासनामल बुद्धीला आच्छादित करीत असेल, तेवढ्या मानाने त्याला साधनाची अपेक्षा असते परशुरामा, या वासना नाना तऱ्हेच्या आहेत त्यांतील मुख्य तेवढ्या तुला सांगतो, ऐक १ पहिली अपराधवासना, २ दुसरी कर्मवासना आणि ३ तिसरी कामवासना असे त्यांचे मुख्य तीन प्रकार आहेत वेदादिकांवर अश्रद्धा हा मुख्य अपराध, तोच आत्मविनाशी आहे आणि विपरीत ग्रह हा पुरुषाचा दुसरा एक अपराध बहुधा अनेक कलांमधील कुशल पुरुष या एका अपराधामुळे सतांचा सहवास व शास्त्राचे ज्ञान यांचा योग येऊनही त्या परम श्रेष्ठ स्थळी प्राप्त होत नाहीत! ‘सर्वविशेषरहित असे हे परम तत्व मुळीच नाही, व तसे ते संभवतही नाही शिवाय, ते असले तरी कोणालाही केव्हाही ते जाणता येणे शक्य नाही ’ अशा प्रकारच्या त्यांच्या भलत्याच समजुती झालेल्या असतात एवढेच नव्हे, तर–ते तत्व जाणता आले तरीही ‘ हे परम तत्व नव्हेच! हे समजून मोक्ष कसा मिळणार?’ इत्यादि संशय ते पुनः घेतच असतात हा जो अश्रद्धानामक अपराध, हीच मुख्य आड येणारी वासना शास्त्रविचारात कुशल असे शेकडो, हजारो पुरुष तिच्या तडाख्यात सापडून जन्ममरणात वाहात चालले आहेत! याशिवाय, कित्येकांच्या बुद्धीवर पूर्वीच्या दुष्कृतजन्य संस्कारांनी मालिन्य आले असल्यामुळे ते तत्त्वोपदेशाचे वेळी त्यांचा घात करते म्हणजे गुरूनी पुष्कळ युक्तियुक्तीने समजावून दिले तरी त्यांना त्याचे आकलनच करता येत नाही ती कर्मवासना होय ती वासना मनाचा निरोध करूनही जिंकावयाला कठिण आहे यापुढे काम काम म्हणजे कर्तव्यशेष,–‘ माझे हे कर्तव्य आहे ते कर्तव्य आहे ’ इत्यादि दृढ भावना यांच्या पुष्कळ शाखा असून त्यांचा विस्तारही अनंत आहे परशुरामा! समुद्रावरील लाटांची गणना कोणी करील काय? किंवा पृथ्वीतील कणांची किंवा आकाशातील नक्षत्रांची गणना कोणाला करता येईल काय? त्याप्रमाणे कोणा एकाच्याही या कामांची संख्या ठरविणे अशक्य आहे! तर परशुरामा, तुला सांगितलेली ही तिसरी कामवासना होय

ही आकाशापेक्षाही विस्तीर्ण व पर्वतापेक्षाही दृढ आहे या कामवासनेला आशापिशाचिका म्हणतात तिच्या योगानेच हे सर्व लोक भ्रमिष्टासारखे झाले असून दुःखाग्नीने होरपळून ओरडत आहेत काही थोडे थोर महात्मे मात्र एका महामंत्राच्या योगाने — वैराग्यबळाने — या पिशाचीपासून सुटून सर्वांगशीतल झालेले आढळून येतात परशुरामा ! या तीन प्रकारच्या वासनांनी मन भरून गेल्यामुळे ते चित्तत्व भासमान होत नाही म्हणून वासनानाश हेच सर्व साधनाचे फळ आहे त्यामध्ये पहिली अपराधवासना विचारपूर्वक निश्चय केल्याने निवृत्त होते दुसरी कर्मवासना एका जन्मात किंवा कदाचित् अनेक जन्मांनी, जेव्हा परमेश्वराची कृपा होईल तेव्हा निवृत्त होते, त्याला दुसरे शेकडो उपाय व्यर्थ आहेत तिसरी कामवासना वैराग्यादि साधनांनी निवृत्त होते हे वैराग्य, विषयांच्या ठिकाणी दोषदृष्टी ठेवल्यावाचून प्राप्त होत नाही या कामवासना जशा थोड्या फार असतील तशी दोषदृष्टी कमीअधिक ठेवावी लागते पण या सर्वाला मुख्य कारण म्हणजे मुमुक्षुता तिच्यावाचून केलेल्या श्रवणमननाचा खरा फायदा न होता फक्त वक्तृत्वाची कला अंगी येते असल्या वक्तृत्वात्मक ज्ञानाच्या योगाने परमपद प्राप्त होत नाही खरी मुमुक्षा नसताना जो पुष्कळ विचार केला असेल किंवा जे श्रवणादिक केले असेल, ते सर्व प्रेताला घातलेल्या अलंकारा-प्रमाणे अगदी व्यर्थ होते तशीच मंद मुमुक्षाही व्यर्थ आहे सामान्यतः आपले हातून पुण्य घडावे, एवढी इच्छा काही उपयोगाची नाही पुण्याच्या लालसेने होणारे कर्म मोक्षाचे फळ देऊ शकत नाही ही सुखाची इच्छा कोणत्या जीवाला नाही ? सर्वांनाच आहे तेव्हा असल्या मुमुक्षेचाही उपयोग काय ? मुमुक्षा तीव्र पाहिजे म्हणजे लवकर मोक्षफळ प्राप्त होईल अशी जी तीव्र मुमुक्षा ती एकटीच सर्व साधनसमुदायात पुरेशी आहे कारण तीच पुरुषाला सर्व साधनांमध्ये प्रवृत्त करते या प्रवृत्तीलाच तत्परता म्हणतात सर्वांग होरपळून गेलेला पुरुष जसा एका शातीपासून दुसऱ्या कशाची अपेक्षा करीत नाही, त्याप्रमाणे जेव्हा संसारातून मुक्त होण्याशिवाय दुसरे काहीही अगदी सुचेनासे होईल, तेव्हा ती उत्कट मुमुक्षा फल देण्याला समर्थ होईल ही स्थिति, मोक्षावाचून दुसऱ्या सर्व प्राप्तव्यांच्या ठिकाणी दोषदृष्टी ठेवल्याने प्राप्त होते तीव्र वैराग्यादिकांच्या योगाने ही मुमुक्षा क्रमाने तीव्र

होत जाते विषयावरील प्रीति नष्ट करणारे वैराग्य दोषदृष्टीने उत्पन्न होते, व या वैराग्याच्या योगाने, पुरुषाला अत्यंत तत्पर करणारी तीव्र मुमुक्षा उत्पन्न होते साधनाकडे अत्यंत तीव्रतेने प्रवृत्त होणे याचे नाव तत्परता परशुरामा, अशा तीव्र प्रवृत्तीमुळेच मोठे अद्भुत फल प्राप्त होते "

असे भाषण ऐकून परशुरामाचे मन पुन संशयात पडले ! म्हणून त्याने प्रश्न केला की, 'भगवन् ! सत्संग हे मोक्षाचे मुख्य साधन म्हणून आपण पूर्वी सांगितले, आणि आता पुन ईश्वराचा अनुग्रह पाहिजे म्हणता, आणि दोषदृष्टीही करण्यास सांगता ! तर या तीन आदिकारणात मुख्य कोणते ? आणि ते प्राप्त कसे होते ? आपोआप काहीच होणार नाही, हे तर निश्चित आहे म्हणून हे मला विस्तारपूर्वक सांगा "

तेव्हा दयाळू श्रीगुरु दत्तात्रेय म्हणाले, "परशुरामा ! मोक्षाचे मुख्य साधन सांगतो ऐक जी परम चिद्देवता तीच आपल्या सामर्थ्याने आपल्या स्वरूपावर दर्पण–प्रतिबिंबाप्रमाणे जगद्रूप चित्र भासमान करते त्याच परा देवीने हिरण्यगर्भनामक देह धारण करून, अनादि अविद्येने मलिन झालेल्या जीवांच्या कल्याणासाठी, सर्व मनोरथाची पूर्तता करणारा वेदरूप ज्ञानसागर प्रगट केला. जीवाच्या ठिकाणी स्वभावत च विविध इच्छा व वासना असतात, त्यांचे हित कशाने होईल असा विचार करून निरनिराळी फळे देणारी काम्यकर्मे त्यानं निर्माण केली प्रत्येक जीव चांगले वाईट काही तरी कर्म स्वभावत च करीत असतो तो पुढे, काही कर्म पळास येऊन, नाना योनीमधून फिरता फिरता मनुष्यजन्मास प्राप्त होतो नंतर वासनांना वश होऊन तो काम्य कर्माकडे वळतो मग तीच कामना पूर्णपणे सफल होण्याच्या इच्छेने ईश्वरासंबंधी शास्त्रे अवलोकन करतो. काम्यकर्मांची फळे ऐकून तो त्या कर्मांकडे प्रवृत्त झाला असता क्वचित् एखाद्या सूक्ष्म दोषामुळे फळाच्या प्राप्तीस अंतरतो असा आघात झाल्यावर, काय करावे हे समजून घेण्यासाठी एखाद्या सत्पुरुषाची संगती करतो तेथे प्रसंगवशात् परमेश्वराचे माहात्म्य कानावर पडून, प्राक्पुण्य उदयास आल्यामुळे त्यावर परमेश्वराचा प्रसाद होतो तेव्हा त्याची मोक्ष मिळविण्याकडे प्रवृत्ति होते. सारांश पूर्वपुण्यबळाने सत्संगती प्राप्त करून घेऊन त्यायोगे पुरुष अत्यंत दुर्मिळ अशी मोक्षमार्गाची सोपानपक्ती संपादन करतो म्हणून मोक्षप्राप्तीला सत्संगच मूळ आहे, असे

ठरते कधीकधी उत्कट पुण्यबळाने किंवा उत्कट तपश्चर्या घडल्यामुळेही अकस्मात् आकाशातून फळ पडावे त्याप्रमाणे ज्ञानाची प्राप्ती झालेली आढळते

परशुरामा ! अशा भिन्नभिन्न कारणांनी होणारी ज्ञानप्राप्ती, अर्थातच भिन्नभिन्न असते तसेच अधिकउणी बुद्धी, कमीजास्त वासना आणि थोडेफार साधन यांच्यामुळेही ज्ञान्याची स्थिती निरनिराळी होते ज्याच्या बुद्धीवर वासनांचे पुट स्वभावतःच विरळ असते, त्याला थोडयाशा साधनानेच पूर्ण ज्ञान प्राप्त होते ज्याची अशी गूढ वासना स्वभावतःच असते, त्याला ज्ञान पूर्णपणे प्राप्त होण्यासाठी पुष्कळ काळापर्यंत साधन चालवावे लागते, आणि ज्याचे मन स्वभावतः वासनांनी अगदी घनदाट भरलेले असते, त्याला ज्ञान झाले तरी ते झाकून गेल्यासारखेच होते मग त्यानेही पुढे साधन चालविले तर कालाने त्याचे ते ज्ञान परिपक्व होते अशा प्रकार असल्यामुळे ज्ञान्याची स्थिती निरनिराळी आढळते परशुरामा, चित्ताच्या परिपक्व अवस्थेत भेद असल्यामुळे स्थितीत भेद होतो बुद्धीवर वासनांचे आवरण कमीजास्त असेल त्याप्रमाणे ज्ञान भिन्न होत असल्यामुळे स्थिति बदलते ज्ञान्याच्या अवस्थेत परस्परभेद कसा होतो पहा ब्रह्मदेव, विष्णु व शंकर हे उत्तम ज्ञानी आहेत, पण त्यांच्या स्वभावप्रभव गुणांनी त्यांची कार्यं निरनिराळी ! पण त्यांच्या ज्ञानात मलिनता आहे, असे म्हणता येणे मुळीच शक्य नाही प्रकृतीच्या गुणाचेच स्वरूप असे निरनिराळे आहे ज्ञान्याचे शरीर जसे काळ्याचे गोरे होऊ शकत नाही, त्याप्रमाणे त्यांच्या चित्ताचा धर्म काही पालटत नाही परशुरामा ! आमच्याकडेच पाहा आम्ही अत्रिऋषींचे तिघे मुलगे, पण दुर्वास निराळा, चंद्र निराळा आणि मी निराळा पहिला क्रोधाने सदोदित भरलेला, तर दुसरा नेहमी विलासात दंग, आणि तिसरा मी असा सर्वसंग-परित्यागी ! आणखी असे की, वसिष्ठ अतिशय कर्मनिष्ठ, सनकादिक मुनि सन्यासी व नारद भक्तिप्रेमाने ओथंबलेला ! शुक्राचार्य हा कवि आणि दैत्यांच्या संरक्षणाची काळजी वाहणारा, गुरु देवपक्षाचा, व्यास वादात कुशल आणि सारखा शास्त्रे तयार करण्यात दंग, जनक राज्य करीत आहे आणि जडभरत तर लंगोटी घालून पडला आहे ! असे दुसरेही कित्येक ज्ञानी पुरुष स्वभाववशात् निरनिराळ्या स्थितीत राहात आहेत आता याचे गूढ रहस्य तुला सांगतो, ऐक पूर्वी ज्या तीन प्रकारच्या वासना सांगितल्या,

त्यातील दुसरी जी कर्मवासना,—बुद्धिमांद्य हे जिचे लक्षण,—ती सर्वांत बलवत्तर आहे तिचा ज्यांना लेशमात्रही स्पर्श नाही, ते खरे बुद्धिमान्. त्यांची अपराध-वासनाही मग सहज नाश पावते अशांच्या कामवासना अभ्यास करून नष्ट केलेल्या नसल्या, तरी परशुरामा ! त्या त्यांच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करीत नाहीत म्हणून त्यांना वैराग्यादिकांचा फारसा उपयोग नसतो तसेच त्यांना मनन, ध्यान किंवा समाधि यांचीही फारशी आवश्यकता लागत नाही त्यांनी एकवार तत्त्वाचे श्रवण केले म्हणजे लागलीच त्याचे मनन, निदिध्यास ही होऊन ते पद त्यास ज्ञात होऊन त्यांचे सर्व संशय नष्ट होतात मग ते जनकादिकांप्रमाणे जीवन्मुक्त होऊन राहतात त्यांची बुद्धि सूक्ष्म आणि निर्मल असल्यामुळे त्यांना कामादि वासनांचा नाश करण्यासाठी त्यांच्या उलट अभ्यास फार करावा लागत नाही त्या वासना त्यांच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करू शकत नसल्यामुळे त्यांनी त्या पूर्ण निवृत्त केलेल्या नसतात त्यामुळे त्यांनी ते परम पद ज्ञात करून घेतल्यावरही त्यांच्या त्या पूर्वीच्या विद्यमान् वासना पूर्वीप्रमाणेच निरंतर प्रवृत्त होत राहतात परंतु त्यायोगे त्यांची शुद्ध बुद्धि थोडीसुद्धा मलिन किंवा लिप्त होत नाही अशा ज्ञानी पुरुषांना 'ब्रह्ममानस' असे नाव आहे. पण ज्यांचे चित्त कर्मवासनांनी अत्यंत मूढ झाले आहे, त्यांना या परम पदाचे ज्ञान प्रत्यक्ष महादेवाने उपदेश केल्यानेही होत नाही तसेच ज्यांची अपराध-वासना दृढ असते, त्यांनाही ज्ञान प्राप्त होत नाही. परंतु ज्यांची अपराधवासना आणि कर्मवासना या दोन्ही अल्प असून कामादि वासना दीर्घ आहेत, त्यांना पुष्कळ वेळा श्रवण करून, पुष्कळ मनन करून, समाधीचा अभ्यास केल्यावर, पुष्कळ कष्ट सोसून, कालांतराने ज्ञान उत्पन्न होते अशांचा अभ्यास पुष्कळ दीर्घ काळाचा असल्यामुळे त्यांचा व्यवहार फार थोडा होतो त्यांचे मन वासनाक्षयामुळे नष्ट झाल्यासारखेच असते असे ज्ञानी पुरुष मध्यम ज्ञान्यांत येतात व त्यांना 'नष्टमानस' असे नाव आहे. आता त्यांच्यापैकी विवेकाचा अभ्यास इतका परिपक्व झालेला नसला त्यामुळे वासनांचा अंश राहून, मन नष्ट झालेले नसते ते मंदज्ञानी असून त्यांना 'मननरत' असे म्हणतात हे केवळ ज्ञानी होत व पहिले दोघे ज्ञानी आणि जीवन्मुक्त होत केवळ ज्ञानी असतात ते प्राप्त झालेली दुःखे भोगतात व नित्य प्रारब्धाधीन राहतात त्यांना देहांती मोक्ष प्राप्त होतो

जे 'नष्टमानस' म्हणून सांगितले त्यांनी प्रारब्ध जिंकलेले असते परशुरामा ! जीवाच्या मनोरूप भूमीवर प्रारब्धाच्या बीजापासून भोगरूप अंकुर उत्पन्न होतात. परंतु या नष्टमानस पुरुषांना ही मनोभूमिच नसल्यामुळे भुसळाच्या बीजाप्रमाणे त्याच्या प्रारब्धाची सर्व शक्ति संपून ते नाश पावते. आता राहिले 'बहुमानस.' तर जसा एखादा अतिबुद्धिमान् पुरुष एकदम दहा पाच कार्ये अगदी कोठेंच न अडता करीत असतो आणि असे कर्मकुशल व्यवहारात वारंवार आढळण्यातही येतात, तसाच या ज्ञान्याचा प्रकार आहे. साधारण मनुष्यही एकीकडे वाट चालत असतो, एकीकडे बोलत असतो व हाताने काही क्रियाही करीत असतो, हे तर नेहमी दिसते. मन एकच असून जणु या तीन क्रिया होत असतात, त्याप्रमाणे हे उत्तम ज्ञानी स्वरूपानुसंधानापासून न चळता व्यवहारात निर्भयपणे वागत असतात. पुष्कळ विद्यार्थी अध्ययन करीत असताना त्यामध्ये कोण अशुद्ध म्हणतो, कोण उच्चारच करीत नाही, व कोणाचे म्हणणे व्यवस्थित आहे हे सर्व एकच अध्यापक एकदम पाहात असतो, हे सर्वांच्या अनुभवाचेच आहे अथवा, परशुरामा ! तू मारलेला तुझा शत्रु सहस्रार्जुन—त्याला हजार हात होते. तो त्या हातांनी अनेक आयुधें धारण करून मुळीच न चुकता तुजशी कसा लढला, हे तू पाहिलेच आहेस. तर असे व्यवहारी पुरुषांचेही मन जसे बहुविध होऊन क्रमाने येणारी अनेक कार्ये करीत असते, त्याप्रमाणेच या उत्तम ज्ञान्याची स्थिती आहे. त्याचे आत्माकार झालेले मन बाह्य विषयाच्या आकाराने परिणाम पावले तरी त्याच्या स्वस्थितीस काही विरोध येत नाही. म्हणून ते बहुमानस म्हटले जातात. त्याचे प्रारब्ध त्याच्या मनोभूमीवर अंकुरास येऊ लागते तोच ज्ञानाग्नीने जळून जाते. पुन: अंकुरास आले की पुन्हा दग्ध होते. प्रारब्ध बीजाचा अंकुर म्हणजे सुखदु:खाचा समागम, व त्यासंबंधी विचार चालू होणे हे त्याचे फळ होय. पण अंकुर दग्ध झाल्यावर फळ येणार कोठून? म्हणून अशा ज्ञान्याचा व्यवहार चालतो तो दृढ परिचित अशा अनुसंधानाने किंवा संस्कारप्राबल्याने चालतो. ज्याप्रमाणे, एखादा प्रौढ माणूस मुलाशी खेळताना आढळतो,— मग तो एखाद्या क्षुद्र निमित्ताने आनंदित होतो, व पुन्हा एखादी बाहुली नष्ट झाली असता अतिशय खिन्न होतो, त्याप्रमाणेच हे बहुमानस ज्ञानी पुरुष व्यवहारात

वागताना आनंद व खेद करीत असतात दुसऱ्या कोणाचे कार्य आपण करीत असता त्यात होणारे हर्ष आणि खेद हे जसे बाह्यात्कारी होत असतात, अंत करणापासून नसतात, तशाच प्रकारचा या ज्ञान्याचा व्यवहार असल्यामुळे त्याच्या हृदयात सर्वदा स्वस्थता असते या बुद्धिमान ज्ञानी पुरुषांनी वासनांचा नाश करण्यासाठी तद्विरुद्ध भावनांचा अभ्यास किंवा मनाचा विरोध इत्यादिक काही फारसे केलेले नसते त्यामुळे त्या वासना तशाच ज्ञानोत्तरही प्रकट होऊ लागतात त्यामुळेच कोणी कर्मनिष्ठ, कोणी कामी, तर कोणी क्रोधी, असे उत्तम ज्ञानी अनेक तऱ्हेचे आचरण करीत असतात यामध्ये समनस्क म्हणून जो मंद ज्ञानी सांगितला, त्याचा सुद्धा, 'अखिल दृश्यजात असत्य आहे,' असा निश्चय झालेला असतोच व समाधीत किंवा स्वरूपानुसंधानात असताना त्याला दुसरे काही भासमानही होत नाही परंतु समाधीतून उत्थान पावल्यावर त्याचे अनुसंधान भंग पावते वास्तविक पाहता स्वरूपाचे अखंड अनुसंधान असणे,—म्हणजे व्यवहारामुळे ते खंडित न होणे हाच खरा समाधी कारण, मूळ जे निर्विकल्प स्वरूप ते सर्वांचाच आधार आहे तसेच ते सर्वांना निरन्तर स्फुरत आहे त्याविरहित असे काहीच नाही आणि पूर्वी सांगितलेल्या व्यवहारातील विशेष अवस्थांमध्ये त्याचा निर्विकल्पतेने अनुभवही येतो पण तेवढ्याने तो सर्वांनाच समाधी मोक्षदायक होत नाही ज्यांना स्वरूपाचे अनुसंधान अखंड साधते, त्यांचाच समाधी खरा म्हटला पाहिजे व्यवहारकाळी सुद्धा शुद्ध चिद्रूप हे मेय पदार्थांनी विवर्जितच आहे,—त्याचा त्याला स्पर्श नाही,—असाच अनुभव उत्तम ज्ञान्यांना निरंतर येत असतो आकाशाचा नीलवर्ण हा त्यावर वस्तुत नाही असे ज्ञान झाल्यानंतरही तो डोळ्यांना दिसतच असतो पण त्याचा असत्यपणा जाणला असल्यामुळे हृदयातला अनुभव मात्र बदलतो याप्रमाणे तत्त्व ओळखण्यापूर्वी होणारा भास व नंतरचा भास यांमध्ये एवढा अंतरंगावाचून दुसरा काही भेद नाही यामुळे सर्व वेद्यजात असत्य ठरल्यावर त्याचा भेदाशी—शुद्ध चिद्रूपाशी संबंध कोठून होणार ? म्हणून उत्तम ज्ञानी पुरुषांची संवित्—शुद्ध चित्स्वरूप—व्यवहारकाळीही मेयसंबंधविरहितच असते मनस्मारक म्हणून जे सांगितले, ते सर्वोदित उन्मनी अवस्थेतच राहणारे मन निःसंकल्प असणे हीच उन्मनी अवस्था भेदशास्त्रांतील सन्ध्यान

ग्रहण करणे हेच मनाचे चलन किंवा सकल्प होय. उत्तम ज्ञान्याला या दोन्हीही अवस्था एके काळीच असतात. म्हणजे वाहात. व्युत्थान पावलेला, व्यवहार करीत असलेला व अतरत समाधीत गढलेला – असा तो नेहमीच असतो. यामुळे त्याची संवित् निरन्तर संगरहितच असते

● ● ●

२०. देवींचा अवतार !

एवं सर्वैरमिध्याता त्रिपुरा चिच्छरीरिणी ॥
आविरासीच्चिदाकाशरूपा शब्दात्मिका परा ॥ १९ ॥

दत्तात्रेय पुढे म्हणाले, "परशुरामा ! तू विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर याप्रमाणे तुला सांगितले. यासबधात तुला आणखी एक पूर्वीचा इतिहास सांगतो, ऐक. पूर्वी सत्यलोकामध्ये, ब्रह्मदेवाच्या सभेत एकदा ज्ञानविषया-संबधानेच अगदी सूक्ष्माहून सूक्ष्म विचार निघाला होता. ब्रह्मदेवाच्या या ज्ञानसत्रामध्ये भृगु, अंगिरा, प्रचेता, नारद, तसेच च्यवन, वामदेव, विश्वामित्र, गौतम, शुक्र, पराशर, कण्व, काश्यप, दक्ष, सुमत, शंख, लिखित, देवल हे व दुसरे कित्येक ब्रह्मर्षि आणि थोरथोर राजर्षि एकत्र जमले होते. त्यानी तेथे सूक्ष्मातला सूक्ष्म विषय काढून परस्परात फार मोठी मीमांसा केली. त्या वेळी ऋषीनी ब्रह्मदेवाला असा प्रश्न केला की, "भगवन् ! आपण हे सर्वजण ज्ञानी परावर तत्व जाणलेले–आहोत. परतु आम्हा सर्वांचा स्वभाव निरनिराळा असल्यामुळे आचरण निरनिराळे आढळते. आमच्यातील कित्येक समाधिस्थ राहतात, कित्येक मीमासा करण्यातच रमून जातात. दुसरे कोणी भक्तिप्रेमात निमग्न झाले आहेत व कोणी कर्ममार्गाच आस्थेने चालवीत आहेत. शिवाय कित्येक तर एखाद्या बहिर्मुख पुरुषाप्रमाणे व्यवहार चालवीत आहेत. तर ब्रह्मदेवा ! यांच्यामध्ये श्रेष्ठ कोण एवढे आपण सांगा. सध्या आम्ही तर आपापला पक्षच श्रेष्ठ आहे, असेच समजून आहो."

असा ऋषीनी प्रश्न केल्यावर ब्रह्मदेवाच्या मनात आले की, यांची आपल्यावर असावी तितकी श्रद्धा दिसत नाही. तेव्हा तो म्हणाला–

"मुनिहो ! मी सुद्धा ही गोष्ट अगदी बरोबर अशी जाणत नाही. पण सर्वज्ञ महादेवाला ही पूर्णपणे कळत असेल. म्हणून हवे तर त्याला विचारण्या-साठी आपण जाऊ या."

याप्रमाणे भाषण करून तो त्या ऋषिमंडळीसह त्या देवदेवाकडे गेला. तो

तेथेच विष्णुही आलेले होते. तेव्हा तो ऋषिमंडळीचा प्रश्न ब्रह्मदेवानें श्रीशंकराना विचारला. प्रश्न ऐकून व ब्रह्मदेवाचा आशय पाहून त्यानाही असे वाटले की, हे ऋषि श्रद्धावान् नाहीत. यामुळे आपले भाषण याना खरे वाटणार नाही. त्यानी असा विचार केला की, आपण याना काही सांगितले तरी व्यर्थ होणार. कारण, 'आमच्याप्रमाणे हे एक शंकराचे मत आहे' एवढेच याना वाटेल, दुसरे काय ? असा विचार करून महादेव म्हणाले– "मुनिहो ! मी सुद्धा हे चांगलेसे जाणत नाही. यासाठी भगवती श्रीविद्यादेवीचे आपण ध्यान करू. म्हणजे तिच्या प्रसादानें आपणाला हा गूढ अर्थ समजून येईल."

याप्रमाणे शंकराचे भाषण ऐकून सर्व ऋषि व ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादि देव यानी महेश्वरी चिच्छरीरी श्रीविद्यादेवीचें ध्यान आरंभिले. तेव्हा सर्वजण ध्यानस्थ झाल्यानंतर गगनमंडळात मेघगर्जनेसारखा एक गंभीर गडगडाट होऊन ती चिद्देवता आकाशात शब्दरूपाने प्रगट झाली. "मुनि हो ! तुम्ही माझे ध्यान का बरे केले ? तो तुमचा मनोरथ मला सांगा. माझ्या भक्तातून कोणाच्याही इच्छा कधीही विफल होत नाहीत." याप्रमाणे आकाशवाणी झालेली ऐकून सर्व मुनिमंडळीनी त्या विद्यादेवीला नमस्कार केले. त्यानंतर तिन्ही देवानी निरनिराळ्या प्रकारे तिचा स्तव करून तिला संतुष्ट केले. इतके झाल्यावर ऋषीनी बोलण्यास आरंभ केला. ते म्हणाले–"देवी श्रीविद्ये ! तुज त्रिपुरेश्वरीला आमचा साष्टांग नमस्कार असो. तू सर्वांना उत्पन्न करणारी, आश्रय देणारी व विलीन करणारी आहेस. तुला नमस्कार असो. तुला जन्म नसल्यामुळे तू सदैव पुरातन आहेस, व तुला जरा नसल्यामुळे तू सर्वदा नूतनही आहेस. तू सर्व आहेस, सर्वांतील सार आहेस, सर्वज्ञ आहेस व सर्वानंदरूप आहेस ! आणि पुन तू सर्वशून्य, कोठेच नसणारी, साररहित, कशालाच न जाणणारी व सर्व आनंदविवर्जित आहेस ! देवी, तुला वारंवार नमस्कार असोत ! पुढून, मागून, खालून, वरून, बाजूने किंबहुना सर्वत्र तुला आमचे नमस्कार असोत. देवी ! आता तुझे (१) पर आणि (२) अपर रूप कोणते ते आम्हाला सांग. तसेच (३) तुझे ऐश्वर्य, (४) तुझे ज्ञान, (५) त्याचे फल व (६) ते मिळण्याचे साधन काय ते सांग आणि (७) मुख्य साधक कोण, (८) सिद्धीची पूर्णावस्था कोणती व

(९) सिद्ध पुरुषात श्रेष्ठ कोण, हे सर्व, हे देवी ! क्रमाने आम्हांला सांग. तुला पुन: आमचे अनेक नमस्कार असोत."

याप्रमाणे प्रश्न केल्यावर त्या देवीला ऋषिमंडळीसंबंधी प्रेम उत्पन्न होऊन तिने आपल्या असंदिग्ध व उत्कृष्ट भाषणास आरंभ केला. ती म्हणाली, "ऋषिहो ! ऐका, तुमच्या सर्व प्रश्नांची उत्तरें तुम्हाला क्रमानें सांगते. आज मी वेदसागराचे मथन करून तुम्हाला अमृतच काढून देते !

उत्तर १ – प्रथमत: माझे पर रूप. तर—ज्याच्या ठिकाणी हे सर्व जगत् दर्पणातील प्रतिबिंबाप्रमाणे उत्पन्न होते, राहते व लीन होते, असे सर्वांना नेहमी भासते, आत्मज्ञान नसणारांना जे जगाच्या आकाराने भासमान होते; योग्यांना जे केवळ निर्विकल्प म्हणून अनुभवास येते, शांत गंभीर सागराप्रमाणे जे अगदी निश्चळ भासते; एकनिष्ठ भक्त प्रेमाने व कोणतीच कामना न ठेवता ज्याचे नित्य सेवन करतात, – अद्वैतपदाचे ज्ञान झाले असताही मनाला स्वाभाविक ओढ लागून अत्यंत तत्परतेने, देव आणि भक्त असा भेदभाव ते ज्यासाठी उत्पन्न करतात; इंद्रियें, मन, बुद्धि, यांचे जे अंत:सूत्र; ज्याचे अभान झाल्यास काहीच नाही; आणि शास्त्रावरून जे सामान्यत जाणता येते, ते माझे पर-श्रेष्ठ रूप होय.

उत्तर २ – सर्व ब्रह्मांडाच्या पलीकडे असलेल्या अमृतसमुद्रात जे रत्नांचे द्वीप आहे, त्यातील एका कदंबाच्या उपवनामध्ये चिंतामणींनी बनविलेले एक सुमनोहर मंदिर आहे. त्यांत ब्रह्मदेव, विष्णु, रुद्र व ईश्वर या चार पादांचा, व सदाशिवात्मक पृष्ठभाग असलेला जो मंचक आहे, त्यावर विराजमान झालेली अनादि-मिथुनात्मक जी त्रिपुरसुंदर मूर्ति, ते माझे अपर रूप होय तसेच ऋषिहो, सदाशिव, ईशान, ब्रह्मदेव, विष्णु, शंकर, गणपति, षडानन, इंद्रादि दिक्पाल, लक्ष्मी इत्यादि शक्ति, वसुरुद्रादि गण, राक्षस, देव, नाग, यक्ष, किंपुरुष इ. जे जे म्हणून पूजनीय आहेत ते ते सर्व माझी अपर रूपेंच होत. अशी मी सर्वत्र असूनही माझ्या मायेने मोहित झालेले पुरुष मला ओळखीत नाहीत, पण ते माझीच सेवा करतात, व मीच त्यांना त्यांचे अभीष्ट देते. सबबेगळें कोणीच पूजनीय नाही, आणि फलदाताही नाही. जो असें माझें सेवन करतो, त्याला तसे मजपासून फळ मिळते

उत्तर ३ – माझें ऐश्वर्य अमर्याद आहे. कशानेही माप न येता, एकाची

व चित्स्वरूप असता मी अनंत जगताच्या आकाराने भासमान होते, आणि अशी भासमान होतानाही आपल्या स्वरूपापासून मुळीच ढळत नाही ! अशी दुर्घट गोष्ट घडवून आणणारे हेच माझे ऐश्वर्य ऋषिहो ! आणखी माझे ऐश्वर्य तुम्हाला सांगते, सूक्ष्म दृष्टीने तुम्ही पाहा मी सर्वांना आश्रय असून व सर्वांच्या अंतर्यामी असूनही मी पुन: केवल संगरहित आहे मी नित्यमुक्त असूनही पुन: पुन: मुक्त होते सद्गुरूकडे जाऊन त्याचे शिष्यत्व पत्करून पुनः आत्मस्वरूपाला जाणते पुन: आत्मस्वरूपाला विसरून पुष्कळ काळ संसारात गुंतून राहते ! आणि एवढे हे जग कोणत्याही साधनसामग्रीवाचून निर्माण करते ! असे माझे नाना तऱ्हेचे ऐश्वर्य आहे ! त्याची महत्त्मुलाकाही गणना होणे शक्य नाही म्हणून शेवटी थोडक्यात सांगते की, माझ्या ऐश्वर्याच्या एका लेशानेच ही अद्भुत जगाची चोहोकडे पसरली गेली आहे

उत्तर ४ — माझे ज्ञान द्वैत, अद्वैत इत्यादि अनेक प्रकारचे आहे तसेच त्याचे फळही श्रेष्ठकनिष्ठ भेदाने निरनिराळे झाले आहे द्वैतज्ञान हेही अनेक प्रकारचे आहे कारण ते निरनिराळ्या उपास्यमूर्तींवर अवलंबून असते त्याला ध्यान किंवा उपासना असे म्हणतात परंतु ते स्वप्नाप्रमाणे किंवा मनोराज्या-प्रमाणे क्षणिक अनुभवास येणारे असते तेही त्याच्या मानाने सफळ होतेच तशीच नियतीची योजना आहे याच्या अनेक प्रकारामध्ये पूर्वी सांगितलेले माझ्या अपर मूर्तीचे ध्यान हे मुख्य आहे कारण ते क्रमाक्रमाने मुख्य फल म्हणजे मोक्ष देण्यास कारण होते अद्वैत ज्ञानालाच मुख्यत ज्ञान हे नाव आहे मज परम श्रीविद्यादेवीची आराधना केल्यावाचून हे अद्वैतसंज्ञक महाविद्या कशी प्राप्त होईल ? जे केवळ परम चैतन्य तेच अद्वैत विज्ञान त्याच्याच शुद्ध अवस्थेचे ज्ञान झाले असता द्वैतभावनेची निवृत्ति होते जेव्हा चित्त केवळ आत्माभिमुख होते, तेव्हाच हे विज्ञान अनुभवास येते ऋषिहो ! वेदवाक्याच्या योगाने किंवा सयुक्तिक विचाराच्या योगाने केवळ आत्मा प्रतीत होऊन, 'देहच मी' इत्यादि भावनांचा नाश होणे, यालाच ज्ञान म्हणतात ज्या ज्ञानाने हे भासणारे दृश्य काहीही किंचितही स्फुरत नाहीसे होते, ज्या ज्ञानाच्या योगाने कोठे काही एक लेशसुद्धा जाणावयाचा राहत नाही, सर्व तऱ्हेचे विषयादिकांचे अनुभव जेणे आत्मरूप होतात, तेच खरे अद्वैत ज्ञान होय जे ज्ञान प्राप्त झाले असता चिरकाल पुष्ट झालेले संशय वायूने स्व

पावणाऱ्या अश्वाप्रमाणे पळ काढतात, आणि जेथे कामादि क्षुद्र वासना पुढे येऊ शकत नाहीत—दात पाडलेल्या सर्पाप्रमाणे व्यर्थ होतात, तेच ऋषिहो, माझे परम विज्ञान होय.

उत्तर ५ – सर्व दुःखाचा नाश होणे हे विज्ञानाचे फल आहे. अत्यंत निर्भय अवस्था प्राप्त होणे हेच खरे फल होय. 'हा दुसरा कोणी आहे,' या भावनेने भय उद्भूत होते. पण अद्वैत तत्त्व पूर्णपणे ज्ञात झाल्यावर, सूर्योदयानंतर जसा अंधकार दूर पळून जातो, तशी ही द्वैत भावना कोठच्या कोठे नष्ट होते ते कळतही नाही ! म्हणून ऋषिहो, द्वैतसंकल्प नष्ट झाल्यावर कोठेच भय नाही. स्वस्वरूपाहून निराळे फळ ज्यापासून मिळते ते सर्वदा भयदायी असणार ! कारण की, स्वात्मरूपाशिवाय अन्य ते सर्वदा नाशवंत असते, असे प्रत्यक्षच आढळून येते. नाशवंत वस्तूला भय असल्यामुळे तेथे निर्भयता कोठून प्राप्त होणार ? सर्व संयोगाच्या शेवटी वियोग असतो, असा सर्वत्र अनुभव आहे. तेव्हा फळाचा योगही नष्ट होणार, हे निश्चित आहे. त्या अर्थी जोवर फल आत्मरूप नसून अन्यरूपाचे आहे, तोवर भय असते. म्हणून जे आपल्या स्वरूपाहून वेगळे नव्हे, तेच निर्भय फल होय; त्यालाच मोक्ष म्हणतात. जेव्हा ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान ही सर्व एकरूप होतील, तेव्हा सर्व भयरहित असे मोक्षनामक सर्वोत्तम फल मिळते. संकल्प–विकल्पशून्य आणि तमोगुणाने रहित असे जे ज्ञात्याचे शुद्ध आत्मस्वरूप तेच ज्ञान. ते स्वरूप प्रथमतः ओळखता येत नाही; गुरु व शास्त्र ही त्याची ओळख करून देतात. जे विज्ञेय तत्त्व म्हणून म्हणतात ते हेच. ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान ही जोवर निरनिराळी अनुभवास येतात, तोवर ती व्यर्थ होत. पण त्या त्रिपुटींतील परस्परभेद जेव्हा नष्ट होईल, तेव्हाच तो ज्ञाता, तेव्हाच ते ज्ञेय व तेव्हाच ते ज्ञान. हेच ज्ञानाचे फळ वस्तुतः ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय आणि हे फल यांमध्ये भेदच नाही. व्यवहाराची सिद्धि होण्यासाठी त्यात हा भेद कल्पिलेला आहे, म्हणून येथे नवीन असे फल मिळावयाचे नाही. हा आत्मा न मायेच्या योगाने ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान व त्याचे फल इत्यादि रूपांनी जोवर भासतो, तोवर हा संसार पर्वतासारखा कठीण होतो. परंतु जेव्हा कोणत्याही कारणाने प्रसादवशात् भेदशून्य स्वरूप भासमान होते, तेव्हा वाऱ्याने ढग नष्ट व्हावे त्याप्रमाणे ह्या सर्व संसाराचा विलय होतो.

उत्तर ६ – अशा प्रकारचा खरा मोक्ष प्राप्त होण्याला त्यासंबंधात तत्परता हे मुख्य साधन आहे. तीव्र तत्परता असल्यावर अन्य साधनांची काही जरूरी नाही आणि ती तत्परताच विशेष नसली तर दुसऱ्या चांगल्या हजारो साधनांनी तरी काय होणार आहे? तेव्हा तत्पर होणे हे मोक्षाचे मुख्य साधन आहे. 'सर्व काही करीन पण हे कार्य साधीन !' असे निरंतर वाटणे हीच तत्परता. ज्याला अशी अवस्था प्राप्त झाली आहे, तो सर्वथा मुक्तच आहे. कारण, मग तो काही दिवसांनी, किंवा महिन्यांनी, किंवा वर्षांनी,–किंबहुना दुसऱ्या जन्मात म्हटले तरी चालेल–पण मुक्तच व्हावयाचा ! कारण तो मार्गालाच लागलेला असतो. बुद्धीच्या निर्मलपणात जसा फरक असेल, तसे दिवस थोडे किंवा फार लागतील इतकेच. सर्व पुरुषार्थांच्या आड येणारे हे बुद्धीचे दोष पुष्कळ प्रकारचे आहेत. त्यांनीच हे लोक घोर संसाराग्नीत कोळून घातले आहेत. त्यात पहिला अनाश्वास, दुसरी कामवासना व तिसरी जडता असे तीन प्रकार मुख्य आहेत. त्यात अनाश्वासाचे प्रकार दोन, एक संशय आणि दुसरा विपर्यय. वरील तत्परतेला ही दोन मुख्य विघ्ने आहेत. उलट निश्चय करीत गेल्याने हे द्वय क्रमाने नाश पावते. या कामी मुख्य उपाय म्हणजे मूळच छेदून टाकले पाहिजे. हे अनाश्वासाचे मूळ शास्त्रविरुद्ध असलेल्या तर्कांचे चिंतन करणे हे आहे. त्याचा त्याग करावा, व तर्कांचा विचार चालण्यासाठी त्या विरोधी तर्कविरुद्ध निश्चय करू लागावे. असे केल्याने श्रद्धेचा जन्म होऊन अनाश्वास नष्ट होतो. बुद्धीवर कामादि वासनांचे पुट असले तर ते श्रवणाच्या आड येते. कामादिकांनी व्यापलेली बुद्धी ज्ञानविषयाकडे प्रायः प्रवृत्त होत नाही. व्यवहारातही कामी पुरुष आपल्या प्रिय विषयाच्या चिंतनात अगदी गढून गेला असता त्याला पुढील काही दिसत नाही की ऐकू येत नाही ! तसेच यानेही श्रवण केले तरी ते न केल्यासारखेच होते. म्हणून या कामवासना वैराग्यबळाने स्वाधीन करून घ्याव्या. या काम, क्रोध, लोभ, दंभ इ. हजारो आहेत. त्या सर्वांना काम हा मूळ आहे. तो नष्ट झाल्यावर मग दुसरे कोणी उरत नाहीत. तो काम वैराग्याने नाश पावतो. 'असे मला असावे' अशा तऱ्हेची जी आशा तोच काम. ती प्राप्य पदार्थांच्या संबंधात स्थूल झालेली असते व अप्राप्य गोष्टीत

सूक्ष्म असते दृढ वैराग्याने ती नष्ट पावावी. त्या वैराग्याचे मूळ म्हटले तर प्रतिक्षणी रम्य विषयाच्या दोषाचा विचार करणे व त्या विषयाचा संबंध वर्ज्य करणे हे आहे या योगाने ती वासना नष्ट होते बुद्धीचा तिसरा दोष जे जाड्य, तो तर अभ्यास करूनही जिंकावयास कठीण आहे हा दोष असला तर, पुरुषाने मोठ्या तत्परतेने श्रवण चालू ठेवले तरी ते बुद्धीत प्रविष्ट होत नाही हा पुरुषार्थाचा नाश करणारा मोठा दोष आहे. त्याला परमेश्वराची सेवा केल्यावाचून दुसरा उपाय नाही त्या सेवेप्रमाणे मी त्याच्या बुद्धीचे जाड्य हरण करतो या जाड्याच्या अधिक–उणेपणाला अनुसरून त्याच किंवा दुसऱ्या जन्मी त्याला ही फलप्राप्ती होते ऋषिहो, सर्व साधनसामग्री कोणालाही माझ्या कृपेनेच प्राप्त होते जो पुरुष निष्काम बुद्धीने व भक्तिपूर्वक नित्य माझी उपासना करतो, तो साधनाच्या अडचणींचे निवारण करून लौकरच कृतार्थ होतो उलट जो सारखा अनेक साधनांची पाठ घेतो, पण सर्वांच्या बुद्धीला विकसित करणाऱ्या मज परमेश्वराकडे मात्र दुर्लक्ष करतो, त्याचे बुद्धिमांद्य दूर न होता, त्यास त्यामळेच पदोपदी ठेचा खाव्या लागतात ! आणि फळ मिळण्याचीही वानवाच असते ऋषिहो ! तत्परता हे ज्ञानाचे मुख्य साधन आहे

उत्तर ७ – ज्याला अशी तत्परता आहे, तोच मुख्य साधक त्यातून त्याला माझी भक्ती असेल तर तो सर्वमान्यच आहे

उत्तर ८ – मी देह नव्हे, आत्मा आहे, असा निश्चय होणे याचे नाव सिद्धी देहादिकाच्या ठिकाणी भासणारे आत्मत्व नाहीसे होऊन बुद्धी निर्मळ झाली, म्हणजे सिद्धी झालीच आत्म्यासंबंधी निश्चय सर्वांचाच आहे – म्हणजे आपण आहो हे सर्वांनाच माहीत आहे पण तो निश्चय केवलरूपाने नसून देहादीच्या रूपाने आहे म्हणूनच ही महान् अनर्थपरंपरा ओढवली आहे म्हणून 'देहादिकाना भासित करणारे जे केवल चैतन्य, तोच आत्मा' असा निश्चय होऊन सर्व संशय लयास जाणे यालाच ज्ञानसिद्धी असे म्हणतात खेचरत्वादि आणि अणिमादि सिद्धी या ह्या ज्ञानसिद्धीच्या सोळाव्या हिश्श्याच्याही बरोबरीस येत नाहीत या सर्व सिद्धी विशिष्ट कालाने आणि देशाने मर्यादित असतात अर्थात् त्यांचे सामर्थ्य अमुक वेळी आणि अमुक ठिकाणी मात्र अनुभवास यावयाचे, असे असते पण ही शिवस्वरूप

स्वात्मसिद्धी अमर्याद आहे. आत्मज्ञानाच्या साधनामध्येच त्या या अणिमादि क्षुद्र सिद्धी प्राप्त होतात, पण त्या आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीला विघ्न करणाऱ्या आहेत गारोड्याच्या खेळाप्रमाणे असणाऱ्या या सिद्धींनी स्वहित काय होणार आहे? ज्याला आत्मज्ञान झाल्यामुळे ब्रह्मदेवाचे अधिकारस्थानही तृणतुल्य होते, त्याला या सिद्धी म्हणजे काय, — एक पोरखेळ आहे म्हणून एका आत्मज्ञानाशिवाय दुसरी सिद्धीच म्हणता येत नाही. जिने दुःखाचा कायमचा नाश होतो, आनंद दाट भरून जातो, व मृत्यूच्या तोंडूनही सुटका करून घेता येते, तीच खरी सिद्धी हें काय सांगावे? ही ज्ञानसिद्धी विविध अभ्यासभेदाने, बुद्धीच्या कमीजास्त निर्मलपणामुळेच व ज्ञानाच्या परिपक्वतेतील तारतम्यामुळे तीन प्रकारची आहे, उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ ब्राह्मणाचा वेदाचा पाठही असाच असतो तीव्र बुद्धिमत्तेमुळे व फार अभ्यास झाल्यामुळे दुसरे विशेष उद्योग करीत असतानाही ज्यांतील अक्षरे अस्खलित म्हटली जातात, तो पाठ उत्तम, ज्यामध्ये दुसऱ्या कार्याकडे आणि पाठाकडे चित्त ठेवावे लागते, — तरच पूर्ववत् म्हणता येते, तो मध्यम प्रकार, आणि ज्यामध्ये केवळ पाठाकडेच मन लावले — अर्थात् उद्योगाकडे दुर्लक्ष केले, तर मात्र जो बिनचूक म्हणता येतो, तो कनिष्ठ अशीच ज्ञानसिद्धीही त्रिविध आहे जिच्यात व्यवहार करताना तत्त्वानुसंधान ठेवावे लागत नाही, स्वभावतःच ते राहते, ती उत्तम, जेथे ते ठेवावे लागते, ती सिद्धि मध्यम व जिच्यात व्यवहार मुळीच होत नसून सारखे स्वरूपानुसंधानच करावे लागते ती ज्ञानसिद्धि कनिष्ठ होय परंतु यांच्यात स्वरूपतः काही भेद नाही तरी त्यात उत्तम सिद्धि आहे तिला सिद्धींची पराकाष्ठा म्हटली आहे स्वप्नादि अवस्थांतही जिचे वास्तव्य असते आणि विचार उदित होताच जी अनुभवास येते, तीच स्वरूपसिद्धि सर्वांत श्रेष्ठ आहे सर्व व्यवहारामध्ये जेव्हा पूर्वसंस्कारवशात्–मागोमाग देहबाह्य-वृत्ति होऊ लागते तेव्हा ती सिद्धीची पराकाष्ठा समजावी प्रयत्न न करता, सविकल्प आत्म्याच्या ठिकाणी जेव्हा अखंड स्थिरता होऊ लागते, तेव्हा ती सिद्धी सर्वोत्तम पोचली अद्वयानाची व्यवहारात वागत असता पदार्थमात्राचा अनुभव घेत असूनही ज्याला द्वैत भासत नाही, त्याची सिद्धि पूर्णावस्थेस गेली असे समजावे बाह्य व्यवहार करताना जेव्हा

झोपी गेल्यासारखी अंतःकरणात स्वस्थता असते, तेव्हा ती ज्ञानसिद्धीची परिपूर्णता होते

उत्तर ९ – अशी स्थिती ज्याला प्राप्त झाली तो उत्तम सिद्ध व्यवहारात असताही ज्या बुद्धिमानाची समाधि मेल्ह्याच भंग पावत नाही, तो उत्तम सिद्ध होय निरनिराळ्या ज्ञान्यांची निरनिराळी स्थिती स्वानुभवावरून ज्याला अंतरात ओळखता येते, तो उत्तम सिद्ध होय ज्याला तिळमात्र संशय नाही व तिळमात्र इच्छा नाही, तो सर्वोत्तम सिद्ध म्हणतात जो व्यवहारात अगदी निर्धास्त असतो, आणि सर्व सुखें, दुःखें आणि जगाचे नाना व्यवहार, हे सर्व मजवरच भासत आहेत असे समजतो, त्याला पूर्ण सिद्ध म्हणावे अत्यंत शुद्ध व पूर्ण मुक्त हे ज्याला आपलेच स्वरूप आहे असे वाटते, तो उत्कृष्ट सिद्ध समजावा जो आपणावर यमाचे जाळे पसरलेले इतराप्रमाणे स्पष्टपणे पाहात असताही त्यातून सुटण्याची इच्छा मुळीच करीत नाही,– कारण, त्याला त्यापासून पीडाच होऊ शकत नाही, तो सर्वांत श्रेष्ठ सिद्ध समजतात ऋषींनो ! फार काय सांगावे ? तो उत्तम सिद्ध म्हणजे मीच म्हणून समजा आम्हा दोघांत मुळीच भेद नाही हे तुमच्या प्रश्नाचे उत्तर मी तुम्हाला अगदी स्पष्ट सांगितले आहे हे रहस्य चांगले समजल्यावर पुनः म्हणून कोणाला मोह होणार नाही हे खास'

इतके सांगून त्या विद्यादेवीने आपले भाषण पुरे केले ते ऐकून सर्व ऋषींनी आपला संशय सोडून देऊन विद्यादेवीचे निरूपण मान्य केले नंतर शिवादि लोकपालांना नमस्कार करून ते आपआपल्या स्थानास परत निघून गेले

परशुरामा ! ही विद्यागीता मी तुला सांगितली ही श्रवण केली तर पापाचा संचय नष्ट करते, व तिचा चांगला विचार केला तर ती स्वानंद-साम्राज्याचे दान करते ही साक्षात् विद्येने सांगितली असल्यामुळे फार थोर योग्यतेची आहे तिचे नित्य पठण करणारावर ती संतुष्ट होऊन स्वतःच त्याला स्वस्वरूपाचे ज्ञान करून देते परशुरामा ! संसारसागरात बुडणाऱ्यांना ही एक उत्कृष्ट नौका आहे

• • •

२१. ब्रह्मराक्षसाची भेट !

तदुद्भवस्य परे पारे न्यग्रोधे ब्रह्मराक्षसः ॥
निर्जितान् भक्षयन्नास्ते चिरकालाद्धि भार्गव ॥ ६२ ॥

मुनि दत्तात्रेय यांनी येथपर्यंत केलेला बोध श्रवण करून परशुराम ऋषिंच्या भ्रांतिजालातून बहुतेक मुक्त झाला. मग पुनः भक्तिपूर्वक दत्तात्रेयाला नमस्कार करून तो म्हणाला, – " भगवन् ! ज्ञानाचे अत्यंत निश्चित व सुलभ साधन कोणते, हे मला सार काढून सांगा. म्हणजे त्यायोगे मला त्याचा साक्षात्कार व्हावा. तसेच मला ज्ञानी ओळखता येतील असे काही लक्षण सांगा, म्हणजे ज्ञानी देहावर असताना व देहाचे भान नसताना कशा स्थितीत असतात, आणि व्यवहार करूनही त्यांचे मन अनासक्त कसे राहते, हे सर्व आपण मला कृपाळूपणाने समजावून सांगा."

असा प्रश्न ऐकून दयाळू दत्तात्रेयांना संतोष झाला व ते म्हणाले, "बाबा परशुरामा, तुला अगदी सार सांगतो ते ऐक. परमेश्वराची कृपा हे ज्ञानाचे मुख्य साधन आहे. जो सर्व भावाने परमात्म्याला शरण गेला, त्याला अतिशय सुलभ रीतीने व निश्चयाने ज्ञान होते. हेच साधन अगदी सर्वोत्तम आहे याला दुसऱ्याची जोड लागत नसून हे फल देण्याला स्वतःच पूर्ण समर्थ आहे हे सोडून दुसरे साधन घेतल्यास ते सम्यक् फल देऊ शकत नाही आणि असे होणे साहजिकच आहे पाहा बरं. पदार्थांना भासमान करणारी जी केवळ ज्ञानरूप चिति तिच्यावर जे अविद्या नावाचे एक कल्पित आवरण आहे, ते विचारामुळे जेव्हा नष्ट होईल, तेव्हा तिच्या स्वरूपाची ओळख व्हावयाची. अर्थात ती ओळख अन्य म्हणजे बाह्य पदार्थांवर आसक्त असणाऱ्या पुरुषांना अतिशय दुर्लभ आहे परंतु ईश्वरभक्तांची बाह्य वस्तूवर आसक्ति नसल्यामुळे व ते नेहमी मननतत्पर असल्यामुळे त्यांना तिच्या स्वरूपाची ओळख अगदी अनायासे व विलंब न लागता होते. हे निश्चित आहे ईश्वरभक्तीत तत्पर असलेला पुरुष, दुसरी साधने फारशी नसतानाही, स्वस्वरूपाचे आवरण

ज्ञान मिळवून प्रथमतः दुसऱ्या भक्तांत त्याचे निरूपण करू लागतो. ते निरूपण चालत असता त्याचे चित्त तदाकार होऊ लागते. हीच तन्मयता वरचेवर होणाऱ्या निरूपणांनी दृढ झाली म्हणजे त्याचे चित्त अखंड उपास्याच्या आकाराचे बनून राहते. मग त्याला हर्ष-उद्वेग होत नाहीत. ज्याशी ज्याशी त्याचा संबंध येतो, त्याला त्याला तो उपासक आपल्या उपास्याचे रूपातच मिळवून सोडतो. या क्रमाने त्याची चित्तशुद्धि होते व शेवटी त्याला उत्तम विज्ञान प्राप्त होऊन तो जीवन्मुक्तपदाला जाऊन पोचतो. तेव्हा उत्कट भक्तियुक्त अन्तःकरणाने भक्तजनांपुढे ईश्वरस्वरूपाचे निरूपण करणे हेच उत्कृष्ट साधन आहे. प्रेमभराने परमेश्वराचे माहात्म्य वर्णन करणे यासारखे ज्ञानप्राप्तीचे दुसरे साधनच नाही.

ताता, परशुरामा! ज्ञान्याचे लक्षण एक तुला सांगावयाचे आहे. परंतु ते लक्षण ओळखणे फारच कठीण आहे. कारण ज्ञान्याचे स्वरूप अगदी सर्वांच्या आत किंवा पलिकडे आहे. ते नेत्र, वाणी इत्यादिकांवरून जाणता येत नसल्यामुळे ते दुसऱ्यांना सांगणे किंवा स्वतः ओळखणे हे ज्ञान्याच्याशिवाय इतरांना शक्य नाही. कोणी शास्त्राचे अध्ययन केले असेल तर ते जसे दुसऱ्याला त्याच्या शरीरावरून किंवा वस्त्रभूषणावरून निश्चितपणे ओळखता येत नाही, तसेच हेही ओळखता येत नाही. आपण चाखलेल्या रसाची गोडी जशी आपणच जाणावी, त्याप्रमाणे ज्ञान हे स्वसंवेद्य-आपले आपल्यालाच कळणारे आहे. तरीही चतुर व विद्वान पुरुष, मुक्याचा मार्ग जसा मुक्यानाच समजतो, त्याप्रमाणे त्यांना त्यांच्या भाषणादिकांवरून ओळखू शकतात. त्याची स्थूल लक्षणे पुष्कळ आहेत, तशीच सूक्ष्म लक्षणेही विस्तृत आहेत, पण ती इतरांना कळण्यास कठीण आहेत. कारण निरूपण, बोलणे, चालणे व साधनाचा देखावा हे सर्व प्रकार ज्ञानी पुरुषाप्रमाणे, इतरानाही दाखविता येतात, असे आढळते. तरी त्यांचे काहीसे चिन्ह तुला सांगतो. ऐक. आरंभी ज्यांचे अंतःकरण निर्मळ नसते ते ज्ञानासाठी काही साधनांचा अभ्यास चालवितात. पुढे त्यांचे ते साधन ज्ञानोत्तर अभ्यासप्राबल्यामुळे प्रयत्नावाचूनही चालू राहण्याइतके कधी कधी स्थिर होते. अशांचे काही लक्षण सांगता येते. तर पाहा की, मान आणि अपमान, लाभ आणि हानि व जय आणि अपजय ही ज्यांच्या स्वरूपात थोडासाही बदल करण्यास समर्थ

नसतात, तो ज्ञान्यामध्ये उत्तम ज्ञानी होय. आत्मानुभवाच्या संबंधात एखादा गूढ प्रश्न केला तरी जो तत्काळ आणि असंदिग्ध उत्तर देऊ शकतो, तो उत्तम ज्ञानी होय. ज्ञानविषयक चर्चा करण्याचा ज्याला अतिशय उत्साह, व निरूपण करण्याचे कामी जो अगदी पुढे, तो खरा ज्ञानी समजावा. स्वभावतःच ज्याला व्यवहाराचा कंटाळा, संतोषी वृत्ति, मोकळे मन आणि महत् संकटातही जो शांत, तो ज्ञानी सर्वांत उत्तम होय. अशी ही ज्ञानी पुरुषाची लक्षणे साधकाला आपले स्वतःचे परीक्षण करता यावे म्हणून सांगण्यात आलेली असतात. साधकाने नेहमी आत्मपरीक्षण करावे. दुसऱ्याचे दोष शोधण्यात मनुष्य जसा निपुण असतो, तसा नैपुण्याने आपल्याला तपासील तर त्याला ज्ञान कसे प्राप्त होणार नाही ? जर दुसऱ्याची परीक्षा करण्याचे सोडून पुरुष आपल्या गुणदोषांचा विचार करू लागेल, तर त्याला सर्व साधने प्राप्त होऊन तो सिद्ध पुरुष होईल ! म्हणून परशुरामा, ही सांगितलेली ज्ञान्याची लक्षणे स्वतःच्या परीक्षणाच्या उपयोगी आहेत, दुसऱ्यासाठी नव्हेत. व दुसऱ्याची परीक्षा करता येण्याइतकी ती निश्चयात्मक नसतात. कारण परशुरामा, ज्ञानी पुरुषाची वृत्ति उन्मत्त व अत्यंत गूढ असते. त्यांना साधनाच्या सुरुवातीसच ज्ञान प्राप्त होते. म्हणजे अशाचा साधनाचा अभ्यास दीर्घ काल झालेला असतो. त्यामुळे ते पूर्व कामनानुरोधाने कार्ये करीत राहतात. तर असा सर्व-साधारण व्यवहार करणारे ते ज्ञानी कशावरून तुम्हा सर्वां ओळखता येईल ? त्यांची परीक्षा ज्यांनी ज्ञानाचा अभ्यास केला आहे तेच, म्हणजे ज्ञानीच रत्नपरीक्षकाप्रमाणे करतात. पाहुण्यासारखेच वागतील. ते सर्व ज्ञानी आहेत. त्यांची देहस्थिति तर मुद्राप्रमाणेच असते. कारण त्यांना सहजसमाधि प्राप्त झालेली असते. ते जेव्हा स्वरूपानुसंधानात दंग असतात, तेव्हा ते पूर्ण झाकलेले असतात. परंतु जेव्हा देहावर येतात, त्या वेळी गुणदुष्टाने अगदी पूर्ण अनुभव येत, अगदी पशुप्रमाणे होऊन राहतात. ते लघुत्तमापासून पूर्ण दशेला प्राप्त होऊन स्वरूपानुभव येत असल्यामुळे त्यांनी अनुसंधानरहित जो पशुपणा, तो आढळल्या दोषांमध्ये त्यांच्या वाढलेल्या कारण होत नाही. साधारणपणे मरणाची दोन्ही टोके एकदा दर्शविली म्हणजे सर्व काम आटपून जाऊन अज्ञानानेही त्याप्रमाणे त्याच रहावे मुक्त होतो. त्याप्रमाणे मग ज्ञान्याचा व्यवहार स्वरूपानुसंधानरहित असला तरी त्याच्या पूर्वीच्या

स्वरूपानुसधान त्याला प्राप्त होत असल्यामुळे तो मध्यकालीन व्यवहारही स्वरूपभूतच होऊन बधनास कारण होत नाही मध्यम ज्ञान्याना देहाचा सबधच नसतो येथे 'देह हाच आत्मा' असा ग्रह म्हणजेच देहाचा सबध पण अभ्यास अतिशय झाल्यामुळे त्याचे मन सदैव लीन राहते, यामुळे त्यांना देहसयोग अनुभवास येत नाही ते सदैव समाधीत राहतात, त्याचा व्यवहाराशी सबधच नसतो त्याची देहयात्रासुद्धा निद्रितावस्थेसारखी चालते जसा एखादा पुरुष झोपेत असताना क्वचित् वासनावशात् काही बोलता किंवा करतो, पण त्याला त्याचे खरोखर भान नसते, किंवा कोणी मद्यपान केलेला पुरुष बोलतो, करतो, पण जाणत मात्र नाही, त्याप्रमाणेच हा महायोगी सर्व लोकव्यवहारातून बाहेर पडला असल्यामुळे कोठे तरी काही तरी करतो, पण जाणत नाही प्रारब्धाच्या बळावर उद्भवणाऱ्या सस्कारांनी त्याचा देहनिर्वाह चाललेला असतो उत्तम ज्ञान्यालाही देहभाव नसताच पण तो त्याच्या सारथ्याप्रमाणे व्यवहार चालवितो जसा त्याचा सारथी रथाने नाही व्यवहार करतो, पण तो स्वत च रथ होत नाही, तसा हा देहमबधान व्यापार करीत राहतो पण स्वत च देही किंवा कर्मकर्ता न होता, शुद्ध सचेतनरूपच असतो, आत अत्यत निर्मल व स्वस्थ राहून बाहेर व्यवहार करतो नाटकातील नटी जशी आत आणि बाहेर अशा दोन निरनिराळ्या रूपाची असते, अथवा मुलाबरोबर खेळत असणारा प्रौढ पुरुष जसा त्या खेळातील सुखदु खादिक दोषानी युक्त दिसता पण रहित असतो, त्याप्रमाणे हा जगत्क्रीडातत्पर उत्तम ज्ञानी पुरुष अत करणात व्यवहारकाळी अगदी निर्मल असतो मध्यम ज्ञानी समाधीच्या दृढतर अभ्यासामुळे स्वस्थ राहतो, आणि हा तत्वविचाराच्या सामर्थ्यावर शात असतो बुद्धीच्या परिपक्वतवरून उत्तम आणि मध्यम असा भेद होतो परशुरामा ! यासबधात पूर्वी एकदा दोघा ज्ञान्याचा एक उत्कृष्ट परस्पर सवाद झालेला आहे, तो तुला सागतो. ऐक

पूर्वी पार्वत देशामध्ये रत्नागद नावाचा एक राजा होऊन गेला तो विपाशा नदीच्या काठी असलेल्या अमृता नामक नगरीत राहात असे त्याला मोठे बुद्धिमान् व उदार स्वभावाचे रुक्मागद आणि हेमागद असे दोघे मुलगे होते ते त्याला फार प्रिय असत त्यात रुक्मागद हा सर्व शास्त्रात निष्णात

होता व हेमागद हा उत्तम ज्ञानी–स्वरूपानुभवी होता ते दोघे एकदा सर्व सेना घेऊन मृगयेला निघाले ते वसतारण्यातील एका दाट झाडीत गेले तेथे त्यांनी आपल्या स्वभावानुसार अनेक श्वापदे– वाघ, ससे, रेडे, हरणें– मारल्यानंतर फार थकून जाऊन विश्रांतीसाठी ते एका सरोवराच्या काठी येऊन बसले त्या सरोवराच्या पलीकडील बाजूस असलेल्या एका वटवृक्षावर एक सर्वशास्त्रवेत्ता ब्रह्मराक्षस होता तो पंडितांशी वाद करी व त्यांना जिंकून भक्षण करी, असे पुष्कळ दिवस चालले होते हे वृत्त सेवकांकडून स्वमागदाला कळले त्याला वादाची फार आवड असे त्यामुळे तो आपल्या बधूसह त्याकडे गेला व त्याने त्याच्याशी वाद करण्यास आरंभिले- परंतु शेवटी ब्रह्मराक्षसाने त्याला त्या वादात जिंकून पकडून धरले, आणि त्याला तो तोंडात टाकू लागला ! हा विलक्षण प्रकार पाहून हेमागद पुढे होऊन राक्षसाला म्हणाला, " राक्षसा, थोडासा थाव, त्याला एकदमच भक्षण करू नकोस मी त्याचा बधू आहे, तर तू मला जिंक व एकदम दोघांचे भक्षण कर " तेव्हा तो ब्रह्मराक्षस म्हणाला– " मला आज पुष्कळ दिवसांनी हा आहार मिळालेला आहे, व भूकही फार लागली आहे, म्हणून मी प्रथमतः याला खाऊन पारणा करतो नतर तुझ्याशी वाद करू मग तुलाही जिंकून भक्षण करून तृप्त व्हावे, असा माझा विचार झालेला आहे पुष्कळ दिवसांनी महात्म्या वसिष्ठांनी मला खाण्याचा वर दिला आहे त्याचा एक देवरात नामक शिष्य सहज इकडे आला असता मी भक्षण केला त्यामुळे त्यांनी मला शाप दिला की, यापुढे तू मनुष्य भक्षण केल्यास तुझे मुख दग्ध होईल ! तेव्हा मी मुनीची पुष्कळ विनवणी केली त्यावर त्यांनी मला ' तुजकडे येणाऱ्या लोकांना वादात जिंकून मग तू खात जा ' असा उपयुक्त वर दिला तेव्हापासून मी तसे करीत असतो आजचा हा सवात मोठा आहार असून तो मला पुष्कळ दिवसांनी मिळालेला आहे तेव्हा याला मी प्रथम भक्षण करून नतर हवे तर तुलाही जिंकीन " असे म्हणून तो राक्षस त्याला भक्षण करण्यास तयार झाला तेव्हा हेमागद पुन म्हणाला,– " ब्रह्मराक्षसा, माझे थोडेसे बोलणे कृपा करून ऐकून घे याचा मोबदला काही घेऊन तू याला सोडीत असलास तर सांग, म्हणजे ते तुला देऊन मी माझ्या बधूला सोडवीन "

तेव्हा राक्षस म्हणाला,–" राजा, मी याला ज्यायोगे सोडून देईन असे काही एक नाही. वेळेवर हाती आलेला आवडीचा आहार कोण हातचा टाकील ? पण माझा एक पण आहे. माझ्या मनात पुष्कळ प्रश्न उभे आहेत. जर त्यावर तू उत्तरे देशील, तर तुझ्या बधूला मी सोडतो."

तेव्हा हेमांगद म्हणाला,–" विचार, मी त्यांची तुला उत्तरे देतो."

असे राजाने म्हटल्यावर त्या ब्रह्मराक्षसाने त्या राजाला फार गूढ अर्थाचे प्रश्न केले. परशुरामा, ते तुला सांगतो ऐक. तो म्हणाला,

" राजपुत्रा, आकाशाहून विस्तृत व परमाणूहून सूक्ष्म ती कोण, तिचे स्वरूप काय व ती कोठे असते, हे सांग."

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक– चिति ही आकाशाहून विस्तृत व परमाणूहून सूक्ष्म आहे. स्फुरणे हे तिचे स्वरूप आहे, व आत्मा हे तिचे स्थान आहे."

" राजपुत्रा ! एकच चिति अतिविस्तृत असून तीच पुन: अतिसूक्ष्म कशी होते ? आणि स्फुरणे म्हणजे काय व आत्मा म्हणजे काय, हे सांग."

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक – चिति ही सर्वाला कारण असल्यामुळे विस्तृत आहे, आणि आकलन करण्यास कठीण म्हणून सूक्ष्म आहे. चिति हेच स्फुरणे व चिति हाच आत्मा."

" राजपुत्रा, ती सापडण्याचे स्थान कोणते ? ती कशी प्राप्त होते ? व तिच्या प्राप्तीपासून फल काय, हे सांग."

' ब्रह्मराक्षसा, ऐक – बुद्धि हे तिच्या प्राप्तीचे स्थान आहे. ती एकाग्रतेने उपलब्ध होते. ती प्राप्त झाल्याने पुन: जन्म म्हणून येत नाही."

" राजपुत्रा ! बुद्धि कशाला म्हणतात ? ती एकाग्रता म्हणजे काय ? व जन्म कसा येतो ? हे सांग."

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक – अविद्येने आवरण केलेल्या चितीला बुद्धि म्हणतात. आत्म्याकडे अभिमुख होणे म्हणजे एकाग्रता, व देह हाच आत्मा अशी भावना होणे हाच जन्म होय.'

" राजपुत्रा ! कशामुळे चिति उपलब्ध होत नाही ? आणि ती कोणत्या साधनाने उपलब्ध होते ? व तो जन्म कशामुळे प्राप्त होतो ? हे सांग."

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक – अविवेकामुळे चिति उपलब्ध होत नाही. ती आपण स्वत: च उपलब्ध होते. कर्तृत्वाचा अभिमान धरल्यामुळे जन्म प्राप्त होतो."

" राजपुत्रा ! तू सांगतोस हा अविवेक कोण ? तसेच आपण म्हणजे कोण ? आणि कर्तृत्वाचा अभिमान तो कोण ? हे सांग "

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक – देहादिकाहून आत्मा निराळा आहे हे ओळखता न येणे हाच अविवेक. आपण कोण याचे उत्तर तुझे तूच आपणाला विचार 'मी कर्ता' अशी भावना, म्हणजे कर्तृत्वाचा अभिमान "

" राजपुत्रा, अविवेक कशाने नष्ट होतो ? तसेच त्याचेही मूळ काय ? व त्याला काणखी काय कारण आहे, हे सांग "

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक – विचाराने अविवेक नष्ट होतो विचाराचे मूळ वैराग्य आहे, व वैराग्याला दोषदृष्टि कारण आहे "

" राजपुत्रा ! विचार तो कोण आहे ? वैराग्य कशाला म्हणतात ? आणि दोषदृष्टि म्हणजे काय ? हे सांग "

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक – द्रष्टा आणि दृश्य यांचे परीक्षण करणे हा विचार, दृश्यावर आसक्ति नसणे हे वैराग्य, व दृश्य हे दुःखकारक आहे अशी भावना ही दोषदृष्टि "

" राजपुत्रा ! हे सर्व कशाने साध्य होईल ? तसेच ते कशाने मिळेल ? आणि त्यालाही मूळ कारण काय ? हे सांग "

" ब्रह्मराक्षसा ! ऐक – ईश्वराच्या कृपेने हे सर्व साध्य होईल ती कृपा भक्ति केल्याने होईल भक्तीला सत्संग हे मूळ कारण आहे "

" राजपुत्रा, ईश्वर कोणाला म्हणतात ? भक्ति कशाला म्हणावे ? आणि संत कसे असतात ? हे सांग "

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक – जगाचे धारण करतो तो परमेश्वर त्याकडे मन लागणे याला भक्ति म्हणतात, संत हे शांत व दयाळू असतात "

" राजपुत्रा, जगात सदोदित जिणारा कोण ? सदा दुःखी कोण ? व सदा दीनवाणा कोण ? हे सांग "

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक – अतिशय धनवान सदा भीत असतो ज्याचे कुटुंब मोठे असेल तो सदा दुःखी असतो, आशेने ग्रासलेला पुरुष सदा दीनवाणा असतो "

" राजपुत्रा, जगात निर्भय कोण आहे ? दुःखरहित कोण आहे ? व ज्याला दैन्य नाही असा कोण आहे, हे सांग "

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक — ज्याचा कशाशीच सग, म्हणजे सबध नसतो, तो निर्भय ज्याने मन जिंकले आहे तो दु खरहित, व जो आत्मज्ञानी आहे, त्याला तेवढे दैन्य नाही "

" राजपुत्रा, ज्याचे लक्षण करता येत नाही, असा कोण ? देहरहित असा कोण ? व निष्क्रियाची क्रिया कोणती हे साग "

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक — जीवन्मुक्ताचे लक्षण करता येत नाही तोच देही असून देहरहित असतो आणि त्याची क्रिया तीच निष्क्रिय पुरुषाची क्रिया होय "

" राजपुत्रा, जगात आहे व नाही असे काय आहे ? व अत्यत असभव कोणाचा आहे ? एवढे आता साग, म्हणजे तुझ्या बधूला मी सोडून देतो "

" ब्रह्मराक्षसा, ऐक — आहे व नाही अशी एक दृक् वस्तु आहे दृश्य व्यवहाराचा अत्यत असभव आहे, हे सागितले, आता माझ्या बधूला सोडून दे "

इतकी बिनचूक उत्तरे ऐकून त्या राक्षसास सतोष झाला, व त्याने शेवटी रुक्मागदास सोडून दिले त्याबरोबर तो राक्षस ब्राह्मणरूप झाला त्या वेळी त्याला तेजस्वी ऋषीसारखा समोर उभा पाहून राजपुत्राला आश्चर्य वाटून त्यानी 'आपण कोण आहा ?' म्हणून त्यास प्रश्न केला तेव्हा त्या ब्राह्मण-श्रेष्ठाने आपले वृत्त त्यास सागितले 'परशुरामा,' तो म्हणाला, 'मी पूर्वी मगध देशात वसुमान् म्हणून प्रसिद्ध ब्राह्मण होतो सर्व शास्त्रात निष्णात अशी माझी ख्याति होती त्या वेळी मी आपल्या विद्वत्तेच्या सामर्थ्यावर अनेक वेळा शेकडा विद्वानाना जिकले त्यामुळे मला मोठा गर्व झाला त्यानतर मी एकदा मगध राजाच्या सभेत जाऊन अष्टक मुनीशी आत्मविद्येसबधी वाद करण्यास सुरुवात केली तो मुनि आत्मस्वरूप पूर्ण जाणणारा व अत्यत शात, आणि मी शुष्क तर्कवाद चालविण्यात अतिशय निपुण त्यामुळे मी त्याच्या वेदार्थाने भरलेल्या सुदर भाषणाचाही आपल्या तर्ककौशल्याने छळ करून, त्याजवर दोष ठेवून त्याचा धिक्कार केला तरी तो महात्मा त्या राजसभेत अगदी शांत व स्वस्थ राहिला पण त्याचा शिष्य काश्यप, त्याला ते सहन झाले नाही तो ते पाहून क्रोधाविष्ट झाला आणि त्याने मला तेथल्या तेथेच शाप दिला ! तो म्हणाला, 'दुष्टा ! माझ्या गुरूचा तू अपमान

केलास ! तुझा हा अधिकार नव्हे ! तर अधमा ! तू दीर्घकालपर्यंत ब्रह्मराक्षस होऊन राहा !' याप्रमाणे शाप झाल्यावर मी अत्यंत भय पावून अष्टक मुनींना शरण जाऊन कापत कापत नमस्कार केला. तेव्हा त्या शांत महात्म्याने, मी त्यांच्याशी विरोध केला असूनही, मजवर दया केली. त्याने मला शापातून सुटण्याची तोड काढली. तो म्हणाला, "ब्राह्मणा ! तू मला या सभेत जे प्रश्न केलेस, त्याची मी तुला यथायोग्य उत्तरे दिली. असता तू केवळ तर्कवादाच्या आश्रयावर ती खोडल्यासारखे करून पुन: ते आपलेच प्रश्न स्थापित केलेस, तर जेव्हा कोणी विद्वान येऊन तुझ्या या प्रश्नाची योग्य उत्तरे तुला देईल, तेव्हा तू या शापातून मुक्त होशील."

सारांश, राजपुत्रा ! आज मी तुझ्या संगतीने त्या फार दिवसांच्या शापामधून मुक्त झालो ! म्हणून मी असे समजतो की, तू सर्व लोकांत उत्तम आत्मज्ञानी महात्मा आहेस !"

राक्षसाचे हे वृत्त ऐकून हेमांगदाला मोठे आश्चर्य वाटले. पुढे त्या बुद्धिमान् ब्राह्मणाने राजाला पुष्कळ गोष्टी विचारल्या. राजानेही त्याला चांगल्या रीतीने बोध केला, व त्याचे सर्व संशय निवारण केले.

दत्तात्रेय म्हणतात, "परशुरामा ! नंतर तो राजा हेमांगद त्या बुद्धिमंताला नमस्कार करून आपला बंधु व त्याचे सैन्य यांसह आपल्या नगराला परत आला."

● ● ●

२२. सारांश काय ?

आदर्शनगर यद्वदस्त्यादर्शस्वभावतः ॥
एवं जगच्चिदात्मैकरूपं सत्यमुदीरितम् ॥ १०२ ॥

ही राक्षसाची कथा ऐकल्यानंतर परशुराम पुन नम्रपणाने दत्तात्रेयाना म्हणाला, "महाराज ! त्या शापमुक्त झालेल्या ब्राह्मणाने पुढे काय विचारले ? आणि हेमांगदाने त्याला काय बोध केला ? एवढे मला कृपा करून सांगा या प्रसंगाचे मला फार नवल वाटते "

तेव्हा यावर दत्तात्रेय म्हणाले,—"परशुरामा ! त्या संभाषणात मोठा गहन अर्थ भरला आहे तो तुला सांगतो, ऐक वसुमान् हेमांगदाला म्हणाला — "राजपुत्रा ! मी तुला थोडे विचारतो, ते मला सांग हे परम पद मी प्रथम योगीश्वर अष्टकापासून जाणून घेतले होतेच, आणि तुझ्या भाषणाने ते मला पुन चांगल्या रीतीने ज्ञात झाले आहे परंतु शंका अशी येते की, तू तत्त्वज्ञ असूनही तुझी स्थिती अशी कशी ? आत्मतत्त्व जाणणारा तू व्यवहार कसा करतोस ? प्रकाश आणि अंधार यांचे हे एकत्र वास्तव्य कसे संभवते ? तेव्हा हा प्रकार जसा असेल तसा मला चांगला समजावून सांग "

तेव्हा हेमांगद त्याला म्हणाला — "ब्रह्मन् ! अद्यापि तुझा भ्रम संपूर्ण नष्ट झालेला दिसत नाही अरे, आत्मस्वरूपाने असणाऱ्या ज्ञानाला व्यवहाराने काही बाध येतो की काय ? व्यवहाराने या ज्ञानाला बाध येत असेल, तर ज्ञान्याने समाधीतच सदा राहावे असे म्हणता येईल परंतु समाधीसारख्या स्वप्नतुल्य अर्थात् उत्थानकाली विनाश पावणाऱ्या अवस्थेपासून पुरुषार्थाचा लाभ काय होणार ? अरे, सर्व व्यवहारच मुळी ज्ञानाच्या आश्रयाने चालत आहे, तर हे ज्ञान त्याने कसे बाधित होणार ते मला सांग ज्या स्वरूपावर जगत् भासमान होते तेच ज्ञान त्यावर संकल्पानुसार व्यवहार भासमान होतो निर्विकल्प अवस्थेत एकवार त्या रूपाची बुद्धीला ओळख झाली म्हणजे पुरुष बंधनिर्मुक्त होऊन कृतार्थ होतो, हे निश्चित आहे म्हणून वसुमता ! हा तुझा संशय बुद्धिमान् पुरुषांना मान्य होणार नाही

यावर तो वसुमान राजपुत्राला म्हणाला — " राजकुमार ! हे सर्व खरे आहे; व याचाही अगाध निश्चय झालेला आहे. सर्व विकल्परहित जे संवेदन तेच आत्मस्वरूप होय. पण निर्विकल्प अवस्थेचा त्याग करून सविकल्प अवस्थेत प्राप्त होणाऱ्या त्या ज्ञानी पुरुषाला पूर्वी निवारण केलेला भ्रम पुन्हा कसा होणार नाही ? जसा दोरीवर भुजंग, तसा निर्विकल्प स्वरूपावर विश्व भासणे हा भ्रम आहे. तो ज्ञान्याला का बद्ध करणार नाही ? "

यावर हेमांगद म्हणाला — " वसुमन् ! भ्रम कशाला म्हणावे व अभ्रम कशाला म्हणावे, हे तू जाणत नाहीस. तर ऐक — आकाश म्हणजे काय हे ज्यांना कळत आहे त्यांनाही ते निळे भासतेच, आणि ' निळे आकाश ' असा भाषाप्रयोगही ते करतात. पण तेवढ्यामुळे त्यांना आकाशासंबंधी जे ज्ञान झाले आहे, त्याला भ्रांती असे काही म्हणता येत नाही. मूढांच्या ठिकाणी ती भ्रांती, आणि तत्त्वज्ञान्याच्या ठिकाणी तीच ' प्रमा ' होय. मूळ सर्प ओळखल्यानंतर जो देखावा केवलपणाने, म्हणजे भय किंवा हर्ष उत्पन्न करण्याशिवाय केवळ असा दृश्य होतो, त्यास ' प्रमा ' असे म्हणतात. तेव्हा सत्यतारूपी जोम ज्ञानाने निघून गेला आहे, ते ज्ञान मृत झालेल्या एखाद्या महाभुजंगाप्रमाणे अगदी निरुपद्रव असते. ज्ञान्याचा व्यवहार दर्पणातील प्रतिबिंबाप्रमाणे होत असतो. एवढ्यामुळे ज्ञानी व अज्ञानी यामध्ये भेद होतो. ज्ञान्याचे हे व्यवहारात्मक ज्ञान हा त्याचा स्वतःचा संकल्प किंवा ' प्रमा ' आहे, पण अज्ञान्याचा हा भ्रम आहे. ज्ञान्याचा सर्व व्यवहारच ज्ञानरूप असतो. तेव्हा आदर्शातील प्रतिबिंबरूप असलेल्या या व्यवहाराने ज्ञान्याला पुन्हा भ्रांति होण्याचा संभव काय ? आता ज्ञान झाल्यावर सर्व दृश्याचा लोप व्हावा, असे तुला वाटत असेल तर वसुमाना ! ज्ञानाच्या योगाने अज्ञानजन्य असे जे असेल त्याची मात्र निवृत्ति होईल खरी, पण निराळ्या दोषाने काही उत्पन्न झाले असल्यास ज्ञान झाल्याने त्याचा नाश कसा होणार ? पहा की तिमिररोग झालेल्या पुरुषाला दिसणाऱ्या दोन पदार्थांत खरा एकच आहे हे कळते, पण पाहताना त्याला ते दोनच दिसतात. कारण एकाचे दोन पदार्थ दिसणे हा अज्ञानाचा परिणाम नसून तो एक नेत्रदोष आहे. मग तो ज्ञान झाल्याने कसा दूर होईल ? त्याप्रमाणे हा जगदाभास जीवाच्या कर्मरूप दोषामुळे उत्पन्न झालेला आहे. म्हणून कर्मांचा नाश होईपर्यंत व्यवहार बंद

राहणें शक्य नाही. कर्म क्षय पावताच एकच अद्वय चैतन्य शेष राहाते सारांश, परशुरामा, व्यवहारामुळे ज्ञान्यांना भ्रांति होण्याचा अगदी संभव नाही "

यावर पुन ब्राह्मण राजपुत्राला म्हणाला, "अहो राजकुमार! हे कसे काय? ज्ञान्याचे कर्मच मुळी संभवत नाही! ज्ञानाग्नीचा स्पर्श झाल्यावर कर्मरूप कापूस राहील कसा?"

राजपुत्र हेमांगद म्हणाला, "ऐक, सांगतो सर्व ज्ञान्याचे कर्म तीन प्रकारचे असते, एक अपक्व, दुसरे पक्व व तिसरे 'हतोदित' त्यात ज्ञानाच्या योगाने पक्व कर्म शिवाय करून बाकीची दोनही नष्ट होतात काल हा कर्मांना पक्व करणारा आहे, अशी नियतीची योजना आहे त्या कालाने जे परिपाकास म्हणजे फळास आणले आहे, त्याला पक्व कर्म म्हणतात ज्याचा परिपाक केला नाही म्हणजे जे फळास आणले नाही ते अपक्व कर्म होय आणि ज्ञानोत्पत्ति झाल्यावर जे कर्म केले जाते, त्याला 'हतोदित' कर्म म्हणतात कारण ते कर्म उदयास येते वेळीच ज्ञानाग्नीने हत म्हणजे नष्ट होते यातील पक्व म्हणून जे कर्म आहे त्याला प्रारब्ध असेही म्हणतात ते धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणाप्रमाणे आपले फल-सुखदु खादि परिणाम-करण्याला अगदी सिद्ध झालेले असते हा जगदाभास त्याचमुळे निर्माण झालेला आहे तो भ्रांतिरूप आहे आता-ज्ञानामध्ये तरतमभाव असतो, यामुळे हा प्रारब्धकर्मजन्य जगदाभास ज्ञान्याला सुखदु खात्मक निरनिराळी फळे देतो पण भ्रांति उत्पन्न करू शकत नाही आता ती निरनिराळी फळे कोणती ते सांगतो, ऐक मदज्ञान्यांना प्रारब्धकर्माचे फळ तत्काल अनुभवास येते मध्यम ज्ञान्यांना त्याच्या फळाचा साधारण भास होतो आणि उत्तम ज्ञान्यांना त्याचा स्पष्ट भास होतो तरी ते फळ-सुखदु खादि परिणाम-सशाच्या शिंगाप्रमाणे असत्य असा त्यांचा निश्चय असल्यामुळे त्या त्यांच्या भासाला 'सुखदु खाचा अनुभव' असे म्हणताच येत नाही अज्ञानी जनांचे, कर्माच्या सुखदु खादि फलाकडे सारखेच लक्ष लागून गेले असल्यामुळे त्याने कर्मफल चांगले अनुभवास येणारे, अर्थात् पुष्ट असते परंतु ज्ञान्यांचे लक्ष नेहमी आत्मानुसधानाकडे लागलेले असल्यामुळे त्यांचे या बाह्य कर्मफलावरून मन उडालेले असते त्यामुळे मद ज्ञान्यांचे सुद्धा कर्मफल अज्ञान्याप्रमाणे विशेष

पुष्ट, स्पष्ट अनुभव देण्यास समर्थ असत नाही. मध्यम ज्ञान्याला तर हे प्रारब्धजन्य फल, साधारण झोपेत असताना मशकादिकांनी केलेल्या पीडेप्रमाणे अत्यंत सूक्ष्मपणाने भासते, आणि उत्तम ज्ञानी असतात त्यांना ते त्यांच्या आत्मज्ञानाच्या प्रभावामुळे जळलेल्या दोरीप्रमाणे अगदी निरुपयोगी होते. त्या फळाच्या वेळेस आणि त्याच्या पूर्वी दोन्ही वेळा त्याची स्थिति सारखीच. रंगभूमीवर दुसऱ्याचा अभिनय करून दाखविताना जसा कोणी नट आनंद करतो, खेद करतो, परंतु आतून तसा विकृत होत नाही, त्याप्रमाणे हा ज्ञानी सुखदुःखादि प्रसंगात पूर्ण व्याप्त असताही त्याला त्याचा आतून स्पर्शही होत नाही. म्हणून त्याला होणारे प्रारब्धफल भग्नशृंगवत् विफल होते. अज्ञानी लोकांना आत्म्याचे शुद्ध स्वरूप कळलेले नसल्यामुळे ते देहालाच आत्मा म्हणतात, व त्यांच्या समजुतीप्रमाणे दृश्य हे सत्य असते. मंद ज्ञान्याला आत्मा शुद्ध चित्स्वरूप आहे हे विदित झालेले असून जगताची असत्यताही त्याने जाणलेली असते. परंतु त्याचा अभ्यास अपुरा असल्यामुळे पूर्व वासना त्याच्या ज्ञानाला विरोध करितात. त्यामुळे त्याला मधून मधून देहावर आत्मत्व व जगाची सत्यता भासते. मग तो ज्ञानविचाराने त्या भ्रामक दृष्टीला स्वच्छ करतो. सत्य आणि मिथ्या या दोन भावना अशा तऱ्हेने मंदज्ञान्याच्या ठिकाणी एकत्र राहत असल्यामुळे त्याला या फलाचा स्पष्ट अनुभव येतो. पण त्याच्या या दोन्ही भावना सारख्या शक्तीच्या नसतात. त्याच्या सत्पदार्थाच्या, आत्मस्वरूपाच्या भावनेने, असत् पदार्थाची, जगताची भावना पराभव पावते. असत् जगद्भावनेने, झालेल्या ज्ञानाला काही धक्का बसत नाही. असत् भावनेच्या संस्काराने केवळ आत्मस्वरूपाचे विस्मरण होताच 'तो अर्थ भ्रमात्मक आहे' असा विचाराने निश्चय करून तो सत्यभावनेचे अवलंबन करतो. मध्यम ज्ञान्याला स्वरूपाची विस्मृती किंवा जगताचा भास दोन्ही नसतात. तो प्रयत्न केल्यास कधी कधी स्वरूपानुसंधान सोडून देहभानावर येतो. ही त्याची सिद्धावस्था सांगितली. पण मध्यम ज्ञानी जेव्हा साधकावस्थेत असतो, तेव्हा तो जसजसा क्रमाने आपला अभ्यास वाढवितो तसतशी त्याची स्वरूपाची विस्मृती कमी होत जाते आणि पूर्णावस्थेत तर तो प्रयत्नानेही देहावर येत नाही. उत्तम ज्ञान्याच्या समाधीत व व्यवहारदशेत

लेशमात्रही भेद नसतो त्याचे स्वरूपानुसंधान अखंड राहते नेहमी समाधीत राहणारा जो मध्यम ज्ञानी त्याचे स्वरूपानुसंधान व्यवहारप्रसंगात थोडेसे मलिन होते पण जो उत्तम ज्ञानी आहे, तो स्वच्छंदपणे किंवा प्रारब्धवशात् जेव्हा समाधी सोडून व्यवहार करू लागतो, तेव्हा त्याचे अनुसंधान स्वस्वरूपापासून मुळीच च्युत होत नाही वसुमता ! वस्तुत पाहता तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे मध्यम आणि उत्तम या ज्ञान्यांना त्यांच्या हृदयस्थ अनुभवावरून पाहिले असता कर्म मुळीच नसते हेच खरे कारण ते पूर्णतेस गेलेले असतात ते सच्चिदात्मस्वरूपाशिवाय काहीच पाहात नाहीत मग त्यांचे कर्म कोठून राहणार ? ज्ञानाग्नीने सारे भस्म केल्यामुळे त्यांचे कर्म शेष उरतच नाही जादूगाराच्या खेळाप्रमाणे ते फक्त इतरांच्या नजरेस येते वसुमता, तुला थोडक्यात याचे रहस्य सांगतो, ऐक शिवाची दृष्टि तीच या ज्ञानी पुरुषाची दृष्टि थोडीमात्र फरक नाही तस्मात् ज्ञान्यांना कर्म यत्किंचितही भासमान होत नाही ते कर्मे करतात आणि न करतात, हा विचार लोकदृष्ट्या आहे, व त्याचे रहस्य तुला प्रथमत मी सांगितलेच आहे"

याप्रमाणे हेमांगदाने निरूपण श्रवण केल्यावर त्या वसुमान ब्राह्मणाचे सर्व संदेह नष्ट होऊन त्याचे अत करण ज्ञानतेजाने अत्यंत विशुद्ध झाले त्यानंतर राजपुत्रांनी त्याचा सत्कार केला व तो स्वीकारून तो आपल्या स्थानाला निघून गेला राजपुत्र रुक्मांगद व हेमांगद हेही त्यानंतर आपल्या नगरास परतले

यावर परशुराम पुन दत्तात्रेयांना म्हणाला, "श्रीगुरो ! आपल्या तोंडून निघालेले हे विज्ञान मी ऐकले माझा संदेह नष्ट झाला ते आत्मस्वरूप मला समजले माळेच्या सूत्राप्रमाणे सर्वांत अनुस्यूत असणारे संवेदन तीच आत्मा, व तीच सर्वत्र भासत आहे, हेच खरे आहे आता आपण आरंभापासून सांगितलेला सर्व विषय सारूपाने मला सांगा, म्हणजे तो मला नित्य ध्यानात वागविता येईल"

तेव्हा दत्तात्रेय पुन म्हणाले, "परशुरामा, ऐक तुला आता शेवटी सर्वांचे सार काढून सांगतो जी परम समर्थ व पूर्णाहंता धारण करणारी देवी चिति

ती आपल्या इच्छेने किंवा स्वातंत्र्यनामक मायाशक्तीच्या अद्भुत घटना करणाऱ्या विलक्षण प्रभावाने आदर्शावरील प्रतिबिंबाप्रमाणे आपल्याच स्वरूपावर जगत् भासित करते. प्रथमतः ती पूर्ण परम चिति पूर्णाहंतेमुळे मोठी विस्तृत असता, आपल्या इच्छेने किंवा स्वातंत्र्याने तिने आपणाला दोन रूपानी प्रकट केले. त्यात एका अंशामध्ये जेव्हा अपूर्ण अहंभाव प्रकट झाला, तेव्हा अर्थातच त्याचा प्रतियोगी म्हणून दुसरा भाग त्या अहंभावापून बाहेर पडून, म्हणजे अहस्फूर्तिरहित-अचेतन होऊन, त्या पहिल्या अंशाच्या दृष्टीने बाह्य आणि अव्यक्त असा होऊन राहिला. परशुरामा ! या अपूर्ण अहंभावात्मक प्रथमांशाला 'सदाशिव' असे नाव आहे. नंतर हे अव्यक्त आणि सत् तत्त्व आपणाहून भिन्न आहे असे पाहात असताही हा सदाशिव 'हेच मी' असा एकतेचा अभ्यास त्यावर सतत करू लागला. त्यानंतर पुढे इच्छा होऊन विविध जगत् उत्पन्न करावेसे वाटले; तेव्हा ते अव्यक्त तत्त्व म्हणजे जो याचा देह, त्यावर 'तो माझा देह नव्हे, तो गौण आहे' असे समजून त्याने तसेच चिंतन दृढ केले तेव्हा हा अहंभावनेने अव्यक्त तत्त्वात समाविष्ट झालेला ईश्वरच ब्रह्मा, विष्णु व शंकर अशा तीन प्रकारचा झाला. नंतर दृश्य आणि द्रष्टा यांच्या मोठ्या राशीचा समुदायच अशी ब्रह्मांडे भासमान करणारे पुष्कळ ब्रह्मदेव झाले; त्या ब्रह्मांडांची सुस्थिति ठेवणारे विष्णु पुष्कळ झाले तसेच त्यांच्या संहारासाठी अनेक रुद्रही निर्माण झाले अशा तऱ्हेने हे जग आकारास आले म्हणजेच परशुरामा ! हे जग केवळ आरशातील प्रतिबिंबाप्रमाणे भासत आहे; वस्तुतः काही उत्पन्न झालेच नाही एक परम चिति पूर्ण अहंभावाने सर्वदा स्थित असून तीच अनेक अपूर्ण अहंकारांनी स्वरूपात विकसित झाली आहे. परशुरामा ! तू जसा सर्व देहभर अहंभावाने व्यापक असूनही पुन: नेत्रादि निरनिराळ्या अंशावर अहंकार धरून त्या त्या क्रिया करतोस, त्याप्रमाणे एक परम संवित् पूर्णाहंतारूपाने व्यापक असताही ती ब्रह्मदेवापासून एखाद्या शुष्क काष्ठापर्यंत सर्वांच्या ठिकाणी अपूर्ण अहंकाराने स्थित आहे हे सर्व भासमान होते ही तो एक चित्तिच होय. सर्व देहावर अहंभाव ठेवणाऱ्या तुला रूपरसादिकांचे ग्रहण करण्यास स्वतः सामर्थ्य नसल्यामुळे ज्याप्रमाणे तू इंद्रियांशी तादात्म्य पावून त्यांचे ग्रहण करतोस, तसाच हा सदाशिव स्वत

सर्वभेदरहित असताही ब्रह्मदेवापासून अगदी क्षुद्र जंतूपर्यंत सर्व जीवराशीशी आतून तादात्म्य पावून, जाणणारा व करणारा होतो परशुरामा! जसे तुझे निर्विकल्प शुद्ध स्वरूप सर्वांना आश्रय असूनही ते स्वतः काही जाणत नाही आणि करीतही नाही, त्याप्रमाणे परम संवित् सर्व जगताला आश्रय असूनही जगद्रूप भेद जाणतही नाही आणि करीतही नाही! हे सर्व जगत् दर्पणातील प्रतिबिंबाप्रमाणे तिजवरच तिच्याच इच्छेने भासमान होते. त्यामुळे प्रतिबिंब पाहणे म्हणजे जसा आरसाच पाहणे, त्याप्रमाणे जगाचा भास हा तिचाच भास आहे. येथे असणारा तू किंवा मी किंवा दुसरे सारे द्रष्टे केवळ दृश्यमात्र आहोत. दृश्यसंबंधाच्या अभावी चिति शुद्धच आहे, दुसरे काय? घटादि प्रतिबिंबांनी युक्त असलेला आरसा घटाचा संबंध न धरला तर जसा स्वयंशुद्ध व केवलच असतो, – भेद काय तो प्रतिबिंबाचा, त्याप्रमाणे विकल्पाने उत्पन्न झालेल्या दृश्यभासाचे निरसन होताच उरणारी परम संवित् केवळ एकीएक अद्वयच आहे. तिच्या ठिकाणी दुःखाचा लेशमात्र स्पर्श नसल्यामुळे ती महाआनंदघन आहे. ज्या अर्थी सर्वांना तिच्या प्राप्तीची इच्छा आहे, त्या अर्थीही सर्व-आनंद हेच तिचे स्वरूप होय. सुख हेच आत्म्याचे स्वरूप आहे. कारण सुखच सर्वांना हवेहवेसे आहे. त्याच्यासाठीच देहादिकांची आवश्यकता किंबहुना लोभ उत्पन्न होतो. ते कोणालाही नकोसे होत नाही आणि विषयानंद हा त्याचाच लेश म्हणून म्हणतात. तो आनंद सुषुप्तीत, तसेच एखादे संकट वगैरे दूर झाल्यावर, अशा दोन प्रसंगी सर्वांना अनुभवास येतो. एखाद्या सुखास्वादक साधनावाचून म्हणजे केवल निर्निमित्त असा जो आनंद अनुभवास येतो तोच स्वरूपानंद. चित् हेच सर्वांचे अभीष्ट असल्यामुळे चित् हाच आनंद होय. हे स्वात्मस्वरूपभूत महासुख मूढांना ओळखत नाही. हे सुख व्यक्त होण्याला जे अनेक बाह्य विषय कारण होतात, त्यांवरून ते या महासुखाला बाह्य सुख म्हणून समजतात! ज्याप्रमाणे कारणवशात् आरशावर उमटलेली प्रतिबिंबें, तो आरसा आहे असे कळून आले नाही तोंवर, ते निरनिराळे पदार्थच आहेत असे भासते, मग त्यांच प्रतिबिंबत्व माहीत झाले म्हणजे पूर्ववत् ती भासमान होत असताही दर्पणाहून भिन्न भासत नाहीत, आणि आरसा शुद्ध असतो, त्याप्रमाणे तत्त्वज्ञान झालेल्या पुरुषाला जगत् भासमान होत

असताही ते स्वस्वरूपभूतच असते,—त्याहून निराळे नसते ज्याप्रमाणे मातीच्या ठिकाणी घट, किंवा सुवर्णाच्या ठिकाणी अलंकार किंवा पाषाणाच्या ठिकाणी मूर्ती भासते, त्याप्रमाणे चिद्रूप आत्म्यावर हे जगत् भासते मग ते निराळे कोठे आहे ? पण एवढ्यावरून परशुरामा ! जगत् मुळीच नाही, असा सिद्धांत तू करू नकोस जगत् नाही ही भावना अपूर्ण होय, व जगत् नाही असा भलताच सिद्धांत सिद्धही होत नाही कारण सर्व जगाचा निरास केला तरी ते जग निरास करणाऱ्या आत्म्याच्या रूपाने पुन राहातेच असल्यामुळे 'जगत् मुळीच नाही' अशासारखे शाप देऊन जगाचा क्षय कसा होणार ? आदर्शातील नगर जसे वस्तुत नाही, तरी आदर्शाच्या स्वरूपाने आहेच, त्याप्रमाणे जग हे जगद्रूपाने नसले तरी चिदात्मरूपाने आहे, हे उघड आहे याचेच नाव पूर्ण ज्ञान कारण येथे हे भासमान होणारे जगत् नाही अशी भावना धरून जो स्वरूपाचा सनोध व्हावयाचा, तो होत नाही आदर्शच ज्याप्रमाणे बाह्य निमित्ताने नगररूपाला प्राप्त होतो, त्याप्रमाणे केवळ दृक् हीच आपल्या स्वरूपभूत माहात्म्याने दृश्यस्वरूपाला प्राप्त झाली आहे हेच सर्व शास्त्राचे सार आहे बंध नाही आणि मोक्ष नाही, तसेच साधक नाही आणि साधनही नाही अखंड, अद्वय, चिच्छक्ति त्रिपुराच एक सर्वपणे भासत आहे तीच अविद्या आणि तीच विद्या बंधही तीच व मोक्षही तीच, आणि मोक्षाचे साधनही तीच परशुरामा ! एवढेच काय ते ज्ञेय, दुसरे काही नाही हा विज्ञानाचा क्रम तुला अगदी मुळापासून सांगितला आहे हे एवढे उत्तम रीतीने जाणून घेतल्यावर पुरुषाला पुन्हा केव्हाच शोक करण्याचा प्रसंग येत नाही

हारितायन ऋषि म्हणतात, "नारदा ! असा हा श्रीदत्तमार्गवसंवाद गहन व गूढ असून युक्तिपार व प्रत्यक्ष अनुभव यांनी भरलेला असल्यामुळे याचे श्रवण केल्यावर कोणाचाही अज्ञानजन्य मोह निःसंशय नष्ट होईल ! अथवा याचे श्रवण करूनही जर एखाद्याचा मोह नष्ट नाहीसा होणार नाही, तर तो पुरुष म्हणजे एक दगडाची मूर्तिच म्हटली पाहिजे मग त्याला दुसऱ्या तरी कशाने ज्ञान होणार आहे ? नारदा ! हे एकवार श्रवण करणे तरी दृढ ज्ञान प्राप्त करून देईल क्वचित् एखादा मनुष्य दोनदा किंवा तीनदा श्रवण केल्याने देईल याचे श्रवण सर्वांनाच ज्ञानदायक व पुण्यकारक आहे हा ग्रंथ

जवळ टेनून आदराने व अवलोकन केल्यास दृष्टीचे दोष नष्ट होतील आणि नेहमी पूज्यभाव ठेवल्यास चित्त शुद्ध होईल सर्वदा परिशीलन करीत राहिल्यास बुद्धीचे जाड्य नाहीसे होऊन, विचार उत्पन्न होईल व शेवटी सर्वांतर्यामी आत्म्याचे निःसंदेह ज्ञान होऊन पुरुष सर्व बंधातून मुक्त होईल।"

● ● ●

या पा ! गूढतमार्थ हा प्रगटला संवादरूपे पहा.
भा ग्येच्छा, तरि तू निजांतरगृही लावी सदा दीप हा.
जो हे गूढ विचार नित्य विवरी एकाग्रचित्ते सुधी,
शी ते पावक, तेवि तो भवभये आक्रांत नोहे कधी.

— नवपुष्पमाला

कै. वा. भा. जोशी यांची इतर पुस्तके

१ गुहेतील गोष्टी :– पारमार्थिक व तात्त्विक विचारपर कित्येक मनोरंजक, कल्पित व अनुभविक गोष्टी आणि काही निबंध

२. अध्यात्म–रामकथा :– संस्कृत अध्यात्मरामायण या ग्रंथाचे ओवीबद्ध रूपांतर ओवीसंख्या ५४७४.

३. अमृतानुभव :–श्रीज्ञानेश्वराचा मूळ ग्रंथ त्यावर दर ओवीस एकेक सोपी व मधुर साकी, शिवाय त्याचे सरळ मराठी भाषांतर.

४. अमृतानुभव व अपरोक्षानुभूति :– ज्ञानेश्वर व शंकराचार्य यांच्या स्वानुभवाच्या मूळ प्राकृत व संस्कृत ग्रंथाचे मराठी साकीबद्ध रूपांतर

५ सद्गुरुप्रार्थना –स्वामी विद्यारण्य याचे मूळ संस्कृत स्तोत्र त्याचे मराठी भाषांतर व त्यावर सोपे मराठी अभंग त्याचे ध्रुवपद 'महाराजा अनुग्रह थोर, करा मजवर कृपासिंधो ॥'

६. नवपुष्पमाला :–उपासनामार्गात अभ्यास करीत असताना सहज रचलेली स्फुट कविता एं १६ प्रकरणें

७ योगतारावलि –शंकराचार्यांचे मूळ स्तोत्र, व त्यावर मराठी समश्लोकी

८. अनुभूतिशतक –श्रीभर्तृहरीच्या धर्तीवर, वैराग्य, भक्ति आणि ज्ञान यावर रचलेले १०० श्लोक

९. संमोहनिरास –श्री वानिटवर याच्या संमोहलहरीवर उत्तरादाखल श्लोक ४३

१०. इनामदारांचा बाळू –सर्व मुलांचे आवडते गोष्टीचे पुस्तक, सरकारमान्य पृ २६४, छापत आहे

चौकशी –ज्ञानविलास प्रेस, २७ बुधवार पेठ, पुणे २
फोन ४४९१२३